

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ՄՇԱԿՈՒՅԹ

Հ Ո Ղ Վ Ա Ծ Ն Ե Ր Ի Ժ Ո Ղ Ո Վ Ա Ծ Ո Ւ

ԵՐԵՎԱՆ
2 0 0 6

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

NEAR EAST

III

*This publication was made possible by
Armen and Bersabe Jerejian Foundation Inc. - USA*

YEREVAN – 2006

The book is recommended for publication by the Scientific Council of the Institute of
Oriental Studies, National Academy of Sciences, Republic of Armenia

EDITORIAL BOARD:

Nikolay Hovhannisyan (President)

**Vahan Bayburdyan, Gor Gevorgyan, Shahen-Hakob Karamanukyan,
Pavel Chobanyan, Ruben Safrastyan.**

The book includes articles presented at the XXVII Conference
of Young Orientalists of Armenia (8-9 June, 2006)

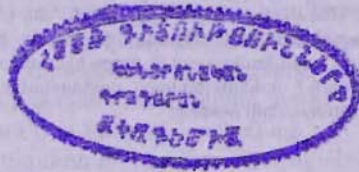
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴՅԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ

III

*Մեկնասությունը
Արմեն Լ. Բերսարե ճերեճեան Հիմնադրամի - ԱՄՆ*

A 91340

ԵՐԵՎԱՆ – 2006

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

ՀՏԴ 94/99
ԳՄԴ 63.3(5)
Մ 663

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ՝
Հովհաննիսյան Ն.Հ. (նախագահ),
Բայրուրյան Վ.Ա., Գևորգյան Գ.Գ., Կարամանուկյան Ը.-Հ.Լ.,
Չորանյան Պ.Ա., Սաֆրաստյան Ռ.Ա.

Մ 663 Մերձավոր Արևելք (III).- Եր., Չանգակ-97, 2006, 160 էջ:

Ժողովածուն ընդգրկում է ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտում կազմակերպված Երիտասարդ արևելագետների հանրապետական XXVII գիտական նստաշրջանի նյութերը (2006թ. հունիսի 8-9):

Ժողովածուում թեմատիկ առումով ներառված են հոդվածներ, որոնք քննության են առնում Մերձավոր Արևելքի հին, միջին, նոր և նորագույն շրջանի պատմության, քաղաքականության, միջազգային հարաբերությունների, ինչպես նաև լեզվաբանության և գրականության մի շարք հիմնահարցեր:

Նախատեսվում է արևելագետների, քաղաքագետների, բանասերների և ընթերցող լայն շրջանակների համար:

Մ $\frac{0503030000}{0003(01)-2005}$ 2006 թ.

ԳՄԴ 63.3(5)

ISBN 99930-2-525-9

© Հեղինակներ, 2006 թ.

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԲԱՅԱՆ ԱՆԻ (ԻԱՀ)

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԵՎ ՍՊԱՀԱՆԻ ՈՐՄՆԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԱՌՆՉՈՒԹՅՈՒՆԸ XVII ԴԱՐՈՒՄ

XVII դարի առաջին տասնամյակում հայերին Սպահան բռն-
գաղթեցնելու Շահ Աբբաս Ա-ի (1571-1629թթ.) գլխավոր նպատակը
Իրանի, հատկապես, նոր մայրաքաղաք Սպահանի մշակութային զար-
գացման ապահովումն էր¹: Կարճ ժամկետում Սպահանում
կառուցվեցին ապարանքներ, բնակարաններ, այգիներ, մզկիթներ, դպ-
րոցներ, կամուրջներ, հիմնվեցին վաճառատներ, արհեստանոցներ ե
այլն²: Այդ ընթացքում դրսևորվեցին հայ և իրանական արվեստի,
հատկապես, որմնանկարչության առանձնահատկություններն և նրանց
միջև փոխազդեցությունը³:

Հայ ազգաբնակչության տարբեր խավերը ակտիվորեն մասնակցելով
մայրաքաղաքի շենացման և գեղեցկացման գործին՝ ստեղծեցին արվեստի
խսկական գլուխգործոցներ: Հատկանշական է հատկապես հայ վաճա-
ռականների դերը Նոր Ջուղայի մշակույթի, արվեստի զարգացման և
հովանավորման գործում: Ճամփորդելով եվրոպական զարգացած երկրներ՝
նրանք ծանոթացան Վերածննդի սկզբնական շրջանի արվեստի
ձեռքբերումներին և դրանք փոխանցելով իրանա-հայկական իրականություն՝
կարևոր ներդրում ունեցան Նոր Ջուղայի արվեստում⁴:

Ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ Նոր Ջուղա բռնագաղթված հայե-
րի թվում էին հոգևորական և աշխարհիկ ծաղկողներն ու գրիչները, որ-
ոնք շարունակեցին իրենց աշխատանքը, հիմնեցին Նոր Ջուղայի ման-
րանկարչության դպրոցը՝ վստահաբար դերակատար լինելով նաև եկե-
ղեցիների նկարազարդման գործում⁵:

XVII դարում շինությունների ներքին հարդարանքը բնորոշվում է որ-
մնանկարչության, գեղանկարչության և դեկորատիվ իրերի ներդաշնակ
զուգակցությամբ և արվեստաբանական բարձր ճաշակով: Որմնա-
նկարչության հիմնական ուղղությունները Սպահանում ընթանում են
աշխարհիկ թեմաներով՝ պատերազմ, հանդիսավորություն, սիրահարներ
և կանացի կամ տղամարդու միայնակ կերպարներ: Ի տարբերություն

Սպահանի, Նոր Ջուղայում աշխարհիկ քեմաներին զուգընթաց իշխում են նաև կրոնական բովանդակությամբ որմնանկարները՝ ընդգրկելով Աստվածաշնչի դրվագներ, Հայ Առաքելական Եկեղեցուն վերաբերվող հատուկ դրվագներ, Հայոց եկեղեցու խորհուրդները, քրիստոնեական սրբերի և եկեղեցու բարերարների կերպարներ⁶:

Թեև Սպահանի և Նոր Ջուղայի որմնանկարչության ձևավորման ժամանակաշրջանը (1605-1660թթ.) համընկնում է, սակայն բնական է նմանությունների և տարբերությունների առկայությունը, որը փոխազդեցության և ազգային ավանդույթների դրսևորման արդյունք է:

Ջարդանկարները կարևոր տեղ են գրավում կառույցներում: Դրանք երբեմն ընդհանուր ֆոն են ծառայում նկարների համար, կամ նկարները երիզված են գունազեղ զարդանկարներով, ինչը ձևավորում է պատկերների մեկ ընդհանրություն: Ընդհանրապես Սպահանի և Նոր Ջուղայի շինություններում շատ են մույնատիպ զարդանկարները: Առանձնահատուկ ուշադրության են արժանի գմբեթների զարդանկարները ու նրանց հորինվածքը, որոնք դիտողի հայացքը ակամա տանում են դեպի գմբեթի կենտրոն՝ պատճառելով գեղագիտական հաճույք:

Մզկիթները հարդարվել են հախճապակիներով, որոնք պատկերագարոված են բուսական և երկրաչափական զարդանկարներով և գեղագիր *այեմներով*⁷: Մարդկային կերպարներ պատկերելը չի համապատասխանում մահմեդականության սկզբունքին, ուստի արվեստը զարգացում է ապրել գեղագրության, զարդանկարչության և դեկորատիվ կիրառական ասպարեզներում: Մահմեդական երկրներում միայն իրանցի արվեստագետներն են շարունակել ավանդական գրքի նկարագարումը և կրոնական կերպարների պատկերումը, որի գլխավոր պատճառը իրանական հարուստ գրականությունն է համարվում: Սասանյանների անկումից մինչև Սեֆյանների շրջանը որևէ կառույց որմնանկարչությամբ չի հարդարվել⁸: Շահի կողմից *շիա* դավանանքը պաշտոնականացնելու նպատակներից մեկն էլ իրանական արվեստի մոռացված գեղարվեստական արժեքների վերականգնումն էր: Այս ուղղությամբ ուշագրավ է պալատների՝ որպես աշխարհիկ կառույցների հարդարումը որմնանկարներով⁹:

Հախճապակյա զարդանկարներով են հարդարվել նաև Նոր Ջուղայի եկեղեցիները, պալատներն ու բնակարանները: Հիմնական տարբերությունները, որ կարելի է մատնանշել Սպահանի և Նոր Ջուղայում օգտագործված հախճապակյա զարդանկարներում, տիրող գույնն և կիրառվող քեմաներն են: Նոր Ջուղայում որպես տիրող ֆոն ընտրվել է դեղին գույնը, որը քրիստոնեության խորհրդանիշն է հանդիսանում, իսկ Սպահանում *լաջվարդը*¹⁰ որպես իսլամի խորհրդանիշ: Նոր Ջուղայի կրոնական շինություններում հախճապակյա հորինվածքներում

կենդանիներ և մարդկային կերպարներ են իշխում, իսկ Սպահանում միայն թռչուններ են պատկերվել:

Կանգուն եկեղեցիներից ամենահինը 1607 թվագրվող Ս. Հակոբ Մծրնա եկեղեցին է, որի ներքին ձևավորումը կատարվել է հիշատակագրություն ունեցող խաչքարերով: 1613 թվից հետո կառուցված եկեղեցիները, բացի Ս.Նիկողայոս եկեղեցուց, բոլորը պատկերազարդված են: Հատկապես առանձնանում են Ս. Բեթղեհեմ և Ս. Ամենափրկիչ վանքի Արեմաթացու եկեղեցիները, որոնց ներքին հարդարանքը բնորոշվում է գմբեթից մինչև հատակ, բոլոր որմերով ծածկված որմնանկարներով, գարդանկարներով և հախճապակիներով: Մյուս եկեղեցիների հարդարանքներն ավելի պարզ են¹⁰:

Կատարողական տեսակետից Սպահանի և Նոր Ջուղայի որմնակարներում նմանություններ են նկատվում: Դրանց մի մասը համապատասխանում են եվրոպական գեղագիտական չափանիշներին: Այս հանգամանքը առիթ է տալիս այդ որմնակարների ում ձեռքին պատկանելու վերաբերյալ վարկածների վերհանման: Վարկածներից մեկի համաձայն՝ դրանք պատկանում են Եվրոպայից ժամանած որմնակարիչներին, սակայն նկատի ունենալով ժամանակի տիրող դավանական մթնոլորտը, կարելի է ենթադրել հոգուտ այն վարկածի, որ դա հայ վաճառականների՝ Եվրոպայի հետ ունեցած կապերի արդյունքն է: Հնարավոր է նաև, որ տեղացի արվեստագետները վարպետության էին հասել Իրանում գտնվող Եվրոպայից ժամանած նկարիչների հետ շփման արդյունքում¹¹: Առկա են գրավոր տվյալներ, որոնց համաձայն հայ արվեստագետները հրավիրվում էին մասնակից լինելու մայրաքաղաքի շինությանը և կամ հանձնարարվում՝ իրենց արվեստը փոխանցելու պարսիկ տեղացիներին¹²: Գոյություն ունեն նաև առավել համեստ կատարողությամբ որմնակարներ, որտեղ ավելի զգալի է դառնում ու շեշտվում ազգային նկարագիրը:

Երբեմն մի հորինվածքում կատարողական վարպետության հակասություն է զգացվում. օրինակ պատկերված մարդկային կերպարը անատոմիայի լիարժեք պատկերման խնդիր ունի, իսկ դիմանկարը անթերի է, ինչն առիթ է հանդիսանում ենթադրել, որ հորինվածքը միայն մեկ նկարչի վրձնին չի պատկանում: Կան նաև անվարժ ձեռքի նկարչություններ. հորինվածքը տարրական լուծում ունի, սակայն ինքնաբուխ արտահայտության արդյունք լինելով՝ անմիջական է:

Սպահանի պալատների որմնակարները մեծ մասամբ մանրանկարչական սկզբունքով կատարված որմնակարներ են: Թվում է, թե պատկերում մանրանկարչության ծավալն ընդարձակելով՝ որմնակար են ստացել: Սպահանում և Նոր Ջուղայում նման որմնակարների հանդիպում ենք Ս. Բեթղեհեմ եկեղեցում, Սուքիազյանի բնակարանում, Չեհելտթուն և Ալի Ղափու պալատներում, որտեղ ակնհայտ է դառնում

որմնանկարչության կատարողական տեխնիկայի զանազանությունը. նշմարվում է մի կողմից տոգոսյան ավանդական մանրանկարչության, մյուս կողմից եվրոպական արվեստի ազդեցությունը:

Բոլոր կառույցներում նկատվում է գլխավոր դեմքին կարևորելու և կոմպոզիցիայի կենտրոնում պատկերելու միտումը: Իշխող է նաև կերպարների սահմանափակումը և բազմակերպարից մի կերպարի անցնելն՝ այն տարբերությամբ, որ եկեղեցում ներկայացվում է պատմական, հոգևոր կերպար, իսկ բնակարաններում և պալատներում որևէ նշանավոր դեմք չի շեշտվում (միայն պալատների բազմակերպար հորինվածքներում ընդգծվում է շահի կերպարը): Նոր Ջուդայի որմնանկարներում շեշտվում են կերպարների հոգեկան և զգացական ապրումները և նկատվում է նկարչի ձգտումն՝ արտահայտելու կերպարների իրական հոգեվիճակը: Այդ է պատճառը, որը կերպարները պատկերված են տարբեր տարիքներում և դիրքերով (կիսադեմ, անֆաս կամ գլուխը երեք քառորդ կողմ թեքած, լրիվ): Սակայն Սպահանի որմնանկարներում պատկերվող կերպարների դեմքերն իրար մնան, երիտասարդ և երեք քառորդ կողմ թեքած դիրքերով են պատկերված: Միայն յուրանկարներում է, որ նկարիչը ձգտում է յույս ու ստվերով կերպարը բնական դարձնել: Միայնակ ծառը և կապույտ երկինքը նշմարվում են թե՛ Սպահանի, թե՛ Նոր Ջուդայի որմնանկարներում:

Նոր Ջուդայի որմնանկարներում պատկերի տակ հայերեն առկա են անվանում կամ/և հիշատակության գրություններ, իսկ Սպահանի որմնանկարները մնան գրություններ չունեն: Հավանական է, որ հայկական որմնանկարներում այդ գրությունների առկայությունը ունեցել է ազգային ինքնության պահպանման նպատակ:

XVII դարի որմնանկարչության մեջ միանշանակ ընդօրինակություն չի նշմարվում, այլ նոր ձեռքբերումները զուգորդվում են ազգային ավանդական գեղագիտական սկզբունքներին¹³: Իրանական և հայկական որմնանկարչությունները կրելով եվրոպական արվեստի ազդեցությունը, պահպանում են իրենց ազգային ինքնությունը և խառնվածքը: Նկատվում է անցում միջնադարյանից նոր եվրոպական չափանիշների:

Նոր Ջուդայի որմնանկարչության դպրոցի հիմնադրումը հայկական արվեստում, միջնադարյան շրջանից նոր շրջան անցնելու առաջին քայլերից էր:

□

ANI BABAYAN
(Art University of Isfahan)

**MUTUAL INFLUENCES NEW JULFA AND ISFAHAN MURAL PAINTING
IN SEVENTEENTH CENTURY**

The research is focused on the 17th century paintings of Julfa and Isfahan art and their effects on the contemporary art. Armenian (New Julfa) and Iranian (Isfahan) arts accompanied with mural painting, resulting in an aesthetic and unique art.

Author looks over characteristic of mural paintings in the churches and buildings and how they formed.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Եր., 1988, էջ 24-72: Ն. Ֆալսաֆի, Շահ - Արբաս Առաջինի կյանքը, Թեհրան, 1371 (1992), հ. 3, էջ 1111-1117 (պարսկերեն):
2. Վ. Երզնկյան, Նկարագրություն Պարսկաստանի Երևելի Շինստեղծ, Կոստանդնուպոլիս, 1854: Լ. ՀոնարՖառ, Սպահանի պատմական արժեքների գանձարանը, Թեհրան, 1350 (1971, պարսկերեն): Ս. Շահադի, Սպահանի - քաղաքաշինության հիմունքները Սեֆյանների շրջանում, Սպահանի Մշակույթ-15, 1379 (2000), էջ 35-51 (պարսկերեն): Ը. Արրաբի Հաշեմի, Նոր Ջուլայի ձևավորումը և ղեկավարումը Սեֆյանների շրջանում, Սպահանի Մշակույթ-14, 1378 (1999), էջ 60-71 (պարսկերեն):
3. Մ. Ղազարյան, Հայ կերպարվեստը XVII- XVIII դարերում, Երևան, 1974, էջ - 49-50:
4. Յ.Տեր Յովհաննես, Պատմություն Նոր Ջուլայի (Սպահան). Նոր Ջուլա, 1880 (աշխարհարարի թարգմանեց Պ. Զեյն. Պետրոսեան, 1980), էջ 173: Վ. Բայրուրյան, Համաշխարհային առևտուրը և իրանահայությունը 17րդ դարում, Թեհրան, 1996:
5. S. Der Nersessian, A. Mekhitarian, Armenian Miniatures from Isfahan, Brussels, 1986, pp.133-136.
6. Մ. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 45: Եր., Մարտիկյան, Հայկական կերպարվեստի պատմություն, Եր., 1971, գիրք Ա էջ 9-10:
7. Տե՛ս Լ. ՀոնարՖառ, նշվ. աշխ. (պարսկերեն):
8. Ռ. Փակրազ, Իրանական նկարչությունը սկզբից մինչև այսօր, Թեհրան, 1383 (2004), էջ 54 (պարսկերեն):
9. Ռ. Փակրազ, նշվ. աշխ., էջ 126-129 (պարսկերեն):
10. J. Carswell, New Julfa, The Armenian Churches and other Building, Oxford, 1968, pp.19-29. A.Haknazarian, Nor Djulfa, Documents of Armenian Architecture, 21, Venice, 1992, pp.113-117.
11. Ռ. Փակրազ (պարսկերեն), նշվ. աշխ., էջ 132-141: Մ. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 16:
12. Առաքել Դավրիժեցի, նշվ. աշխ., էջ 321-324:
13. Ռ. Փակրազ, նշվ. աշխ., էջ 134 (պարսկերեն):

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ ՍՈՆԱ
(ԱԻ)

**ՈՒՐԱՐՏԱ-ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵԶՎԱԱՂԵՐՄՆԵՐԸ ԱԿԱԴ.
ԳՐ. ՂԱՓԱՆՑՅԱՆԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

Ականավոր արևելագետ-հայագետ ակտդ. Գր. Ղափանցյանը տասնամյակներ շարունակ համառ ջանքեր է գործադրել ուրարտերեն սեպագիր լեզվի ուսումնասիրության ուղղությամբ: Ըստ որում իր պրայտումները նա կատարել է համակողմանի՝ խորամուխ լինելով այդ լեզվի բոլոր ծայրերում: Հնդեվրոպական բառարմատներ է տեսել ուրարտերենում, բացահայտել ուրարտա-խեթական և ուրարտա-խուրրիական ընդհանրություններ, նկատել ակկադերենի ազդեցությունը ուրարտերենի և հայերենի վրա և, վերջապես, ի հայտ բերել ուրարտա-հայկական լեզվական, մանավանդ բառապաշարային բազում ընդհանրություններ:

Ըստ ամենայնի համոզիչ փաստական նյութով անվանի ուրարտագետ-հայագետը, օրինակ, բացահայտել է, որ ուրարտերենի անանցողիկ բայերը -a- ցուցիչով և անցյալ կատարյալ ժամանակի եզակի թվի III - դեմքի -bi վերջավորությամբ լիովին համընկնում են հայերենի համապատասխան բայական ցուցիչի և վերջավորության հետ: Այդ կապակցությամբ, նկատի ունենալով ուրարտա-հայկական b-վ հնչյունական անցումները, կարելի է համեմատել ուրարտերենի nusanabi «եկավ», ashtabi «արշավեց», ulabi «տղևորվեց», zanidabi «աղոթեց» և հայերենի «տեսավ», «մեծացավ», «բազմեցավ», «ընթացավ» և այլ անանցողիկ բայերը:

Մյուս կողմից, ակադ. Գր. Ղափանցյանը միաժամանակ նկատել է, որ ուրարտերենի թեմատիկ a-ն չեզոք սեռի բայերում այժմ էլ նույն ձևով առկա է հայերենի որոշ բարբառներում: Հմմտ. «ծխել» և «ծխալ», «թվել» և «թվալ» և այլն: Ի դեպ, միևնույն արմատով անցողական և անանցողական բայեր կազմելու երևույթը, հայերենի նման, լայն տարածում է գտել սեպագիր ուրարտերենում: Հմմտ. usht(u) - «ճանապարհել», «տղարկել», «նվիրել» և usht(a) - «ճանապարհվել», «արշավել», si(u) - «բերել» և si(a) - «զալ», ul(u) - «տղևորել» և ul(a) - «տղևորվել» և այլն: Նույնը կարելի է ասել ուրարտերենի և հայերենի եզակի սեռական հոլովի նույնական i/ի վերջավորության մասին¹:

Ինչ վերաբերում է ուրարտա-հայկական բառապաշարային բազում ընդհանրություններին, ապա քաջատեղյակ լինելով ժամանակի մասնագիտական, մասնավորապես արտասահմանյան օտարալեզու գրականությանը, ինչպես նաև սեպագիր ուրարտերենին, խեթերենին, խուրրիերենին և ակկադերենին, Գր. Ղափանցյանն իր աշխատություններում, մի կողմից, ամփոփել է արդեն հայտնի տարալեզու, ընթերցման և ընկալման համար հաճախ անմատչելի նյութը, մյուս կողմից, համարել այն իր սեփական, մեծ մասամբ հանդիչ մտահղացումներով: Եվ դրա ցանկալի այդյունքը եղել է անվանի արևելագետի մոտ երեք տասնյակ ուրարտա-հայկական բառապաշարային ընդհանրությունները, որոնք գիտությանը մա շնորհել է հիմնականում «Ուրարտուի պատմությունը», «Хайаса - колыхель армян» և «Հայոց լեզվի պատմություն. Հին շրջան» բազմաթուովանդակ աշխատություններում, ոլտնց ուսանելի արդյունքները, նորագույն փաստական նյութի և հետազոտական թարմ եզրահանգումների համալրումներով հանդերձ, հակիրճ մատուցվում են ստորև.

1. abili «ավելի», abili-dubi «ավելի արեցի», «ավելացրի»²: abili – ավելի բառերի b-վ հնչյունական անցման կապակցությամբ հմմտ. մաև hubi – հովիտ, Biainili – Վան, Erebuni - Երևան իդենտիկ համադրությունները: Ուրարտական արձանագրություններում abili-dubi-ն սովորաբար հիշատակվում է ռազմական արշավանքների ժամանակ օտար երկրների նվաճման և օկուպացման դեպքում. ^{KUR}ebani ^{KUR}ebani-ukiedi abili-dubi «երկիրը երկրին իմ ավելացրի» (միացրի, կցեցի). KYKH, 241B, տողերը 25-27:

2. armuzi «արմ», «արմ-ատ», «զ-արմ», «ցեղ», «սերունդ»³: Ուրարտական արձանագրություններում հաճախ հիշատակվում է մաև ուրարտերեն zil(i)bi-ի կամ մրա շումերական NUMUN համապատասխանության հետ միասին⁴: Ի դեպ, zil(i)bi-NUMUN համապատասխանությունը հստակ ակնառու է ըստ երկլեզվյան արձանագրություններե KYKH, 30 ուրարտական տեքստի 36,41 և ասորեստանյան տեքստի 36,42 տողերի, ինչպես մաև KYKH, 387 ուրարտական տեքստի 38 (կարդա՝ zili(i)bi) և ասորեստանյան տեքստի 36 տողերի համապատասխանությունների: Հենց դրանց հիման վրա էլ Գ.Ա.Սելիք-իշվիլին, Ֆ.Վ.Քյոնիգը և Ն.Վ.Հարությունյանը իրավամբ առաջարկել են ուրարտերեն zili(i)bi, ակկադերեն zeri և շումերերեն NUMUN համապատասխանությունները⁵: Այդ տեսակետից հիմնագուրկ է Մ.Սալվինիի կողմից վերջերս պնդած armuzi-NUMUN (!) նույնացումը⁶: Այստեղ նշենք մաև, որ այդ բառերը, որպես կանոն, արձանագրություններում հանդես են գալիս անեծքի բանաձևերում և իմաստային նրբերանգներով, կարծես, ինչ-որ տեղ զուգադիպում են, ըստ որում մեղսակիցներին ուրարտական արքաները դրանցով անարգանքի սյունին են զամել մոտավորապես «ազատոհմ» բարդությով⁷:

3. at(u)- «ուտել», «զափել», «սվերել»: Հմմտ. խեթերեն at-/et- նույն-
իմաստ բայը⁸: Հանդիսանում է KU (GU₇) և ŠA շումերագրամների,
ինչպես նաև ակկադերեն akālu-ի ուրարտերեն համապատասխան-
ությունը⁹: Ուրարտական արձանագրություններում հիշատակվում է ո-
ազմական արշավանքների ժամանակ օտար երերների ավերման և
քաղաքների հրկիզման նկարագրություններում (^{KUR}ebani atubi URU^{Mi:3}
amaštubi / GIBIL-bi)¹⁰: at(u)-ն հոմանիշ է ուրարտերեն harhar(u)- և
հայերեն «խարխարել» բայերին¹¹:

4. ^{SADU}babani- «լեռ», ^{𐎠𐎢𐎡𐎢}babanili «լեռներ»: Նույնական է խուրրիեր-
են favani-ի, հայերեն բաբայ-բլուրի և ակկադերեն šadn-ի հետ:
Գ.Ա.Ղափանցյանը նկատել է, որ այս բառը հայերենում անադարտ
պահպանվել է Երեմիա Մեղրեցու բառարանում, ըստ որում դրանից է
սերում Իշպուհնիի և Մենուայի Մեերի դռան պաշտամունքային արձան-
ագրության «Baba դիցուհու անունը»¹²: Ի դեպ, «Baba դիցուհին այժմ
արդեն հիշատակվում է նաև Ռուսա II Այանիսի դարձյալ պաշտամունք-
ային արձանագրության մեջ»¹³: Ուրարտական սեպագիր արձանագրու-
թյուններում պահպանվել են նաև ^{KUR}Babanahi խոսուն երկրանունը և
բազում ^{SADU}babani- լեռնանուններ՝ Սիրիմուտարա, Կուլաշինի, Կարնիշի,
Մալմալի, Այաթեյ, Անունի, Բուդուանի, Նագիշանի, Շալատարանի,
Ուրա և այլն¹⁴:

5. ^{KUR}ebani «երկիր», ^{KUR}ebanili «երկրներ», խուրրիերեն umini նույն
նշանակությամբ: Համապատասխանում է շումերական KUR-ին,
ակկադերեն maṣtu-ին և հայերեն «աւան»-ին¹⁵: Վերջինիս տակ
ենթադրվում է «մեծ գյուղ», «փոքր քաղաք», «գյուղաքաղաք»,
«քաղաքագյուղ»: Հմմտ. նաև «ավանապետ», որը նշանակում է
«զավատապետ»¹⁶: ^{KUR}ebani-ի հոմանիշն է դարձյալ ուրարտերեն asuni
«մարզ» բառը, որի մասամբ տուժած asuni հոգնակին՝ հիշատակված
տակ Բալուի KYKH, 56 արձանագրության մեջ, ճշգրտել է Ն.Վ.
Հարությունյանը և որի տակ ենթադրվում են նույն արձանագրության
Շեքետերիա, Խուլգանա քաղաք-պետությունները և Ծուփանի-Ծոփք
երկիրը¹⁷: Ուրարտերեն ^{KUR}ebani-ի հետ Գ.Ա.Ղափանցյանը
ազգակցություն է տեսնում նաև մեգրեղական abani «տեղ» և քարթական
ubani «տեղամաս», «քաղամաս» բառերը:

6. euri «տեր». հմմտ. խուրրիերեն նույնիմաստ ewri-ն: Պահպանվել
է հայերեն օրեար-օրեանք «տերեր», «մեծեր» և «օրիորդ» բառերում¹⁸:
Կելիշինի և Թովազայի երկրեզվյան արձանագրություններում համապ-
ատասխանում է շումերիերեն EN և ակկադերեն belu բառերին¹⁹: Հմմտ. e-
uri և En-ri: Ուրարտական արձանագրություններում euri-ն հանդես է
զալիս նաև -uki «ին» հետադրության հետ միասին՝ «Haldie euri-uki
«Նալդի (աստծուն)՝ տիրոջ-ին»²⁰, որը՝ համապատասխանում է

շումերական EN ՏՄ-ին²¹: Հմմտ. նաև ka(i)-uki kag-uki «առջևն-ին» (կարդա՛ «ին առջև») ²²:

7. hubi «հովիտ» - այսպես է ակադ. Գր.Ղափանցյանը իրավամբ ստուգաբանում ուրարտերենի hubi բառը՝ ելնելով ուրարտա-հայկական հայտնի օրինաչափությունից²³: Ինչպես հայտնի է, ուրարտական արձանագրություններում hubi-«հովիտ» բառով կազմված են մի ամբողջ շարք տեղանուններ. ^{KUR}Asq / kajai -hubi, ^{KUR}Igarab-hubi, ^MMenuainie-hubi, ^{KUR}Niribai-hubi, ^{KUR}Paqaja-hubi, ^{KUR}Quarlini-hubi / ^MRusainie-hubi, ^{KUR}Tuarasinie-hubi²⁴: Այստեղ առանձնապես հատկանշական է ^{KUR}Tuarasinie-hubi – Տուարածահովիտը, որի առանձնահատկությունը հստակ նշմարվում է ոչ միայն այդ աշխարհագրական անունների միօրինակ ստուգաբանությամբ, այլև Խորխորյան տարեգրության մատուցած տվյալներից, երբ աշխարհագրական այդ միավորը ընկած է եղել Արածանի-ի (ասորեստանյան սեպագիր աղբյուրների Արծանիայի) հովտում. որտեղ Դահնայի գետից անցկացված ջրանցքը ապահովել է ուրարտական թագավորության բարօրությունը (iese ^MDainali tinini PA, agubi zadubi kulmeie ^{KUR}suraue)²⁵: Նույնը կարելի է ասել ^{KUR}Quarlini-hubi – հովտի մասին, որը Ռուսա II-ի Չվարթնոցի KYKH, 42I արձանագրության տվյալներով սկիզբ է առնում Իդարունիա-Հրազդան գետից անցկացված Ռամեշինի ջրանցքի հովտով և Արարատյան դաշտավայրում հայտնի է իր ցանքադաշտերով, խաղողի և պտղատու հարուստ այգիներով²⁶:

8. hus(u)- «զցել», «նետել» - ակադ. Գր.Ղափանցյանի կողմից առաջարկված այսպիսի մեկնաբանությունը²⁷, կարծես, արտահայտում է իրեն ուրարտական արձանագրությունների անեծքի բանաձևերի իդենտիկ հատվածներում՝ aluse quira mepulie aluše A^{MES} husulie, aluše KI^{TIM} mepulie aluše A^{MES} husulie «ով հաղում թաղի, ով ջուրը զցի»²⁸: Գր. Ղափանցյանը միաժամանակ կարծում է, որ ուրարտական hus - բայարմատը անշուշտ հնչել է «hos» - ուստի պետք է կապակցել այն հայերեն «հոս» բայարմատի հետ, որը նշանակում է «հոսել, վազել, հեղել, թափել, գահավիժել»²⁹:

9. istini - Ա.Բ.Մորդտանը և Գ.Ա.Ղափանցյանը այս բառի išt-արմատը նույնացնում են զրաբարյան «աստ» «այստեղ» բառի հետ³⁰: Ի դեպ, այդ արմատից են սերում նաև istini բառի մյուս հոլովաձևերը. ištini-I - այս կողմը, այստեղից եզակի բացառականը, isti - edi³¹ - եզակի ուղևորականը, ištini-asi այս տեղերում հոգնակի տեղականը: Ըստ որում հիշատակված բոլոր տարբերակներում, առանց բացառության, ištini - այստեղ ստուգաբանությունը լիովին արդարացնում է իրեն: Օրինակ՝ arše ištini zadubi «պատանի այստեղ դարձրի (զերի)», DUB-te terubi ištini «արձանագրություն դրի այստեղ», ^{LU}irdi^{MES} ištini ašubi «կայագործեր այստեղ թողեցի», ui giei istini sidauri «ոչինչ այստեղ չի եղել կառուցված»³²:

10. ^(GIS)šuri – սուր, նետ. այսպես՝ ստուգաբանում ակադ. Գր.Ղափանցյանը ուրարտա-հայկական բառապաշարային այս ընդհանրությունը²³: ^(GIS)šuri-ն հանդիսանում է GIS շումերագրամի և ^(GIS)BE.LE (belu) ակկադագրամի ուրարտական համապատասխանությունը³⁴ և նույնական է խուրիներեն šauri-ի հետ³⁵: Իսկ վերջերս Ն.Վ.Հարությունյանը բացահայտել է, որ Ռուսա II-ի Այանիսի նորահայտ և Արծկեի ու Կարմիրբլուրի KYKH, 415, 425 արձանագրություններում BE.LI SIKIL-ը հակադրված է KÙ TUKUL-kumemušē-ին³⁷: Հետևաբար, ելնելով այդ բառերի SIKIL KÙ մակդիրներից, հանգել է այն հետևության, որ BE.LI-ն, ակնհայտաբար, համապատասխանում է ուրարտերեն ^(GIS)suri-ին և հանդիսացել է մարտական զենք (հմմտ. Սարդուրյան տարեգրության KYKH, 241G, տող 9 BE.LI gunušinie-ն), իսկ KÙ TUKUL-ը կամ KÙ kumemušē-ն՝ «անմեղ զենք»: Այսինքն՝ մի դեպքում մենք գործ ունենք պատերազմների օրոք մարտերում գործադրվող զենքի, իսկ մյուս դեպքում՝ արվեստի և զարդարանքի իդենտիկ առարկայի հետ³⁷:

11. sani – սան, «ամոթ – կաթսա - աման». այսպես է մեկնաբանում ակադ. Գր.Ղափանցյանը ուրարտա-հայկական տվյալ ընդհանրությունը: Միաժամանակ նա մատնանշում է կարևորագույն այն կովանդ, ըստ որի Իշպուիմիի և Մենուայի Կելիշիմի երկլեզվյան արձանագրության իդենտիկ տեքստերում ուրարտերեն sani-ն համապատասխանում է շումերական ^(DUG)UTÚL-ը կամ ասորեստանյան նույնիմաստ diqāru-ն³⁸: Հատկանշական է, որ Կելիշիմի KYKH, 30 երկլեզվյան և Սիերի դռան - KYKH, 38 արձանագրություններում šani-սան-կաթսան գործածվում է պաշտամունքային զոհաբերությունների պահին: Նույնը պետք է ասել ուրարտա-հայկական amani-աման-ափսե³⁹ ընդհանրության մասին, որը պաշտամունքային արարողությունների ժամանակ ըստ էության սերտորեն առնչվում է šani – կափսայի հետ և համարվում է մերք ^Haldini amani «Խալդի աստծո աման», մերք taše amani «ընծայի աման», մերք էլ զոհաբերված կենդանու tiše amani «սրտի աման»⁴⁰:

12. ^(GUD)paḥini – պախրե, «տավար, արջատ, մախիք»⁴¹ - այսպես է ստուգաբանում ակադ. Գր.Ղափանցյանը ուրարտա-հայկական բառապաշարային սույն ընդհանրությունը: Ուրարտերեն բառը իր շումերական դեռերմինատիվով համապատասխանում է շումերական GUD-GU₄-ին և ասորեստանյան alpu I-ին⁴²: Գր.Ղափանցյանի ուշադրությունը միաժամանակ գրավել են այն փաստերը, ըստ որոնց paḥini – պախրեն պահպանվել է նաև ասորական bagrā – մախիրում, եբրայական bəgār – ցուլ, կով, արջատում, և արաբերեն baqara, baqra - եզ, կովում: Ի դեպ, paḥini – պախրեն հայագիտությանը հայտնի է նաև հայ բարբառներից: Չեյթունը, Հաննը՝ «եզ» նշանակությամբ, իսկ Երևանը, Թբիլիսին և Արցախը՝ «եղջերու» իմաստով⁴³:

13. ⁴⁵սսսսսս - տողի, «վայրի խաղող, խաղողի որթ»⁴⁴ - այսպես է մեկ-
նարանում ակաղ. Գր.Ղափանցյանը ուրարտա-հայկական հնարավոր
ընդհանրությունը⁴⁵: Մարդուրի II-ի КУКН, 273 արձանագրության միակ -
հիշատակության համաձայն, ⁴⁵սսսսսս-ն նույնն է, ինչ շումերական ⁴⁵GE-
ՏՏIN-ը «խաղողի այգին»-ն: Ըստ որում, Գր.Ղափանցյանը հիշյալ
ուրարտերեն բառը duali ձևով հակված է տեսնելու նաև արաբերենում,
իսկ toli գրությամբ ուտիերենում: Իսկ գիտությանը վաղուց հայտնի է
նաև ուրարտա-հայկական halali - խաղող ընդհանրությունը⁴⁶, որը ս-
եպագիր արձանագրություններում հիշատակվում է կենդանիների պաշ-
տամունքային զոհաբերությունների ժամանակ ուրարտական տաճա-
րներում մասնակիցներին նաև խաղող մատուցելու կապակցությամբ⁴⁷:

Ուրարտա-հայկական լեզվական ընդհանրությունները պայմանա-
վորված են հինարևելյան այլ ժողովուրդների ռազմա-տնտեսական դա-
րավոր փոխհարաբերություններով, Ք.ա. I հազարամյակում Հայկական
լեռնաշխարհի րայնատարած տերիտորիայում և, ի վերջո, անգիջում -
պայքարում պարտված ուրարտացիների և՛ ֆիզիկապես, և՛ մշակույթով
յստ ամենայնի տարալուծմամբ կազմավորվող հայ ժողովրդի մեջ:

SONA GRIGORIAN
(IOS)

**URARTIAN-ARMENIAN LINGUISTIC SIMILARITIES
IN ACADEMICIAN GRIGOR GHAPANTSIAN'S WORKS**

The article discusses similarities in Armenian and Urartian vocabulary on the
basis of the available material. We have paid a special attention to Ghapantsian's
contribution in the field, who considers the Armenian to be a mixed origin language
that incorporates also elements of the Urartian.

In the article we briefly observed common words for Armenian and Urartian in
Ghapantsian's late studies and opinions.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Капанцян Г.А., Хайаса — колыбель армян, Ер., 1947, էջ 214:
2. Капанцян Г.А., նշվ.աշխ., էջ 214. նույնի՝ Հայոց լեզվի պատմությունը
(այսուհետև՝ ՀԼՊ), Եր., 1961, էջ 131-139: Джаукян Г.Б., Культурное насле-
дие востока (այսուհետև՝ КНВ), Лен., 1985, էջ 369:
3. Ղափանցյան Գ.Ա., Ուրարտուի պատմությունը (այսուհետև՝ ՈւՊ), Եր., 1940,
էջ 39. նույնի Хайаса, էջ 215. Дьяконов И.М., КБС, VIII, էջ 67, ծանոթ. 45:
4. Арутюнян Н.В., Корпус урартских клинообразных надписей (այսուհետև՝
КУКН), 136, հավ. կողմ. տողեր 9-10, 173, VIII, տողեր 16-17, 242 АII+AI, տող
22. 421, տողեր 45-46:

5. Меликишвили Г.А., Урартские клинообразные надписи (այլտիհսու՝ УКН), էջ 414: König F.W., Handbuch der chaldischen Inschriften, Archiv für Orientforschung, 1955-1967, II, էջ 210: Арутюнян Н.В., КУКН, էջ 476:
6. Salvini M., SMEA, XLIII/2, էջ 266. նույնի, SMEA, XLIV/1, էջ 25:
7. ՆԲՀԼ, I, Եր., 1979, էջ 8: Աճառյան Հ., Հայերեն արձատական բարբարան (այլտիհսու՝ ՀԱԲ), I, Եր., 1971, էջ 84-85:
8. Капанцян Г.А., Общие элементы между урартским и хеттским языками, Եր., 1936, էջ 52. Friedrich J., Hethitisches Wörterbuch, Heidelberg, 1952, (այլտիհսու՝ НВb), էջ 44: Гамкрелидзе Т.В., Иванов В.В., Индоевропейский язык и индоевропейцы, Тб., 1984, II, էջ 897:
9. Арутюнян Н.В., КУКН, էջ 439:
10. Арутюнян Н.В., КУКН, 173, III տող 13, V, տող 4, 24, 38, 241В, տող 18, С, տող 36 և այլն:
11. Sandalgian J., Les inscriptions cunéiformes urartiques (այլտիհսու՝ ICU). Venise, 1900, էջ 371, Джаукян Г.Б., Урартские заимствования в армянском языке, КНВ, էջ 366:
12. Ղափանցյան Գ.Ա., ՀԼՊ, էջ 133; Хачикян М.Л., Хурритский и урартский языки, Ер., 1965 (այլտիհսու՝ ХУ), էջ 49: Джаукян Г.Б., КНВ, էջ 366:
13. Salvini M., Аyanis, I, էջ 254, սելցիա II, տող 1:
14. Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Арутюнян Н.В., КУКН դիվանի համապատասխան տեքստերը և անվանացանկերը:
15. Ղափանցյան Գ.Ա., ՀԼՊ, էջ 133: Adontz N., Histoire d'Arménie, les origines du Xe siècle au V I^e (av J.C.), Փարիզ, 1946, (այլտիհսու՝ НА), էջ 269:
16. ՆԲՀԼ, I, էջ 389, Աճառյան Հ., ՀԱԲ, I, 15 353:
17. Дьяконов И.М., ПАС, I, էջ 409: Арутюнян Н.В., ДВ.МК, էջ 74-76:
18. Ղափանցյան Գ.Ա., ՀԼՊ, էջ 134: Adontz N., НА, էջ 268: Friedrich J., НВb, էջ 320:
19. Арутюнян Н.В., КУКН, 30, ուրարտերեն տեքստ, տողեր 12-13 (^dAldie eurie), ասորեստանյան տեքստ, տողեր 11-12 (^dHaldie EN). 387, ուրարտ.տեքստ, տողեր 13-14 (^dAldie eurie), ասորեստանյան տեքստ, տող 13 (^dHaldie EN):
20. Арутюнян Н.В., КУКН, 54, տող 5:
21. Арутюнян Н.В., КУКН, 224, 235, տող 1- 269, տողեր 1, 7.271, տող 1.283.284.- 285 և այլն:
22. Այդ մասին տես Арутюнян Н.В., КУКН, էջ 451:
23. Ղափանցյան Գ.Ա., ՈւՊ, էջ 55 և ծանոթ.1, նույնի՝ Хайаса, էջ 195 և ծանոթ.2:
24. Арутюнян Н.В., КУКН, 173, IV տող 54.174 В2, տող 25.174А1, տող 20.76, տող 5-6.44, վերին կողմ, տող 7.173, II, տող 13.454.173, V, տող 12.421, տողեր 6, 16-17:
25. Арутюнян Н.В., КУКН, 173, V, տողեր 13, 17-18:
26. Арутюнян Н.В., КУКН, 421, տողեր 5-17:
27. Ղափանցյան Գ.Ա., ՈւՊ, էջ 114, ծանոթ.1:
28. Арутюнян Н.В., КУКН, 31, հակ.կողմ, տողեր 24-25, 421, տողեր 35-36:
29. Ղափանցյան Գ.Ա., ՀԼՊ, էջ 134:

30. Mordtmann A.D., Erklärung und Entzifferung der armenischen keilinschriften von Wan, und der Umgegend, «Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft» (այնուհետև՝ ZDMG), XXVI, Leipzig, 1872, էջ 528: Ղափանցյան Գ.Ա., ՈւՊ, էջ 38:
31. Այդ մասին մանրամասն տես Հարությունյան Ն.Վ., Ուրարտերեն փեդի քարի ստուգարանությունը, ՄՄԱԵԺ, XXIII, Եր., 2005, էջ 484-494:
32. Арутюнян Н.В., КУКН, 173, III, տող 6.V, տող 80.241В, տող 24.195-196, տող 5:
33. Капанцян Г.А., АрОр, XVII, համ.1, Prag, 1949, էջ 370-371:
34. W.von Soden, , Akkadisches Handwörterbuch, I, Wiesbaden, 1965 (այնուհետև՝ Ahw), էջ120:
35. Haas V., OrAnt, 11 (1973), էջ233; М.Л.Хачикян, ХУ, էջ 48:
36. Salvini M., Ayanis, 1, էջ 257, սեկցիա IV, տող 3-4; Арутюнян Н.В., КУКН, 415, տող 4.425, տողեր 6-7:
37. Հարությունյան Ն.Վ., Ուրարտական սեպագրի kumemuše և BE.LI բառերի ստուգարանությունը, ՄՄԱԵԺ, XXII, Եր., 2003, էջ 201-209:
38. Капанцян Г.А., Хайаса, էջ 215, նույնի՝ ՀԼՊ, էջ 136; Држаукян Г.Б., КНВ, էջ 368:
39. Арутюнян Н.В., КУКН, էջ 434; ՆԲՀԼ, I, էջ51:
40. Арутюнян Н.В., КУКН, 193, տողեր 7, 10.415, տող 10; Salvini M., Ayanis, I, էջ 257, սեկցիա IV, տող 8:
41. Ածառյան Հ., ՀԱԲ, IV, էջ 7; ՆԲՀԼ, 11, էջ584:
42. W.von Soden, Ahw, էջ38:
43. Капанцян Г.А., Хайаса., էջ 215, նույնի՝ ՀԼՊ, էջ 135; Ջահուկյան Գ.Բ., Հ-այոց լեզվի պատմություն. մախազարային շրջան, Եր., 1987, էջ 428:
44. Հ.Ածառյան, ՀԱԲ, IV, էջ 416:
45. Капанцян Г.А., Хайаса., էջ 215, նույնի՝ ՀԼՊ, էջ 135:
46. Sandalgian J., ICU, էջ 370; Мкртчян Н.А., Древний Восток, 4, Ер., 1983, էջ 27:
47. Арутюнян Н.В., КУКН, 82, տող 27.122, տողեր 2,3; Salvini M., Ayanis, I, էջ 257, սեկցիա IV, տող 10. էջ 258, , սեկցիա V, տողեր 9,11:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ՄՄԱԵԺ – Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ
 ArOr - Archiv Orientalni (Prag.)
 OrAnt – Oriens Antiquus (Budapest)
 SMEA - Studi miccnei ed egeo-anatolici (Roma)
 ՆԲՀԼ – Նոր Բաղդիրը Հայկազնան Լեզուի

А II
 91340

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՄԱԿԱՆ
(ԱԻ)**

**«ԹՈՒԽ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐԻ» ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԸ
ԵՎ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԱՐԿԵՍԱԿՑԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ**

Հայ ժողովուրդը հնագույն ժամանակներում ունեցել է հասարակային դասեր, երիտասարդական կազմավորումներ, կտրիճավորաց եղբայրություններ, որոնք խոր անցյալում նպատակ են ունեցել հասարակությանը տալ լիարժեք, առողջ, խիզախ, խելոք սերունդ¹:

Այդ կազմավորումները հայ իրականության մեջ հնագույն ժամանակներում կոչվել են «Թուխ Մանուկներ»: Այդ երիտասարդներն անցել են մի շարք փորձությունների միջով, մկրտվել են, անվանակոչվել և միայն դրանից հետո համարվել հասարակության լիիրավ անդամներ և իրավունք ունեցել ընտանիք կազմելու: Այդ ծեսերը նվիրագործական, ինիցիացիոն ծեսերն են և առկա էին շատ ժողովուրդների, ինչպես նաև հայերի մոտ:

Վերոհիշյալ հարցի ուսումնասիրողները գտնում են, որ այդ դաստիարակությունը ընթացել է հերոս նախնիների մասին սրբազան պատմությունների ավանդման, երգերի, պարերի միջոցով: Ընդ որում մեծ նշանակություն է տրվել նաև երիտասարդների ռազմական և ֆիզիկական դաստիարակությանը, ինչը պիտի նպաստեր առողջ և ուժեղ սերունդ ունենալուն:

«Թուխ Մանուկը» ամենայն հավանականությամբ վերոհիշյալ նվիրագործման շրջանում գտնվող պատանի հերոսն է: Թուխ Մանուկի սրբավայրերը ներառել են և հին հեթանոսական, և քրիստոնեական տարրեր՝ կապված նվիրագործության ծեսի, վիշապամարտի, ապա և հավատի նահատակների հետ²: Թուխ Մանուկների պաշտամունքը հետագայում միաձուլվել է քրիստոնեական սրբերի հետ: Ըստ Ա. Մնացականյանի, Քրիստոսն էլ յուրահատուկ Թուխ Մանուկ է³:

Թուխ Մանուկները համարվել են հերոսներ, որոնք բարիքներ են սվտել ժողովրդի համար, իսկ իրենք՝ զոհվել: Այս առումով «Թուխ Մանուկները» մոտենում են մեղմող-հարություն առնող աստվածություններին, և պատահական չէ, որ նրանց համադրում են ոչ միայն Քրի-

ստոսի, այլև կովկասյան արևային հերոսներ Սոսլան-Սոսրոքոյի հետ⁴: Այս առումով նրանք համադրելի են նաև հայկական ժայռում փակվող հերոս Փոքր Միերի և շոթայված Արտավազդի, ինչպես նաև այս բոլորին համարժեք Արա Գեղեցիկի թռռան՝ Սոսանվեր Անուշավանի հետ⁵:

Ըստ նրա, «Թուխ Մանուկների» հետ են առնչվում նաև հայրենները: Հայտնի է, որ միջնադարյան հայկական արհեստավորական միությունների երիտասարդները ազատ ժամանակ հավաքվում էին խնջույքների, որտեղ զվարճանում էին, զինի խմում, ունկնդրում իրենց սիրելի բանաստեղծների և գուսանների հմարած սիրո երգերը և զվարճանում էին վարձակների պարերը դիտելով: Հայրենների մի զգալի մասը ևս հնարված է քաղաքաբնակ ամուրի երիտասարդների պատվերով⁶:

Փաստորեն հայրենները իրենց ծագմամբ կապվում են Թուխ Մանուկների մասին պատկերացումների հետ և իրենց յուրովի ծաղկումն են ապրել միջնադարյան Հայաստանում և տարածված էին երիտասարդ ամուրիների շրջանում:

Սակայն այսքանով չեն սահմանափակվում «Թուխ Մանուկների» և հետագայում միջնադարյան Հայաստանում լայն տարածում ստացած - արհեստավորական երիտասարդական միությունների միջև եղած ընդհանրությունները: «Թուխ Մանուկների» մասին եղած տեղեկությունների համադրումը արհեստակցական միությունների կանոնակարգերի և սովորույթների հետ⁷, մեզ հնարավորություն է տալիս զարմանալի նույնություններ տեսնել այս երկու երևույթների միջև: Բերենք մի շարք օրինակներ:

Միջնադարյան համքարությունները (արհեստակցական միությունները) պարտավոր էին տոն օրերին (Շննդին և Ջատկին) փակել խանութները: Համքարությունները տարվա մեջ ունեին իրենց մատաղի օրերը, որը նվիրված լինում իրենց արհեստի նախահորը, իսկ «Թուխ Մանուկների» պաշտամունքը առնչվում էր նախնիների (մասնավորապես հերոս նախնիների հոգիների) հետ⁷: Մատաղի օրը համքարության անդամները մատաղից մի մեծ կաթսա փլավ էին եփում, տանում եկեղեցում օրհնում և բաժանում աղքատներին: Բարեկենդանի հինգշաբթի օրը ենթավարպետը կամ աշակերտը նվերով շնորհավորում էր վարպետի տոնը: Նմանապես «Թուխ Մանուկների» հետ կապված գործողությունների շարքում հիշատակվում է գոհեր մատուցելը (վերոհիշյալ մատաղի նախաախպերը), զանազան իրեր նվիրաբերելը և այլն:

⁴ Արհեստակցական միությունների, սովորույթների մասին նյութը լավագույնս հավաքագրված է Վ.Արրահամյանի, Հայ համքարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում գրքում, Եր., 1971:

Ամեն մի համքարություն իր նախահոր պատվին պարտավոր էր մի մատուռ կառուցել կամ որևէ եկեղեցում պահել մի կանթեղ, որը պետք է միշտ վառ մնար: Իսկ «Թուխ Մանուկների» պաշտամունքային կառույցները հիմնականում փոքր մատուռներ էին կամ գերեզմանատիպ կառույցներ, ուր ամեն շաբաթ երեկո կատարվում էր խնկարկում, մոմավառություն և աղոթքներ, իսկ ամեն տարի այստեղ կազմակերպվում էին նաև համաժողովրդական տոներ:

Արհեստավորները մեծ նշանակություն էին տալիս իրենց դագազներին և միշտ երդվում էին նրանով: Շաբաթ օրերը երեկոյան մոմ էին վառում և խունկ ծխում դագազահի վրա ու «աղոթմի»-ով հիշում «Տիրաց-Վարպետաց» հոգին⁸: Այստեղ ևս ի հայտ է գալիս Թուխ Մանուկների հետ կապված մոմ վառելու, խնկարկելու, ինչպես նաև նախնիներին մեծարելու սովորույթը:

Արհեստակցական միությունների սովորույթների հետ են կապվում նաև ժողովրդական-հմայական բժշկության մի շարք երևույթներ: «Թուխ Մանուկների» պաշտամունքին է առնչվում բժշկելու հատկությունը:

Եվ, վերջապես, համքարություններում հեթանոսական հավատալիքների և պաշտամունքների ամենավառ ապացույցը այն է, որ ամեն մի համքարություն երկրպագում էր իր արհեստի նախակտրը՝ օրինակ բրուտների նախահայրը՝ հայր Աստվածն էր, երկաթագործներինը՝ Դավիթ մարգարեն, հացթուխներինը՝ Քրիստոսը:

Թամբագործների նախահայրը Սուրբ Սարգիսն էր, քանզի նա պատրաստել է թամբ, ըստ ավանդության, դրել ձիու վրա և փախցրել աղջկան: Սուրբ Սարգիսը, ինչպես նաև Քրիստոսը և Սուրբ Գևորգը առնչվում են նաև Թուխ Մանուկի պաշտամունքի հետ: Գինեգործների նախահայրը եղել է Նոյը, իսկ հյուսներինը՝ Սուրբ Գևորգը: Չշարունակելով թվարկումը, ասենք միայն, որ արհեստների նախահայրերի ընտրությունը, ինչպես տեսանք, պատահական բնույթ չէր կրում և խոր արմատներով կապված է հեթանոսական կամ վերափմաստավորված քրիստոնեական հավատալիքների հետ: Ավելացնենք նաև, որ XIX դ. Գյումրիում երիտասարդներին համքարությունների մեջ ընդգրկելիս մկրտում էին «Թուխ Մանուկ» հուշարձաններում⁹:

Փաստորեն միջնադարյան Հայաստանում ստեղծված և մինչև 19-րդ դարը՝ հարատևած եղբայրություններն ու արհեստակցական միությունները իրենց ծագմամբ հանգում են «Թուխ Մանուկների» ինստիտուտին:

HASMIK HMAYAKYAN
(IOS)

CULT OF "TUKH MANUKS" AND MEDIEVAL ARMENIAN GUILDS

The Armenian people since the ancient times had institutions of youths, and bravesmen's brotherhoods – "Tukh Manuks" that were carrying rationale to shape new coming generations as healthy, courageous and clever members of the society. At the same time "Tukh Manuks" were institutions that worshiped this or that Saint for whom they were building special sanctuaries. The sanctuaries and rituals of "Tukh Manuks" included both Christian and pagan elements. Comparing elements of "Tukh Manuks" cults with principles and traditions of guilds enables us to find surprising similarities among these phenomena. Actually origin of the brotherhoods and guilds formed in Armenia from medieval times until the 19th century can be traced back to institution of "Tukh Manuks". Also it is remarkable that values of medieval brotherhoods and guilds with very little changes were incorporated by the 19 century's Armenian guilds over the centuries.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ա.Մնացականյան, «Թուխ Մանուկ» հուշարձանների մասին, - «Թուխ Մանուկ» ժողովածու. Եր., 2001, էջ 108:
2. Ա.Պետրոսյան, «Թուխ Մանուկ». հնագույն ակունքները, «Թուխ Մանուկ» մատաչրջանի նյութեր, Եր., 2001, էջ 43:
3. Ա.Մնացականյան, նույն տեղում, էջ 103:
4. Ա.Պետրոսյան, նույն տեղում, էջ 36-39:
5. Կովկաս. Սոսյան-Սոսրուբոյի. Փոքր Մեերի, Արտավազդի և Սոսանվեր Անուշավանի ընդհանրությունները տե՛ս Հ.Հմայակյան, «Սոսանվեր Անուշավանն ու նրա Կովկասյան և խոտիական զուգահեռները», Մերձավոր Արևելք, Հոդվածների ժողովածու, Եր., 2005, էջ 28-35:
6. Լ.Խաչիկյան, Երզնկա քաղաքի «Եղբրաց միաբանութեան» կանոնադրությունը (1280), - Բանբեր Մատենադարանի, N 6, Եր., 1962, էջ 370:
7. Հ.Հակոբյան, «Թուխ Մանուկների» պատկերագրությունը հին Հայաստանում, «Թուխ Մանուկ» մատաչրջանի նյութեր, Եր., 2001, էջ 53:
8. Վ.Ա.Արրահանյան, «Հայ համքարությունները Անդրկովկասի քաղաքներում», Եր., 1971, էջ 134:
9. Ա.Քալանթարյան, Հ.Սարգսյան, «Թուխ Մանուկ» հուշարձանների հարցի շուրջ, «Թուխ Մանուկ» մատաչրջանի նյութեր, Եր., 2001, էջ 86:

ՄԱՐՏՈՅԱՆ ԳԱԳԻԿ

ՀԱՅՈՑ 30-ՐԴ ՕՐԱՆՎԱՆ ԵՎ ՈՒՐԱՐՏԱԿԱՆ ԹԵՅՇԵՔԱ ԱՍՏԾՈ ՊԱՏԿԵՐԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐՁ

Օրերից բաղկացած ամիսը հնդեվրոպական տոմարագիտության մեջ առնչվում է լուսնի փուլերի շափումներին: Համարվում է, որ հնդեվրոպական նախալեզվի ամիսները սկզբում լուսնային են եղել, այդ պատճառով էլ համահունչ են ըմբռնվել «լուսին» և «ամիս» բառերը, որոնց նախածկը *mens-ն է: Դրա ժառանգներից են սանսկրիտ լեզվի mās-ը (լուսին, ամիս), պարսկական mās-ը, ռուսերեն месяц-ը և այլն: Հնդեվրոպական նախալեզվի արմատից հայերենում մնացել է «ամիս» բառը՝ «ա» նախածայնի հավելմամբ¹:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերի համաձայն, հայոց - մեջ լուսնային, այսպես կոչված «սինդոլային» մեկ ամիսը հաշվվել է 29,5 օրով (օրացուցայինը՝ 30): Այս թիվը 4 անգամ բաժանվում է 7 մասի, ինչից առաջացել է շաբաթվա (7 օր) գաղափարը: Մեկնկես օրվա մնացորդը համարվել է այն ժամանակահատվածը, երբ լուսինն անհետանում է երկնակամարից:

Հայկական օրանուններում 30-րդ օրը կոչվել է Գիշերավար², որը երեկոյան ծագող Վեներա մոլորակի անունն է: Համարվել է, որ նա 6 ամիս ծագում է որպես Գիշերավար (արևմուտքում) և 6 ամիս՝ որպես Արուսյակ (արևելքում)³: Դասական աստղաբաշխության մեջ Վեներայի գիշերային տունը, այսինքն՝ այնտեղ, ուր նա սկսում է ծագել արևից առաջ՝ այգաբացին, Յուլ համաստեղությունն է, իսկ ցերեկայինը (որտեղից սկսած, ծագում է երեկոյան)՝ Կշեռքը⁴: Այս պատկերացումը համընկնում է հայոց Էֆիմերտեում գրանցված տվյալներին⁵: Վեներան երկսեռ աստվածություն էր, որն իր առավոտյան ծագման ժամանակ իզական էր ըմբռնվում (վեդայական Ուշասը, հռոմեական Ավրորան, հունական Էոսը⁶), իսկ երեկոյան՝ արական (հուն.՝ Հեսպեր, Ֆոսֆոր⁷): Ուրարտական պատկերագրության մեջ (Արծկեի բարձրաքանդակում) ցույի վրա կանգնած, գլխարկի վրա ցույի եղջյուրներով և աստղով է պատկերվել Թեյշեբա աստվածը⁸: Էշնուննայից հայտնաբերված մի բարձրաքանդակում համանման գլխարկի վրա աստղով է պատկերված Վեներա մոլորա-

կի մարմնավորում միջագետքյան Իշթարը: Այստեղ սակայն նա առյուծի վրա է կանգնած⁹: Քրիստոնեական պատկերագրության մեջ գլխից աճող ցլաեղջյուրներով էր ընկալվում սատանան: Այդպիսի տեսք ունի նա. օրինակ, XV-XVIդդ. իտալացի գեղանկարիչ Լ. Մինյորելլիի «Հակաքրիստոսի պատմությունը» նկարում¹⁰: Գիշերավարի մասին հայ հին մատենագրության մեջ ասված է. «Ձգիշեռավարն խաւարասէր՝ սկզբնաներիակ բարոյն աստուծոյ (սաղայել)»¹¹, այսինքն՝ սատանա: Քրիստոնեության մեջ Աստծուն հակառակորդ «սկզբնաներիակ»-ը Հակաքրիստոսն է սատանան կամ սատանայից ուղարկված մարդը (Նեոր)¹²: Իսկ Քրիստոսի հակառակորդը, հայտնի է, որ Միհր-Միթրան էր, որի դեմ պայքարի էին դուրս եկել նոր հավատքի ջատագույնները:

Այն հանգամանքը, որ Արծկեի բարձրաքանդակում Յուլի խորհրդանշներով Թեյշեբա-Վեներան արական սեռի է, հիմք է տալիս կարծելու, - որ Վանի թագավորության աստղագետներին հայտնի է եղել այն, որ արևելքում կամ արևմուտքում ծագող մոլորակը միևնույն աստղն է, այլապես ցուլի վրա աստվածուհի կպատկերվեր, քանի որ Յուլ համաստեղությունը իզական Վեներայի աստեղատունն է:

Հայ բանահյուսությունից մեզ է հասել «Մարտիրոսի հեքիաթը» վերնագրով մի նմուշ, որը պատմում է, թե ինչպես թագավորն իր 30 - տղաներին ամուսնացնում է նախքան 30 աղջիկների հետ, բայց հայտնվում է երկնային վիշապը և Մարտիրոս անույ 30-րդ տղային տանում է իր հետ: Վիշապը նրանից պահանջում է իր համար բերել Չարգարի կնոջը՝ իր քրոջը, որը, երբ գլուխը երեկոյան դուրս է հանում պատուհանից, ամբողջ քաղաքը լուսավորվում է¹³: Չարգար-ոսկերիչն - այստեղ համապատասխանում է ոսկե Արևի առասպելական կերպարին, զիշերը քաղաքին լույս տվող նրա կինը՝ Լուսնին, իսկ Մարտիրոսը, որի անունը քրիստոնեական իմաստով վկա, այսինքն՝ հանում հավատքի նահատակված անձ է նշանակում¹⁴, լուսնային ամսվա 30-րդ օրն է, երբ Լուսինը «նահատակված է» («մեռած») և չի երևում երկնակամարում: Նույն Գիշերավար-Թեյշեբան է, որ Արծկեի բարձրաքանդակում նույնպես արական է պատկերված: Հեքիաթը հին տոմարական առասպելի վերապրուկ է, որ պատմել է, թե ինչպես լուսնային 30 օրերն ամուսնացել են արևային (օրացուցային) 30 օրերի հետ: Լուսինն առասպելում արական է ըմբռնվել, Արևը՝ իգական:

GAGIK MARTOYAN

**ON THE MATTER OF DENOMINATION OF THE 30TH DAY'S OF THE
ARMENIAN CALENDAR AND THE ICONOGRAPHY OF THE URARTIAN
GOD TEIŠEBA**

The paper deals with the knowledge of the Urartians in the astronomical sphere, and its later developments survived in the Armenian fairy tales. Especially, the 30th day's name of the Armenian calendar – Gišeravar, is the name of planet Venus in its male aspect, as it was known almost in the Urartian times. As it seems, the Planet Venus – Mesopotamian Ištar, in the Urartian iconography was also imagined as a male deity. It seems possible to attribute the image of the God Teišeba in the Arške – Adilcevaz high relief to Ištar/Venus.

The paper also discusses some aspects concerning the possible parallels between the ancient Worldview and Christian ideology.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Мифы народов мира, т. II, М., 1992, с. 143. 2; с. 157-158.
2. Այիշան Ղ., Հին հայաստանի կամ հնթամիտական կրօնը հայոց, Վենետիկ, 189, էջ 143 -144.
3. Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հտ. I, Եր., 1979, էջ 555:
4. Саплин А. Ю., Астрологический энциклопедический словарь, М., 2001, էջ. 99, 122, 169, 179.
5. Գրգուկ, որ կոչի էֆիմնրտ, Եր., 1992, էջ 2:
6. Мифы народов мира, т. I, М., 1991, с. 29; т. II, М., с. 551, 553, 663.
7. Гигин, Астрономия, Санкт-Петербург, 1997, II, 42; Թումանյան Բ. Ե., Հայ - աստղագիտության պատմություն, Եր., 1964, с. 166, примеч. ред. 8.
8. Հմայակյան Ս. Գ., Վանի քաղաքության պետական կրոնը, Եր., 1990, 6, աղ. 15:
9. Мифы народов мира, т. I, М., 1991, с. 595.
10. Նույն տեղում, էջ 86.
11. Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հտ. I, Եր., 1979, էջ 555.
12. Мифы народов мира, т. I, մշվ. աշխ., 85.
13. Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հտ. II, Եր., 1959, էջ 95:
14. Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հտ. II, Եր., 1981, էջ 231.

ՄԱՐՏՈՅԱՆ ԹԵՎՄԻՆԵ
(ԱԽ)

ԿԱՐՄԵԼՅԱՆՆԵՐԻ ԵՎ ՋՈՒՂԱՀԱՅԵՐԻ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ներթափանցելով Իրան՝ Կարմեյան քարոզիչները բնակություն հաստատեցին Հորմուզում, Շիրազում, Խարքում, Բուշեհրում, Համադանում, Բանդար-Աբբասում, Նոր Ջուղայում: Սույն հոդվածով փորձ ենք կատարում քննարկման ենթարկել Նոր Ջուղայում Կարմեյանների ունեցած հաջողությունները և նորջուղայեցիների վերաբերմունքը «ճերմակ վանականների» (Կարմեյաններին այդպես էին անվանում ճերմակ քիկնոց կրելու պատճառով) նկատմամբ: Կարմեյաններն առաջին անգամ Նոր Ջուղա են մտել 1625թ.: 1640-ականներից քարոզիչներն ակնհայտորեն սկսում են կենտրոնանալ Ջուղայում Տուն հիմնելու գաղափարի շուրջ:

Ոչ միայն Կարմեյանների, այլ ընդհանրապես կաթոլիկ քարոզիչների՝ Ջուղայում հաստատվելու մասին Հ. Աճեմյանը գրում է. - «Պապական նուիրակներու եւ կաթողիկէ քարոզիչներու արեւելեան - առաքելութեան կարեւոր եւ խոռվայոյց կեդրոններէն մէկն ալ Նոր-Ջուղան դարձավ, ուր անոնք ոչ միայն իրենց քարոզչական գործունէութեան հիմ դրին, այլեւ հետագային հիմնեցին մենաստան մըն ալ ...»¹:

Կարմեյան միաբանների կողմից ջուղահայության ընտրությունը - պատահական չէր, քանզի XVII դարում Իրանի արտաքին առևտուրը գտնվում էր հենց ջուղայեցի խոջաների ձեռքում: Շահը խոշոր մեծաքանակ առևտրով զբաղվող այդ վաճառականական դասին ցանկանում էր օգտագործել որպես միջնորդ Իրանի քաղաքական և տնտեսական հարաբերությունները եվրոպական երկրների հետ զարգացնելու համար²:

Նորջուղայեցիները հանդիսացան այն կարևոր միջուկը, որ ի գործու հղան շենացնելու Իրանը՝ զարկ տալով երկրի արտաքին ստևարին, ինչպես նաև կարողացան մեծապես ազդել երկրի հասարակական կյանքի վրա՝ իրենց ձեռքում կենտրոնացնելով ազգի կառավարումը: Պատահական չէ, որ Բ. Ալիշանը նրանց այսպես է բնութագրում. «Ջուղայի ճարտար վաճառականք...զաղմանալի՝ իր վաճառականական բարգաւաճանօք և հարստութեամբ»³:

Հարկ է նշել, որ Կարմեյանները հետաքրքրված էին հատկապես այն անձանցով, ովքեր կամ կաթոլիկներ էին. կամ ցանկանում էին կաթոլիկություն ընդունել: Օրինակ, Նոր Ջուղայի քաղաքապետ Խոջա Նազարին ոչ միայն պարսից շահն էր համակրում ու վստահում, այլև եվրոպական առաքյալները: Մտքի լրացում է հանդիսանում 1629թ. Ս. Ժողովի (հավատի քարոզի, հավատի միաբանություն) խոջա Նազարին հղած մամակի բովանդակությունը. «...Մեր Տէրն եւ իմ գերսմեծառ Տեաքք շատ ուրախ եղան, որ կը գտնուի իտղ անձ մը, որ իրենց առաքեալներու հանդէպ ունի այնքան սէր եւ գութ...»⁴:

Բնականաբար, խոջա Նազարը հայ վաճառականների համար առանց մաքսի իրենց ապրանքների արտահանման, ինչպես նաև Հռոմում հայկական դպրատուն բացելու թույլտվություն հենց այնպես չէր ստանա: Այս հարցի առնչությամբ Ս. Ժողովը 1630թ. հուլիսի 23-ին գումարած նիստում որոշում է, որ «հայերը կարող են եկեղեցական պետություն եւ ուրիշ քրիստոնեայ իշխաններու հողերու վրայ իրենց ծախսով կայաններ կառուցանել եւ փոխադրել իոն իրենց վաճառքները, գործեր կը ցանկան տարածել քրիստոնեայ աշխարհներու մէջ... Այս թոյլտուութիւնը կշնորհուի այն վաճառականներուն միայն, որոնք կաթողիկէ են եւ կամ ըլլալ կ'ուզեն...»⁵ (ընդգծումը մերն է- Թ. Մ.):

1630թ. հուլիսի 23-ին Ս. Ժողովը, անսալով ջուղահայերի խնդրանքին, որոշում է Հռոմում դպրոց բացել, պայմանով, որ ջուղայեցիները այդ կարևոր նախաձեռնության համար հանձն առնեն զմեկ շինություն և կահավորանք⁶: Այդ պայմանների առկայության դեպքում հնարավոր կլինէր շուրջ 405 աշակերտի համար դպրոց բացել, որն, ըստ Ս. Ժողովի, մեծ ծառայություն կլինէր Աստծուն և մեծ օգուտ ողջ հայ ազգին⁷: Ջուղայեցիների հետ բանակցությունները վերոհիշյալ հարցերի հետ կապված, ըստ էության, պետք է վարեր Սպահանի եպիսկոպոս, Կարմեյան հայր Թադևոսը: Սակայն նրա և Մովսես կաթողիկոսի գրեթե միաժամանակ կյանքից հեռանալը խափանեցին այդ բանակցությունները, իսկ ջուղայեցիները լռեցին:

Ս. Ժողովը որոշում կայացրեց հնարավորության սահմաններում հայերի համար սահմանափակ թվով դպրոց բացել⁸:

Նորջուղայեցի մեծահարուստ Շահրիմանյանները, կաթոլիկություն ընդունելով, դառնում են Նոր Ջուղայի հայ կաթոլիկ համայնքի պարագլուխները, որով և բացատրվում է նրանց սերտ առևտրական հարաբերությունների պահպանումը Եվրոպայի կաթոլիկ պետությունների հետ՝ արժանանալով Հռոմի Պապի և եվրոպական կաթոլիկ միապետների բարյացկամ վերաբերմունքին⁹:

Թեև գտնվեցին մարդիկ, ովքեր հարեցին կաթոլիկությանը, սակայն, ընդհանուր առմամբ, նորջուղայեցիները պայքար մղեցին կաթոլիկության դեմ՝ այդ հարցում կարևորելով հատկապես հակակաթոլիկական -

գրքերի տպագրությունը, որն. իսկապես. կարող էր ծառայել որպես արդյունավետ գործիք կաթոլիկ քարոզչությանը դիմակայելու համար :

Այսպես, 1687-1688թթ. Ստեփանոս Ջուղայեցին իր հետևորդ վանականների օգնությամբ հրատարակեց մի շարք գրքեր («Գիրք ատենական, որ ասի վիճաբանական» (Ա. Ջուղայեցի), «Գիրք համառոտ վասն իսկապես ճշմարիտ հավատո» (Հովհ. վարդապետ Ջուղայեցի Մրքուգ), - «Գիրք ընդդեմ երկաբնակաց¹⁰»), որը պատճառ հանդիսացավ կաթոլիկ քարոզիչների կողմից Ստեփանոս եպիսկոպոսի տպարանը փակելուն՝ պարսից տերությանը հայտնելով, թե իբր հայերը Ղուրանին հակառակ գրքեր են տպագրում¹¹:

Երկար պայքարից հետո, ի վերջո, 1689թ. հայերը շահից հրովարտակ ստացան և քանդեցին Կարմելյանների եկեղեցին:

Ջուղայի բնակավայրից ոչինչ չմնաց՝ ընդամենը մի խաղողի այգի, որը երկար ժամանակ կրում էր «Կարմելյանների այգի» անվանումը¹²:

Ամփոփելով վերոշարադրյալը նշենք, որ ջուղահայությունը, Աբբաս - Ա-ի բռնագաղթից հետո հավատում էր, որ քրիստոնյա պետությունների օգնությամբ հնարավոր կլինի ազատագրվել օտար լծից: Աշխատավորությունն օգնություն էր սպասում կաթոլիկ քարոզիչներից, իսկ վերջիններս զբաղվում էին նաև բարեգործությամբ՝ բժշկական անվճար օգնություն, ուսուցանում, միջնորդություն հարկերի թեթևացման հարցում, պարտքերի մարում և այլն: (1607թ. Կարմելյանների միջնորդությամբ ազատ է արձակվում մի քանի հայ, Պարսից ծոցի շրջանում ստրկավաճառությամբ զբաղվող պորտուգալացիներին վճարելով 150 սկոտի փրկագնում են 12 հայ պատանու, կամ երբ 1624թ. շահ Աբբաս Ա-ն որոշում է Չհարմահալ գավառի 43 հայկական գյուղերի բնակչությանը մահմեդականացնել, Կարմելյանների շնորհիվ չի իրագործվում և - նմանօրինակ շատ փաստեր¹³): Սակայն, հասկանալով, որ դրանք ընդամենը միջոցներ են իրենց նպատակներին հասնելու համար, ջուղահայությունն ամուր կառչում է իր հավատքից:

Կարմելյանների քարոզչական աշխատանքների ձախողման - պատճառներից գլխավորը թերևս այն էր, որ ջուղահայերն անկոտրում դիմադրություն ցույց տվեցին: Այն հետևանք էր առաջին հերթին իրենց հավատքի նկատմամբ անդրդվելի նվիրվածության: Մտքի լրացում կարող է հանդիսանալ նաև Շարդենի հետևյալ վկայությունը. «Ես խոսք չունեմ նկարագրելու այն խորամանկություններն ու ծախսերը, որոնց այդ նպատակով (կաթոլիկացնելու) դիմում էր Հոռոմի աթոռը... Հայերը երեխայությունից սովորում են ասել Քրիստոս, խաչակնքել երեսը և պաս պահել, շարունակելով միևնույնը և չափահաս ժամանակ, հաստատապես հավատում, թե միայն այդ ծեսերի կատարման մեջ է բովանդակվում և քրիստոնեության ամբողջ էությունը»¹⁴:

TEHMINE MARTOYAN
(IOS)

**THE RELATIONS BETWEEN THE CARMELITES
AND THE ARMENIANS OF NEW JULFA**

The Carmelite missionaries penetrating into Iran established residences in Isfahan, Shiraz, Hurmus, Kharg, Hamadan, Bandar-Abbas, Bushihr, New Julfa.

The paper analyses the established residence of the Carmelites in New Julfa, where the Carmelites entered in 1625 and established in 1640.

The relations between the armenians of New Julfa and the Carmelites were changed and the armenians began to struggle against the Carmelite missionaries. The church of the Carmelites ruined in 1689.

Author attempts to demonstrate that the residence of New Julfa was not fruitfull, because the armenians of the New Julfa were struggling against the Carmelite missionaries.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Աճեմյան Հ., Նոր – Ջուղայի հայոց գերեզմանատան լատիներէն հին տապանագիրերը, Բազմավէպ, յունուար-յունիս, քիի 1-6, հ. ԾԲ, Վեներտիկ-Ս.Ղազար, 1944, էջ 42:
2. Բայրուրդյան Վ., Հայերը և Լեանտյան առևտուրը XVII դարում, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 2 (109), Եր., 1985, էջ 110:
3. Ալիշան Ղ., Հայ-Վենետ կամ յարընչութիւնը Հայոց եի Վենետաց Ի ԺԳ-Դ հի Ի ԺԵ-Ձ դարս, Վեներտիկ, Ս. Ղազար, 1896, էջ 369:
4. Ալիմեան Հ. Ն., Սովսես Գ. Տաթևացի կաթողիկոս, կյանքն եւ գործունէութիւնը, Հանդէս ամսօրեայ հայագիտական ուսումնաթերթ, քիի 11,12, մոյսմբեր-դեկտեմբեր, Վիեննա, 1934, էջ 511-513:
5. Նույն տեղում, էջ 514:
6. Նույն տեղում, էջ 520:
7. Նույն տեղում, էջ 521-522:
8. Նույն տեղում, էջ 523-525:
9. Ալիշան Ղ., մշվ. աշխ., էջ 390, 495, 507-509:
10. Տեր- Յովհաննիսն Հ., Պատմութիւն Նոր Ջուղայու, որ յասպահան, Ն. Ջ., 1881, հ. II, էջ 200:
11. Նույն տեղում, էջ 200:
12. A Chronicle of the Carmelites in Persia and the Papal Mission of the XVII-XVIII centuries, v. II, London, 1939, p. 1086:
13. "A Chronicle of the Carmelites", p. 120, 207-208, 265, 271, 1074:
14. Լեո, Խոջայական կապիտալը և մրա հասարակական-քաղաքական դերը հայերի մեջ, Եր., 1934, էջ 106-107:

**ՇԱՔԱՐՅԱՆ ԱՐՏԱԿ
(ԱԻ)**

**ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ
ԽՈՒՍԱՓՈՒՄԸ ԴԵՎՇԻՐՄԵԻՑ
(համաձայն օսմանյան փաստաթղթերի)**

Դեվշիրմեն (տղայահավաք, մանկահավաք, «արյան հարկ») օրինականացված պարտադիր հարկ էր, որով պարբերականորեն XV-XVII դարերում Օսմանյան կայսրության քրիստոնյա հպատակներից տղաներ էին հավաքում, որոնք բռնի կերպով մահմեդականացվում էին, ապա համապատասխան ուսում ստանալով՝ ուղարկվում ծառայության արքունիք, բանակ և այլուր կամ վաճառվում ստրկության: Արևմտյան մի շարք պատմաբաններ Օսմանյան կայսրության վարչական համակարգի նկարագրման ժամանակ իրենց ուսումնասիրություններում նշում են, թե դեվշիրմեն կայսրության քրիստոնյա հպատակներին ընձեռնված բացառիկ հնարավորություն էր հասարակ գյուղացուց դառնալ վեհաշուք մեծ վեզիր և կամ նահանգապետ: Իրականությունը, սակայն, այլ էր. քրիստոնյա հպատակները ոչ միայն երջանիկ չէին հրաժարվել իրենց երբեմն միակ որդուց, այլև որոնում էին զանազան միջոցներ հավաքից խուսափելու համար՝ չվարանելով նույնիսկ դիմել զենքի: Սա են ցույց տալիս օսմանյան արքունիքի ելից մատյանները, որտեղ ըստ տարիների գետեղված են սուլթանական վարչակարգի՝ կայսրության ներքին գործերին վերաբերող հրամանները:

Ուշ միջնադարյան ծանր պայմաններում, հաղթահարելով սովը, հիվանդությունները, հայրը պատանեկության հասակին էր հասցնում իր որդուն՝ հույս ունենալով արդեն, որ դաշտում իր համար օգնական մի ձեռք է պատրաստել: Եվ չցանկանալով հանձնել որդուն հավաքն անցկացնող ենիչերիներին՝ նա պատրաստ էր կաշառք առաջարկել, նույնիսկ կրոնափոխ լինել՝ միայն թե պահպաներ իր զավակին: Հարկատուները դիմում էին դեվշիրմեի դեմ պայքարելու ամեն մի միջոցի՝ օրինական ու ապօրինի:

Օրինական միջոցների շարքին են պատկանում առաջին հերթին վաքրահասակ տղաների ամուսնությունները: Եվրոպացի ճանապարհորդ Գերլախը գրում է. «Տղաներին ամուսնացնում են 9-10 տարեկան հաս-

ակում, որպեսզի մնան ազատ ու չհավաքվեն»¹: Ամուսնացածներին զրանցում էին հարկատուների ցուցակի մեջ: Որոշ մայրեր հուսահատությունից հաշմանդամ էին դարձնում իրենց որդիներին, որպեսզի նրանց չկորցնեն ստիպելով²:

Ավելի հաճախ ծնողները քաքցում էին իրենց զավակներին, երբ հայտնվում էին դեվժիրմե հավաքող պաշտոնյաները ենիչերիների ուղեկցությամբ: Նրանց քաքցում էին անտառներում, լեռներում, քարանձավներում և այլուր³: Դրա մասին վկայում են թե՛ եվրոպական, թե՛ օսմանական աղբյուրները, օրինակ առթանական հրահանգները, որտեղ տեղական իշխանություններին հրամայվում է պայքարել քաքցելու դեմ ու պատժել մեղավորներին⁴: Իշխանությունները ջանասիրաբար ի կատար էին ածում այսօրինակ հրամանները: Դաժանության վառ օրինակ է բերում արքեպիսկոպոս Մարինո Բիդին, որն այցելել է բուլղարական գյուղեր ու քաղաքներ 1610-1611թթ.: Կոնգրեգացիային իր զեկույցում նա տեղեկացնում է, որ 1610թ. Չիպրովեց քաղաքում էր գտնվում Սոֆիայի կաթոլիկ եպիսկոպոս Պետր Սոլիմատը, որը քաքցել էր քրիստոնյա երեխաներին հավաքողներից: Քաղաք ժամանած սանջաքբեյը երդվել էր սպանել նախ և առաջ եպիսկոպոսին, ապա բռնված քրիստոնյաներին ու բոլորին էլ զրկել սեփականությունից: Թյուրքերն արդեն սկսել էին պատրաստել ցիցերը, սակայն ժողովրդին հաջողվեց կաշառքի օգնությամբ զլուխն ազատել⁵:

XVI դարի կեսով թվագրված մի հրամանում, որն ուղղված է Նիդդեի բեյին ու քաղիին*, պատվիրվում է հավաքել Լվոանի գյուղի զինմի* բնակիչներին, որոնք լքել են գյուղը տղայաժողովից խուսափելու համար. «Թող վերադարձվեն գյուղ ու հավաքվեն հավաքի ենթակա տղաները»⁶:

Կան շատ դեպքեր, երբ քրիստոնյա ընտանիքները դիմադրել են դեվժիրմե հավաքին: Այսպես, 1580թ. Հերցեգովինսոյի սանջաքի* նահիյեներից* մեկում գյուղացիները զենքը ձեռքին դուրս են եկել սուլթանական պաշտոնյաների դեմ, որոնք դեվժիրմե հավաք էին անցկացնում: Սանջաքի ղեկավարին ուղղված հրամանում հրամայվում էր ձերբակալել սաղդիչներին ու դատապարտել թիապարտության⁷:

Հիջրայով 973թ. (1565-1566թթ.) թվագրված և Իլբասանի բեյին ուղղված ալթանական հրամանը պահանջում է որպես խրատ մյուսներին պատժել Բիզրեշթե գյուղի բնակչությանը դեվժիրմե հավաքից վերադարձող և ենիչերիների վրա հարձակում կատարելու համար:

Իսկ Իսքենդերիյեի բեյին ուղղված հրամանից պարզ է դառնում, որ Իփեք քաղաքում* դեվժիրմե հավաքելու եկած պաշտոնյային տեղի բնակչությունը չի ենթարկվել ու հարձակվել է նրան ուղեկցող ենիչերիների վրա⁸:

* * *

Մի շարք հրամաններում Բարձր Դուռը արտահայտում է իր դժգոհությունը դեվչիքմեների փախուստի կապակցությամբ, որոնք փախուստի էին դիմում արդեն հավաքողների ձեռքն անցնելուց հետո: Օրինակ, Քայսերի քաղաքի բեյին ու քաղիին ուղղված հրամանում նշվում է, որ փախուստի են դիմել դեվչիքմեներն* արդեն այն բանից հետո, երբ նրանց տարել են Սուսմբուլ ու մահմեդականացրել¹⁰: Ռբայեսզի բարդեցվի փախուստը, հրաման է տրվում Անատոլիայում* հավաքվող տղաներին ուղարկել Ռումելիա* և հակառակը¹¹: Ենթադրվում էր, որ քրիստոնյա տղաները, որոնք որպես կանոն չէին տիրապետում քյուրքերեն լեզվի (հիշեցնենք նաև, որ քյուրքերենի իմացությամբ տղաներին չէին էլ հավաքում), պետք է ջանան տուն գնալ, սակայն կհանդիպեն ճանապարհին մի բարդ անցանելի արգելքի՝ ծովին, ուստի նրանց հեշտ կլինի բռնել: Սակայն, ի հեճուկս սպասվող վտանգների, շատ դեվչիքմեներ փախչում էին և այդ գործում հաջողածները կրկին դառնում էին քրիստոնյա: Իշխանությունները պահանջում էին ծնողներից վերադարձնել դեվչիքմեներին: Այդ հրամանին չանսալու հետևանքով ծնողներին դաժանորեն պատժում էին ու նույնիսկ վաճառում ստրկության¹²:

Այսպես, 1564թ. Միս քաղաքի քաղիին ուղղված հրամանում ասվում է, որ Ֆեքե գյուղի հավաքվածների ազգականները, գաղտնի կերպով Սուսմբուլում դեվչիքմեների շորերը փոխելով, հետ են բերել արդեն մահմեդականացման ծեսն անցած 7 տղաների ու եկեղեցում քրիստոնեությանը վերադարձման ծես են կատարել: Այս անգամ ևս Բարձր Դուռը պահանջում էր խստագույնս պատժել «մեղավորներին»¹³:

Չնայած դաժան ճնշումների գերյալներն այնուամենայնիվ փորձում էին դիմել փախուստի: Փախչողները հիմնականում 15-20 տարեկան տղաներն էին: «Ամեն տարի քեթխուղաները* բռնում էին այդ դեվչիքմեներին Ռումելիայում ու Անատոլիայում»¹⁴: սակայն փախուստները չէին դադարում: Դրա մասին են վկայում սուլթանների բազում հրամանները՝ ուղղված տեղական իշխանություններին¹⁵:

Հայրենիք փախչելու հույսը դեռ երկար տարիներ չէր մարում երիտասարդ դեվչիքմեների մոտ: Նրանց մի մասը նույնիսկ մի քանի տարի հետո չէր վարանում փախչել հայրենիք հնարավորության դեպքում¹⁶: Այսպես, Ենիշեհիքի քաղիին հրամանից պարզ է դառնում, որ Տրոնովա գյուղից Իյասսի որդի Շիրյանն ու Ջուրդի որդի Նիկոն, լինելով արդեն աջեմի օղլան, փախել են հայրենիք կերպասագործի մոտից, որին տրվել էին որպես օգնական՝ շակիրդ¹⁷: Իսկ մեկ այլ սուլթանական հրամանից տեղեկանում ենք, որ աջեմի օղլանը հայրենիք է փախել, վերադարձել քրիստոնեությանը, ամուսնացել ու զավակներ ունեցել, հավաքագրվելուց արդեն 7 տարի հետո¹⁸:

Դեվշիրմեն համակարգի մասին վերոհիշյալը բերում է այն համոզման, որ այն ամենևին էլ չէր ողջունվում հայատակ քրիստոնյաների կողմից: Դեվշիրմեն չէր դիտարկվում որպես բարիք, այլ ընդհակառակը՝ քրիստոնյաների մեղքերի համար Աստծո կողմից ուղարկված ծանր պատիժ: Պատահական չէ, որ սլավոնական ժողովուրդների մոտ դեվշիրմեն կոչվել է «արյան հարկ»:

ARTAK SHAKARYAN
(IOS)

**DEVSHIRME EVASION OF THE OTTOMAN POPULATION
(ACCORDING TO OTTOMAN DOCUMENTS)**

Devshirme (boy-tribute, "blood tax") was a legal periodic tribute that was collected from the Christian subjects of the Ottoman Empire in 15-17th centuries. The Christian subjects were forced to give their boys to the government as a special form of tribute. The collected boys were Islamized by force. Then, being given some particular education, the best of them were sent to the palace, army or elsewhere. The rest were sold as slaves. A number of Western historians mention this practice with admiration when describing the Ottoman administrative system. They insist that Devshirme was a brilliant opportunity for the Christian subjects when an ordinary peasant could have become a solemn Grand Vizier or a governor. The reality was not like that. The Christian subjects were looking for every mean to evade from the Devshirme, not avoiding even taking up arms. This is shown not only in the medieval manuscripts of the historians of those days but also in the Ottoman state registers.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Герлах С., Дневник на едно пътуване до Османската порта в Цариград, Подбор, превод, увод и коментар Киселинчева М., Предговор и редакция Цветкова Б., София, 1976, с. 179;
2. Георгиева Ц., Развитие и характер на кръвния данък, с. 65 մեջբերում ըստ Новичев А., К истории рабства в Османской империи, Тюркологический сборник 1976, М. 1978, с. 95;
3. 7 numaralı mûhimme defteri (975-976 / 1567-1569), с.1, Ankara, 1998, s. 18;
4. Uzunçarşılı, İ., Osmanlı devlet teşkilâtından kapıkulu ocakları, I, Ankara, 1943, s.105;
5. Новичев А., մշվ.աշխ., էջ 95-96;
6. Քաղի՝ դատավոր;
7. Զինմի՝ այն ժողովուրդները, որոնք ծանոթ էին Սուրբ գրքին մախքան Դուրանի ի հայտ գալը;
8. 3 numaralı mûhimme defteri (966-968 / 1558-1560), с.1, Ankara, 1993, s. 113;

9. Սանջաք՝ վիլայեթից փոքր վարչատարածքային միավոր Օսմանյան պետությունում: Համաձայն Էվլիյա Չելեբիի Ռումելի վիլայեթը բաղկացած էր 24, իսկ Անատոլիայի վիլայեթը՝ 14 սանջաքից:
10. Նահիյե՝ սանջաքից փոքր վարչական միավոր Օսմանյան կայսրությունում; գավառակ;
11. Uzunçarşılı, İ., Kapıkulu ocakları. s.21, 104;
12. 5 numaralı mühimme defteri. s. 161;
13. * Զազա - վարչատարածքային միավոր, ավելի փոքր, քան սանջաքը;
14. 5 numaralı mühimme defteri, s. 159;
15. * Դեվչիրմեներ՝ նույնանուն ինստիտուտով հավաքագրված տղաներ;
16. 6 numaralı mühimme defteri (972 / 1564-1565), c.1, Ankara, 1995, s. 314, 138;
17. Անատոլիա՝ այս եզրն օգտագործելիս ի նկատի ունենք Հայկական քարտրավանդակի արևմտյան մասն ու Փոքր Ասիա թերակղզին;
18. Ռումելի՝ Օսմանյան կայսրության՝ Եվրոպա աշխարհամասում գտնվող տարածքների անվանումը: Բառացիորեն «հույների երկիր»;
19. Uzunçarşılı, İ., Kapıkulu ocakları. s.26; Uzunçarşılı, İ., Devşirme, İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1940. cilt 3, s. 565 ;
20. Новичев А., նշվ.աշխ., էջ 96;
21. 5 numaralı mühimme defteri, s. 302: Новичев А., նշվ.աշխ., էջ 96;
22. * Զեթյուղա՝ մեծ վեզիրի օգնականներին տրվող անուն: Ընդհանուր իմաստով հարուստ կամ հզոր մարդկանց գործերն անող, կատարածու;
23. Uzunçarşılı, İ., İslam Ansiklopedisi, Devşirme, s. 565 ;
24. Uzunçarşılı, İ., Kapıkulu ocakları. s.125-128; 12 numaralı mühimme defteri (978-979 / 1570-1572), c.3. Ankara, 1996, s. 143, 165;
25. 7 numaralı mühimme defteri (975-976 / 1567-1569), c.1, Ankara, 1998, s. 463; 12 numaralı mühimme defteri. s. 45 ;
26. 3 numaralı mühimme defteri (966-968 / 1558-1560). c.1, Ankara, 1993, s. 654;
27. 12 numaralı mühimme defteri, s. 156.

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՆՈՒՄՅԱՆ ՄԵԼԻՆԵ
(ՀՅԹԻ)

ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ ՀԱՎԱՍՏՈՂ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ՕՍՄԱՆՅԱՆ «ԱԼԵՄԴԱՐ» ՕՐԱԹԵՐԹՈՒՄ (1919 թ.)

Հայոց ցեղասպանության փաստագրման առումով առանձնահատուկ կարևորվում են օսմանյան արվյուրները, որոնց շարքում նշանակալի տեղ է գրավում տվյալ ժամանակաշրջանի թուրքական մամուլը:

Առաջին աշխարհամարտում Թուրքիայի կրած պարտությունից հետո, պատերազմական տարիներին հարկադրյալ լուրջությամբ պահպանած օսմանյան մամուլը սկսեց ակտիվորեն քննարկել հայոց տեղահանությունը, կոտորածները, դրանց կապակցությամբ հարուցված դատական գործերը, դատավարությունների ընթացքը և այլ հարակից խնդիրներ, որոնք մահ սուր վիճաբանությունների առիթ դարձան թուրքական տարբեր օրաթերթերի միջև¹: Հայոց ցեղասպանության խնդրի հանդեպ մեծ հետաքրքրություն էր ցուցաբերում հատկապես «Ալեմդար» («Դրոշակակիր») օրաթերթը:

«Ալեմդարը» հրատարակվել է Ստամբուլում 1912-1921թթ.²: Օրաթերթի պատասխանատու խմբագիրն էր Բեֆի Ջևադ Ուլունայը, իսկ տնօրենը՝ Ահմեդ (Փեհլիվան) Քադրին: Օրաթերթի 1918-1921թթ. տպագրված եզակի համարները պահպանվում են Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի գրադարանում³: 1919թ. սույն օրաթերթում տպագրված հայոց կոտորածներին վերաբերող հոդվածների մեջ առանձնահատուկ հիշատակության է արժանի օրաթերթի գլխավոր խմբագիր Բեֆի Ջևադ Ուլունայի հոդվածաշարը⁴:

«Ալեմդարի» գլխավոր խմբագիրը հայոց կոտորածներին, ինչպես մահ դրանց վերաբերյալ հարուցված դատական գործերին անդրադարձող իր առաջնորդողներում հատկապես շեշտում էր երիտթուրքերի դատաքննություններն արագ իրականացնելու և հանցագործներին անմիջապես պատժելու անհրաժեշտությունը: Փետրվարի 14-ին տպագրված «Տեղահանության և կոտորածների կապակցությամբ» վերնագրով հոդվածում նա իր մտահոգությունն էր արտահայտում այն փաստի կապակցությամբ, որ Թուրքիան հայոց կոտորածների դատաքննություններն -

իրականացնում էր հարկադրված, և որ դատավարությունների շարժառիթ էր ծառայել ոչ թե արդարության վերականգնումը, այլ ընդամենը Եվրոպայի առջև արդարադատ երևալու ցանկությունը. «Երկիրը, կամա թե ակամա, մի քայլ կատարեց դեպի արդարադատություն: Այն, ցավոք, կոչում ենք հարկադիր քայլ, քանզի, չգիտես թե ինչու, մեր երկրում բոլոր իրավական. տնտեսական և հասարակական միջոցառումների համար որևէ ազդեցիկ շարժիչ ուժի կարիք է զգացվում. այլ կերպ չենք կարողանում»⁷:

Նույն հոդվածում Ջևադն ընդգծում էր հայոց կոտորածների գանգավածային բնույթը. «Կառավարությունը, տեղահանության և կոտորածների խնդրո կապակցությամբ, դատարանին հանձնեց երեքից-հինգ - հոգու: Մի՞թե խնդիրն այդքանով ավարտվում է: Ինչպե՞ս կարելի է տեղահանությունն ու կոտորածները սահմանափակել մնաց շրջանակում»⁸:

«Այնդարի» խմբագիրը իր հոդվածներում արագ գործելու կոչ էր անում հայոց կոտորածները քննող ռազմական արտակարգ ատյամին: Վերոհիշյալ հոդվածում Ջևադը գրում էր. «Ներկայումս ընթացող դատավարությունը՝ շատ ծանրաքայլ է առաջ գնում: Այդ մարդիկ (իթիհատականները-Մ.Ա.) արտակարգ արագությամբ գործեցին: Ինչու՞ նույնպիսի արագություն չի ցուցաբերվում արդարադատության իրականացման դեպքում»⁹:

Փետրվարի 20-ին հրապարակված «Ինչպիսի՞ն են եղել ուղեկառքի - ձիերը» հոդվածում Ջևադը շեշտում էր այն հանգամանքը, որ Յոզղատի դատավարության մեղադրյալներից Յոզղատի մութասարիֆի տեղակալ, Բողազըլյանի կայմական Մեհմեդ Քեմալը, ոճրագործ լինելով հանդերձ, ընդամենը մի գործիք էր եղել Հայոց ցեղասպանության հեղինակների՝ գլխավոր պատասխանատուների ձեռքում, իսկ վերջիններս ոչ - միայն դեռ չեն պատժվել, այլև նույնիսկ չեն էլ կալանավորվել. «Ո՞վ է Քեմալ բեյը. եթե ճշմարտությունը որոնելու լինենք, այն բաղկացած կլինի արյունոտ մի կացնից: Արդարադատությունը պետք է կտրի այդ կացինը գործել տված ձեռքը, իսկ այդ ձեռքերը, այդ ուղեղները դեռ ազատ շրջում են մեր մեջ»⁹:

Նույն հոդվածում Ջևադը գրում էր. «Մեր առաջին իսկ հրապարակումներում ընդգծում էինք, որ կառավարությանը (երիտթուրքերի-Մ.Ա.) պատժելու համար կարիք չկա հետաքննության: Ոճրագործությունը հայտնի է, պատիժն էլ՝ պատրաստ: Խնդիրը պատժի արագ կիրառման մեջ է:

...Մահմուդ Շեֆքեթ փաշայի սպանության¹⁰ հեղինակների դատաքննությունը սահմանափակվեց մեկ նիստով: Մենք դեռ զբաղված ենք Քեմալի հանցավորությունը հաստատող վկաների փնտրտությամբ: Հասկացանք, ամբողջ աշխարհն էլ համոզվեց, որ այդ մարդը կատարել է - տվյալ ոճիրները: Ուրի՞շ ինչ ենք որոնում: Ինչու՞ խնդրին ժամ առաջ վ-

երջ չենք տալիս: Տեղահանության և կոտորածների դեպքերը իթթիհատականների ետիինսկած ամենագագրելի, մինչև այժմ չլսված իրադարձություններն են: Պատգամավորների պսղատում մեկը բուսվում էր, - թե այդ ազգին (հայերին-Մ.Ա.) կործանել է տալու մինչև վերջին շունչը: Նա, մեղքեր գործելուց դեռ չկշտացած, ազատ շրջում է: Եթե այս դատվողները փաստացի մարդասպաններ են, ապա իրական մարդասպաններն այստեղ են. թանձրուկներով լի վայրի ուղեղները գտնվում են մեր շրջապատում: Ինչու՞ են նրանց նորանոր աղետներ նախապատրաստելու հնարավորություն տալիս»¹¹:

Ջևադը, նույն հողվածում անդրադառնալով դատարանի՝ խնդիրը - ձգձգելու ցանկությանը, գրում էր հետևյալը. «Նախանցյալ օրը տեղի ունեցած դատական նիստի ընթացքում ականատես եղանք (դատարանի նախագահի-Մ.Ա.) տեղակալներից մեկի տված տարօրինակ հարցին: Հետաքրքրվում էր, թե ի՞նչ գույն, ի՞նչ ձև ունեին Քեմալի նստած ուղեկառքի ձիերը: Այդ հարցին պատասխան կտանք մենք.

-Ուղեկառքի ձիերը վիշապի տեսք ունեին, իսկ դրանց գույնը՝ արյան: Եթե դատարանը դա չարձանագրի, կարձանագրի պատմությունը»¹²:

Մարտի 28-ի համարում տպագրված «Տեղահանության և կոտորածների դատավարությունները» հողվածում Ջևադը, կոտորածների դատաքննությունները շրջան առ շրջան իրականացնելն անարդյունավետ գտնելով, առաջարկում էր խնդրի լուծման իր տարբերակը. «...Դատավարության՝ Յոզդատին վերաբերող հատվածն ավարտվելու է, ապա սկսվելու է Տրապիզոնի խնդիրը, այնուհետև՝ Դիարբեքիը և այլն, և այլն: - Քանի որ տեղահանություն և կոտորածներ եղել են Օսմանյան կայսրության բազմաթիվ վիլայեթներում, դե՛ պատկերացրեք՝ երբ կավարտվեն դրանք ամբողջությամբ»¹³: Այդ դեպքում անհրաժեշտ է որևէ քանակական, - օրինական և տրամաբանական ելք գտնել: Այդ ելքը կա: Ավելի ճիշտ, այն ընկալում ենք ոչ թե որպես ելք, այլ միակ օրինական ճանապարհը, որին մինչև այժմ էլ պետք է հետևած լինեինք: Տեղահանություններն ու կոտորածները կրում են համընդհանուր բնույթ: Ընչտ չենք համարում այն որպես քաղհայց ընկալելը: Եթե ռազմական ատյանը, գործը երկարացնելով, հույս ունի մի ամբողջ շարք գաղտնիքներ բացահայտել, ապա այդ տեսակետը ևս քննադատության չի դիմանում, քանզի տեղահանությունն ու կոտորածներն այն հանցագործություններն են, որոնք և՛ հայտնի են, և՛ հաստատված, և՛ ապացուցված: Այդ իսկ պատճառով առանձին-առանձին հետաքննություններն անհրաժեշտ չենք գտնում: Պետք է կազմակերպել մի դատավարություն, որը կլինի հասարակական հայցի հիման վրա: Խնդիրը պետք է լուծվի ընդհանուր դատավճռով»¹⁴:

Բեֆի Ջևադը շեշտում էր նաև կոտորածների խնդրում բոլոր իթթիհատականների՝ մեղքի բաժին ունենալու հանգամանքը, այդ թվում և նրանց, ովքեր, տեղյակ լինելով հանդերձ, չեն միջամտել. «Ավագա-

կախմից (նկատի ունի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությանը-Մ.Ա.) շատ քիչ թվով մարդ ենք ճանաչում, որ տեղահանության և կոտորածների խնդրում չունենա իր մեղքի բաժինը: Այդ - ոճիրները գործողները մեղավոր են, դրանց գործիք եղողներն էլ են մեղավոր, լրություն պահպանողները՝ նույնպես: Տեղահանությունը և կոտորածները «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության երբևէ խաղացած ամենաահասարատու ողբերգությունն էր: Անհնար է երկրի անունից չտխրել, մարդկության անունից այն չատել: Լրություն, սպանիչ կերպով լրություն պահպանելը մի՞թե նույնպիսի ոճիր չէ, որպիսին կոտորելն է: Նույնիսկ տեղին չէ հարցնել, թե դրանց դեմ ինչ կարելի էր ձեռնարկել, քանզի ավելի հեշտ կլիներ հրաժարվել, քան սեփական համոզմունքներին հակառակ գործել: Եթե այդ վճռական, այդ հաստատական քայլը կատարած լինեինք, երկիրն այս օրին չէր հասնի»¹⁵:

«Այննորի» խմբագիրը ապրիլի 9-ի համարում տպագրված «Ի պատասխան մի պաշտպանության» հոդվածում ընգծում էր հայոց կոտորածների կանխամտածված բնույթը, մտահղացողի և կատարողի միասնական լինելը. «Ենթադրենք՝ որևէ մեկը հանցագործություն է կատարել: Բնականաբար, չենք կարող այդ ոճրագործությունը նյութած ուղեղն ու ի կատար ածած ձեռքը միմյանցից բաժանել: Դա ո՛չ օրենքը թույլ կտա, ո՛չ էլ բանականությունը: Եթե Բեհաեդդին Շաքիրը, ողբերգություններ հղացած ուղեղն էր, ապա Քեմալ բեյն ու իր հանցակիցները այդ ուղեղի շարագործությունները նախապատրաստող ձեռքերն էին: Օրենքը ձեռքն էլ է կտրում, ուղեղն էլ՝ հանգցնում»¹⁷:

Բեֆի Ջևադը մարտի 23-ի համարում հրապարակված «Ջելվահիր-ջյան էֆենդու խոսքերը» հոդվածում պատերազմի տարիներին թուրքական դատարանների՝ անմեղ հայերին դատելու և դատապարտելու օրինակներ էր բերում. «Երբ գտնվում էինք Չորումում, ծանոթացանք մեր հայ հայրենակիցներից մեկի հետ, որը ցմահ բանտարկության դատապարտվելուց հետո աքտորվել էր այնտեղ և մի կերպ էր օձիքն ազատել մահից: Պետրոս Փափագյան անունը կրող այդ մարդու մոտ նոտաներ էին հայտնաբերել: Բուրսայի դատարանը, ոչ թե հանցագործության համար պատիժ, այլ պատժի համար հանցագործություն որոնելով, նոտայի բովանդակությունը որակել էր որպես հայկական քայլերգ: Երբ Պետրոս էֆենդուն դատարանում հարցաքննում էին նոտաների առնչությամբ, նույն պահին դրսում զինվորական նվազախումբը հենց այդ երաժշտությունն էր նվագում, սակայն նույնիսկ սույն հանգամանքը չէր օգնել մեր խեղճ հայրենակցին»¹⁸:

Նույն հոդվածում մտավորականը նշում էր հայերի՝ Օսմանյան կայսրության զարգացմանը բերած նպաստը, ընդգծում ցեղասպանության պատճառներից մի քանիսը՝ նախանձը քաղաքակրթված հայ ազգի նկատմամբ, հայերի ինչքը յուրացնելու մտադրությունը. «...Իթիհատ-

ականները սարսափելի հարված հասցրեցին արդյունաբերության, - ժամանակակից զարգացման մեջ շատ առաջ գնացած այդ ազգին: - Անհրաժեշտ էր հազեցնել ավազակախմբի սոված անդամներին: Պահուստային ֆոնդերը, վազոնային կողոպուտները, չարաշահումներն այլևս չէին բավարարում: Անհրաժեշտ էր կողոպուտի միջոցով հազեցնել ավազակախմբի ստոր խավին: Այդպես էլ վարվեցին, սակայն այդ կողոպուտի շահույթը (հայ-Մ.Ա.) ազգի արյունը, հոգին, ավելի ճիշտ - գոյությունն արժեցավ: Մինչդեռ հայերը այս երկրի երաժշտությանը թուրքերի չափ, գուցե և թուրքերից ավելի շատ են ծառայություններ մատուցել»¹⁹:

«Ալեմդարի» խմբագիրը, որպես հայոց ողբերգությունների - ականատես, «Ի պատասխան մի պաշտպանության» հողվածում հայ ազգի հանդեպ իրականացված բռնությունների օրինակներ էր բերում. «...Նման աղետալի տեսարանի մեկ ուրիշ անգամ էլ եմ հանդիպել. երբ դուրս էինք գալիս Հավգայից»²⁰, հանդիպեցինք զարթուցանող մի քարավանի: Երկանիվ սայլեր լցված այդ խեղճ մարդիկ տեղափոխվում էին - ժանդարմների՝ ատրճանակի պես շառաչող մտրակների ուղեկցությամբ: Մի պատանի, սարսափելի նյարդային ջղաձգությունների մեջ ցնցվելով, իրեն սայլից ցած նետեց: Այդ անկումն այնքան անսպասելի եղավ, որ սայլում գտնվող ծնողները չկարողացան պահել իրենց տուժած որդուն: Ժանդարմը մոտեցավ, մտրակով ուշքի բերեց երեխային և սայլը նետեց: Մի փոքր անց մեկ ուրիշ ջղաձգություն մույն անկմամբ և մույն «դարմանով» ավարտվեց: Այնժամ նայեցի այդ սգավոր քարավանին, որ մոտենում էր՝ փոշու ամպ տարածելով ընդարձակ դաշտերի վրա, և այն տղայի հորն ու մորը. չէին լալիս, քանի որ համակերպվել էին վշտին»²¹:

Ապրիլի 10-ի համարում տպագրված «Ի՞նչ ենք ասում, ի՞նչ ենք ուզում» հողվածում «Ալեմդարի» խմբագիրը, կասկածի տակ առնելով կոտորածների՝ փոխադարձ լինելու մասին վարկածը, շեշտում էր, որ հայոց կոտորածները տեսել էր սեփական աչքերով և գրում էր որպես ականատես. «Կրկին օրակարգում է տեղահանության և կոտորածների խնդիրը: Ասվում է՝ այն վտխադարձ է եղել: Մեր առարկությունը վերաբերում է նաև փոխադարձ եղած լինելուն: Ասում են, իբր հայերը բռնարարքներ են գործադրել խաղաղ բնակիչների հանդեպ: Գրում ենք՝ ասում են, իբր, քանի որ նրանց արածը չենք տեսել մեր սեփական աչքերով: Այնինչ հայերի հանդեպ կատարված բռնությունները տեսել ենք - անձամբ»²²:

Խմբագիրը սույն հողվածում ևս շեշտում էր ոճրագործներին ըստ արժանվույն պատժելու անհրաժեշտությունը. «Ընդամենը արդարություն ենք պահանջում մեր հողվածներով: Արդարություն ասելով՝ ի նկատի ունենք՝ բռնությանը համարժեք պատիժ: ...Այսօր քաղաքակիրթ աշխարհն ու մարդկությունը չեն կարող անտարբեր մնալ պատռված ա-

դիքների, հանված աչքերի, ջնջված ուղեղների հանդեպ: Չի կարելի մեծ հայրենասեր համարել այդ ողբերգական տեսարանների հեղինակներին: Միակ բանը, որ պարտավոր ենք անել, մի ողջ ժողովրդի դեպի բնաջնջում տարած մարդասպաններին պատժելն է»²²:

Ապրիլի 11-ի համարում հրապարակված «Ծայրահեղություն արդարության մեջ. ձերբակալություններ, ազատ արձակումներ» հոդվածում Ջևադը, ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ հայոց կոտորածները կրել էին համատարած բնույթ, առաջարկում էր այդ գործով կազմակերպել ընդհանուր դատավարություն, որը կանցներ Օսմանյան կայսրության տարբեր հպատակներից բաղկացած հանձնաժողովի հսկողության ներքո. «Զանի որ հանցագործները հիմնականում մեղսակից են եղել միմյանց, ապա առանձին-առանձին դատական պրոցեսների կազմակերպումն ավելորդ հոգս է: Կարելի է նույն հանցագործության համար մեղավորներին միասին դատել, տարբեր հպատակներից կազմել հանձնաժողով, և հանձնաժողովի «մեղավոր է» կամ թե «մեղավոր չէ» - խոսքերից հետո անմիջապես դատավճիռ կայացնել: Այդ կերպ լիովին բավարարված կլինի թե՛ եվրոպական և թե՛ օսմանյան հասարակայնությունը»²⁴:

Այսպիսով, «Ալեմդար» օրաթերթի խմբագիր Բեֆի Ջևադ Ուլունայի հոդվածաշում բերված վկայությունները մեկ անգամ ևս ապացուցում են, որ Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում հայ ազգի դեմ ուղղված գործողությունները՝ հալածանքներն ու կոտորածները, կանխամտածվել, մախապատրաստվել և հրահանգվել են իրարից հեռավոր կառավարության կողմից, դրանք կրել են ոչ թե տեղական կամ մասնակի, այլ համատարած բնույթ: Ջևադն իր հոդվածներում շեշտում էր երիտթուրքական կառավարության՝ հայ ազգին մինչև վերջին շունչը բնաջնջելու մտադրությունը, ընդգծում՝ հայ ազգի կործանումը, մտահոգացողի ու իրականացնողի միասնական լինելը, կարևորում՝ Հայոց ցեղասպանության գլխավոր պատասխանատուներին՝ հեղինակներին, անմիջապես պատժելու անհրաժեշտությունը: Թուրք մտավորականը նշում էր, որ հայոց զանգվածային կոտորածներն ապացույցների կարիք չէին զգում. յրանք այն հանցագործություններն էին, որոնք և՛ հայտնի էին, և՛ ապացուցված, և՛ հաստատված: Ջևադն ամփոսանքով էր գրում, որ հայոց տեղահանությունն ու կոտորածները քննելու և դատապարտելու շարժառիթ էր հանդիսացել ոչ թե արդարամտությունը, մի ամբողջ ազգի բնաջնջման ցավը, այլ ընդամենը՝ Եվրոպայի աչքում արդարադատ երևալու ցանկությունը: «Ալեմդայ» օրաթերթի խմբագիրը մատնանշում էր քաղաքակրթված հայ ազգի՝ Օսմանյան կայսրության զարգացմանը բերած նպաստը, Հայոց ցեղասպանության պատճառներից մեկը՝ հայ ժողովրդի ունեցվածքը կողոպտելու և յուրացնելու ցանկությունը: Ջևադը կասկածում էր կոտորածների երկկողմանի լինելը, գրում,

որ հայ ազգի ողբերգությունը տեսել էր անձամբ: Քանի որ «Ալեմդարի» խմբագիրը, մտավորական լինելով հանդերձ, նաև հայոց կոտորածների անմիջական ականատեսն էր, նրա վկայությունները կրկնակի արժեք են ձեռք բերում:

Եվ հենց իր՝ «Ալեմդար» օրաթերթի խմբագիր Բեֆի Ջևադ Ուլունայի - խոսքերով ասած՝ եթե անգամ վերոնշյալ վկայությունները չարձանագրվեցին էլ թուրքական ռազմական արտակարգ ատյանների կողմից, դրանք արձանագրեց պատմությունը:

MELINE ANUMYAN
(MIAG)

EVIDENCES IN OTTOMAN DAILY "ALEMDAR" (1919) CONFIRMING THE ARMENIAN GENOCIDE

Ottoman sources are playing an essential role for the documentary argumentation of Armenian Genocide. Turkish media of the concerned period is crucial in this regard.

After Turkey lost in the First World War, Ottoman media, which was forcibly silent during the War, started to discuss actively the deportation and massacres of Armenians, the judicial procedures, trails and other connected issues.

Turkish daily "Alemdar" was especially focused on Armenian Genocide.

Series of articles written by chief editor of "Alemdar" on Armenian Genocide printed in 1919 is worth of particular interest. In these articles author proves that Armenian massacres and pogroms in Ottoman Empire during First World War were programmed and implemented by the government of Young Turks and had massive character.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Sb'u Taner Akçam, İnsan hakları ve Ermeni sorunu, Imge kitabevi yayınları, 20-02, s.397.
2. Գրիկները (Գրիգոր Կերկերյան) «Ալեմդար» օրաթերթը բնորոշում է որպես կիսապաշտոն օրաթերթ, Բարձր Դոսան և սուլթանական պալատի բանբեր: - Sb'u Գրիկեր, Եռգղատի հայասպանութեան վավերագրական պատմությունը, Նիու Եորք, 1980, էջ 12:
3. Meydan Larousse Binyük Luğat ve ansiklopedi, birinci cilt, Istanbul, 1985 s.296.
4. Բեֆի Ջևադը ծնվել է 1890թ. Դամասկոսում: Հայրը՝ Ալի Մուհիդդին փաշան, եղել էր Անկարայի նահանգապետը: Բեֆի Ջևադը 1909թ. Գալաթասարայի լիցեյն ավարտելուն պես աշխատանքի է անցնում «Թանին» («Արձագանք») և «Իքդամ» («Առաջընթաց») օրաթերթերում: 1912թ. հիմնում է «Ալեմդար» օրաթերթը: Իր քաղաքական հայացքների պատճառով իթթիհատականների կողմից արքայրվում է Սինոպ, Չորում և Կոնիա: Ստամբուլ վերադառնալուց - անմիջապես հետո վերսկսում է «Ալեմդարի» հրատարակումը: Զենսլական -

շարժման դեմ հողվածներ գրելու պատճառով 1922թ., այս անգամ քեմալականների կողմից. արտաքսվում է երկրից: 1938թ. համաներում ստանալով՝ վերադառնում է Թուրքիա: 1953-1968թթ. թղթակցել է «Յենի սարահ» («Նոր առավոտ») և «Սիլլիիթ» («Ազգ») օրաթերթերին: Բեֆի Ջևադը մահ մի քանի-գեղարվեստական ստեղծագործությունների, այդ թվում՝ վեպերի հեղինակ է («Ավերակների մեջ», «Օրացույցով կանխատեսված փոթորիկներ», «Լեռների արքան», «Մեկ ուրիշ աշխարհ» և այլն): Տե՛ս նշվ. աշխ., on ikinci cilt, Istanbul, 1985, s. 418.

5. Refi Cevad, Tehcir vc taktik münasebetiyle. Alemdar. 14 subat, 1919.
6. Նույն տեղում:
7. Խոսքը վերաբերում է Յոզղատի դատավարությանը:
8. Refi Cevad, նշվ. աշխ.:
9. Refi Cevad, Arabanın beygirleri nasıl imiş?, Alemdar, 20 şubat, 1919.
10. Մահմուդ Շեֆքեթ փաշա-սադրագամ (վարչապետ) երիտթուրքերի ժամանակաշրջանում, սպանվել է 1913թ.:
11. Refi Cevad, նշվ. աշխ.:
12. Նույն տեղում:
13. 1919 թ. թուրքական ռազմական արտակարգ ատյանները քննել են հայոց տեղականությանը և կոտորածներին վերաբերող 29 տարբեր դատական գործեր: Այդ մասին տե՛ս՝ Taner Akçam, Ermeni tabusu aralanırken diyalogtan başka çözümler var mı?, Istanbul. 2002. s.87-92
14. Refi Cevad, Tehcir vc taktik muhakemeleri, Alemdar, 28 mart, 1919.
15. Նույն տեղում:
16. Փաստորեն, «Ալեմդարի» խմբագիրը տեղյակ էր, որ «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության գաղափարախոս Բեհսեդդին Շաքիրն էր հատուկ կամակերպությունը հիմնականում բանտերից ազատված հանցագործներով կազմելու գաղափարի հեղինակը: (Տե՛ս Մելվան Ջատ Բիֆաթ, Օսմանեան յեղափոխության մութ ծալքերը եւ իթթիհատի հայաջինջ ծրագիրները, Պէյրուք, 1968, էջ 113-118):
17. Refi Cevad. Bir müdafaa karşısında..., Alemdar, 9 nisan, 1919.
18. Refi Cevad, Cevahirciyan efendinin sözleri, Alemdar, 23 mart, 1919.
19. Նույն տեղում:
20. Հավա-գյուղ Սամսոնի հարավ-արևմուտքում:
21. Refi Cevad. Bir müdafaa karşısında..., Alemdar, 28 mart, 1919.
22. Refi Cevad. Ne diyoruz? Ne istiyoruz ?. Alemdar, 10 nisan, 1919.
23. Նույն տեղում:
24. Refi Cevad, Adalette ifrat! Tevkifler, tahliyeler, Alemdar, 11 nisan, 1919.

**ԱՐՇԱԿՅԱՆ ԳՐԻԳՈՐ
(ԱԻ)**

**ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԲԱԶՈՒ-ԹԲԻԼԻՍԻ-ՋԵՅՀԱՆ ՆԱՎԹԱՍՈՒԴԻ
ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՈՒՄ**

Հայաստանի համար Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի շուրջ հետաքրքրությունը կարելի է կլինեք սպառված համարել այն պահից, երբ հաստատվեց դրա՝ Հայաստանի Հանրապետությունը շրջանցող երթուղին: Սակայն այդ երթուղին ներառեց մեր երեք հարևաններին՝ բացառությամբ Իրանի՝ նավթամուղը փաստացիորեն վերածելով Հարավային - Կովկասի անվտանգության օղակի: Կասպիական ավազանն աշխարհի ամենամեծ նավթի և գազի հանքեր և պաշարներ ունեցող վայրերից մեկն է: Խորհրդային Միության փլուզումից հետո ԱՄՆ-ը, Արևմտյան Եվրոպայի երկրները և Թուրքիան սկսեցին ակտիվորեն քննարկել Կասպիական էներգետիկ ռեսուրսներն Արևմտյան շուկա հասցնելու և այդ կապակցությամբ մի նոր՝ Ռուսաստանին այլընտրանքային նավթամուղ կառուցելու հարցը: Նոր նավթամուղ կառուցելու համար քննարկվում էին մի քանի տարբերակներ: Շրջանառվում էր իրանական տարբերակը, - համաձայն որի նավթամուղը Կասպից ծովից Իրանի տարածքով պետք է հասներ Պարսից ծոց: Այս նախագծի իրականացման դեպքում այն կլինեք ամենակարճ ուղին, սակայն Իրանը մի շարք պատճառներով արևմտյան ներդրողների համար անցանկալի գործընկեր էր համարվում: Արևմտյան ներդրողները լրջորեն մտահոգված էին Իրանում իշխող կրոնապետական կառավարության վարած քաղաքականությունից, Իրանի միջուկային ծրագրից և ըստ էության էական ազդեցություն ունեք նաև Միացյալ Նահանգների գործոնը, որն Իրանի նկատմամբ մի շարք պաշտամիջոցներ էր կիրառում: Սա էր պատճառը, որ արևմտյան ներդրողներն սկսեցին ավելի լուրջ ուշադրություն դարձնել Միջերկրական ծովի թուրքական հատվածին, և ի վերջո ընտրություն կատարեցին հօգուտ այդ նախագծի: Նախատեսվում էր նավթամուղն անցկացնել Հարավկովկասյան երեք հանրապետություններից երկուսի տարածքով: Այն սկիզբ պետք է առներ Ադրբեջանից, այնուհետև պետք է անցներ կամ Վրաս-

տանի, կամ էլ Հայաստանի տարածքով: Մակայն Հայաստանի տարբերակը Ադրբեջանի և Թուրքիայի համար անընդունելի էր՝ քաղաքական երեք հիմնական պատճառներով՝

1. Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության շրջված լինելու փաստը,

2. Թուրքիայի և Ադրբեջանի միջև առկա սերտ կապերի հետևանքով Թուրքիան փակել էր Հայաստանի հետ իր սահմանները,

3. Հայաստանի և Թուրքիայի միջև առկա էր քաղաքական լարվածություն Հայոց Ցեղասպանության հարցի շուրջ:

Ահա սա էր հիմնական պատճառը, որ շրջանառության դրվեց Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան երթուղին՝ որպես քաղաքականապես ամենանպատակահարմարը հիմնական գործընկերների համար, թեև այն ամենաերկար երթուղի ունեցող և ամենաթանկարժեք նախագիծն էր:

Թեև Թուրքիան ունի շատ նպաստավոր ռազմավարական դիրք, քանզի գտնվում է Արևելյան Եվրոպայի, Ռուսաստանի, Կովկասի և Մերձավոր Արևելքի խաչմերուկներում, ունի մեծաքանակ հանքային պաշարներ և դինամիկ զարգացող բնակչություն, սակայն Թուրքիան դեռևս ունի երկարաժամկետ ռազմավարական սպառնալիք՝ դա էներգետիկ կախվածությունն է: Թուրքիայի ներկայիս կախվածությունը ներկրվող էներգետիկ աղբյուրներից կազմում է մոտ 65%: Սպասվում է, որ գալիք երկու տասնամյակներում այս ցուցանիշը հասնելու է մոտ 75%-ի: Որպեսզի ինչ-որ կերպ կանխեն այս զարգացող սպառնալիքը, Թուրքիայի քաղաքական գործիչները նախորդ տասնամյակում մեծ - ցանկություն հայտնեցին լիովին օգտագործել երկրի ռազմավարական - դիրքի առավելությունները: Լավ հասկանալով, որ էներգետիկ տրանսպորտային ուղիների վերահսկողությունը մույնքան կարևոր է, որքան էներգետիկ պաշարների վերահսկողությունը, նրանք սկսեցին մեծ ուշադրություն դարձնել Թուրքիայի՝ երբևիցե իրականացրած ամենակարևոր նախագծերից մեկի՝ Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի վրա: Արևմուտքը պլանավորել էր ստեղծել այսպես կոչված “Արևելք-Արևմուտք Տրանսպորտային Միջանցք”, որը Կենտրոնական Ասիայի և Հարավային Կովկասի նավթի և գազի հանքավայրերը կմիացներ Արևմտյան Եվրոպայի շուկաների հետ:

Խորհրդային Միության փլուզումից և Ադրբեջանի անկախացումից - հետո Թուրքիան հսկայական ջանքեր էր գործադրում որպեսզի Կասպիական տարածաշրջանի նավթը Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան ճանապարհով հասնի համաշխարհային շուկա: Այդ կապակցությամբ Թուրքիան սկսեց բանակցություններ վարել Ադրբեջանի հետ: 1993թ. Անկարայում ստորագրվեց Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի կտուցման վերաբերյալ ադրբեջանա-թուրքական առաջին համաձայնագիրը¹:

1994թ. ապրիլի 20-ին Ադրբեջանի ազգային նավթային ընկերության՝ «SOCAR»-ի և օտարերկրյա նավթային ընկերությունների Կոնսորցիումի՝ «AIOC»-ի միջև կնքվեց համաձայնագիր Ազերի-Չիրազ-Գյունեշլի նավթահանքերի ուսումնասիրման և շահագործման վերաբերյալ: Թուրքական TPAO ընկերությունը նույնպես իր 6.75% բաժնետոմսերով հանդիսանում է AIOC Կոնսորցիումի անդամ:

1994թ. սեպտեմբերի 20-ին Ազերի-Չիրազ և Գյունեշլի նավթահանքերի շահագործման վերաբերյալ Ադրբեջանի կառավարության և օտարերկրյա կազմակերպություններից կազմված Միջազգային Կոնսորցիումի միջև կնքվեց այսպես կոչված «Դարի պայմանագիրը»: Միջազգային կոնսորցիումի անդամներն էին ռուսական Lukoil, ամերիկյան «Amoko», «Exon», «Unocal», բրիտանական «British Petroleum», նորվեգական «Statoil», ճապոնական «Itochu» և Ադրբեջանի ազգային նավթային ընկերություն՝ «SOCAR» ընկերությունները: 30 - տարով կնքված պայմանագրի համաձայն՝ նախատեսվում էր արտահանել 540 մլն. տոննա նավթ: Պայմանագրի ընդհանուր արժեքը կազմում էր մոտ 9 միլիարդ դոլլար³:

1994թ. փետրվարին Ադրբեջանի նախագահ Հեյդար Ալիևը 80 հոգանոց պատվիրակությամբ այցելեց Թուրքիա: Թուրքիայում անցկացրած բանակցությունների ընթացքում Թուրքիայի և Ադրբեջանի դեկավարները քննարկեցին մի շարք հարցեր: Կողմերը ձեռք բերեցին համաձայնություն ադրբեջանական նավթահանքերի շահագործման բնագավառում թուրքական նավթային ընկերությունների ավելի ակտիվ ներգրավվածության հարցի վերաբերյալ:

1995թ. հոկտեմբերին Թուրքիայի վարչապետ Թանու Չիլլերը այցելեց Վրաստան, որտեղ նա հայտարարեց. «Մենք պայմանավորվել ենք Վրաստանի տարածքով նավթի տեղափոխման հարցի շուրջ: Թուրքիան այդ նախագիծը ներկայացրել է բոլոր շահագրգիռ կազմակերպություններին ու կողմերին և նախագիծը լավագույնն է ճանաչվել»: Թուրքիայի նախաձեռնությամբ 1998թ. մայիսի 15-ին Թուրքիան, Ադրբեջանը և Վրաստանը ստորագրեցին «Փոխըմբռնման Հուշագիրը», համաձայն որի յուրաքանչյուր երկրում ստեղծվելու էին Աշխատանքային խմբեր⁵:

1998թ. հոկտեմբերի 29-ին Ադրբեջանի նախագահ Հեյդար Ալիևը, Թուրքիայի նախագահ Սուլեյման Դեմիրելը, Վրաստանի նախագահ Էդուարդ Շեվարճյանը, Ղազախստանի նախագահ Նուրսուլթան Նազարբաևը և Ուզբեկստանի նախագահ Իսլամ Բարիմովը ստորագրեցին Անկարայի հռչակագիրը: ԱՄՆ էներգետիկայի նախարար Բիլ Ռիչարդսոնը դիտորդի կարգավիճակով նույնպես ստորագրեց այս Հռչակագիրը: Համաձայն հռչակագրի՝ մասնակից կողմերն իրենց

աջակցությունն էին հայտնում Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նախագծին՝ որպես հիմնական նավթամուղ⁶:

Վերոհիշյալ Աշխատանքային խմբերի աշխատանքների արդյունքում 1999թ. նոյեմբերի 18-ին Թուրքիայի նախագահ Սուլեյման Դեմիրելը, Ադրբեջանի նախագահ Հեյդար Ալիևը և Վրաստանի նախագահ Էդուարդ Շեվարդնաձեն ԵԱՀԿ Ստամբուլյան գազաթնաժողովում ստորագրեցին “Նախագծի Միջկառավարական Համաձայնագիր”։ ԱՄՆ նախագահ Բիլ Զլինթոնը նույնպես ստորագրեց այս համաձայնագիրը՝ որպես դիտորդ։ ԱՄՆ նախագահը ավելի ուշ նշել է, որ այս համաձայնագիրը հանդիսացել է “1999թ. արտաքին քաղաքականության բնագավառում իր ամենակարևոր ձեռքբերումներից մեկը”⁷։ Այսպիսով Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի կառուցմամբ շահագրգիռ կողմերին հաջողվեց իրականացնել մեծ մասամբ քաղաքական այդ նախագիծը, քանի որ հենց քաղաքական նկատառումները գլխավոր դեր խաղացին ամենակարևոր երթուղի ունեցող և ամենաթանկարժեք նախագծի՝ Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի ընտրության մեջ։

Ինչ խոսք, Թուրքիան բազմաթիվ աշխարհաքաղաքական և տնտեսական պատճառներով շահագրգռված է Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի գործարկմամբ։ Թուրքիան հույս ունի նավթամուղի գործարկումից հետո տարեկան 140-200 միլիոն դոլար ստանալ տրանզիտից և շահագործումից, իսկ 16 տարի հետո նավթամուղից իր եկամուտները հասցնել մինչև 300-400 միլիոն դոլարի։ Թուրքիան, օգտվելով իր աշխարհագրական նպաստավոր դիրքից, հույս ունի ոչ միայն է՛լ ավելի ամրապնդել տնտեսական և ռազմական համագործակցությունը - Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ, որը թույլ կտա Թուրքիային ուժեղացնել իր ազդեցությունը հարավկովկասյան տարածաշրջանում, այլ նաև օգտագործել այն Եվրամիության հետ հարաբերություններում։ Այսպիսով, Թուրքիան նախատեսում է նավթամուղի վերջնական շահագործումից հետո ստանալ ոչ միայն տնտեսական բավականին մեծ եկամուտներ, - այլ նաև, օգտագործելով իր աշխարհագրական նպաստավոր դիրքը, քաղաքական և ռազմավարական գերակա դիրք գրավել տարածաշրջանում։ Ուստի, անկասկած Թուրքիան կանի հնարավոր ամեն ինչ, որպեսզի իր վերջնական ավարտին հասցնի Անկարայի՝ երբևիցե իրականացրած ամենակարևոր նախագծերից մեկը՝ Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի կառուցումը։

GRIGOR ARSHAKYAN
(IOS)

**THE ACTIVITY OF TURKEY DURING THE PROCESS OF
CONSTRUCTION
OF BAKU-TBILISI-GEYHAN PIPELINE**

Turkey's current dependence on imported energy sources amounts to 60 percent. This percentage is expected to grow during the coming two decades up to 75. In order to prevent somehow this developing threat, the Turkish politicians expressed during the last decade their big wish to use thoroughly the advantages of their strategic location. Understanding very well that the control over energy transportation routes was as important as the control over energy resources, they started paying great attention to one of the most important projects ever realized by Turkey, that of the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline. Turkey had planned to create a so called "East-West Transport Corridor" which would connect the Central Asian and South Caucasian oil and gas wells to Western European markets. Turkey expects not only to receive quite big economic revenues after the final launching of the pipeline, but also, using its advantageous geographical location, to take a dominant political and strategic position in the region. Therefore, it was not by mere chance that Turkey did everything possible to bring the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline construction, to its final completion.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Middle East economic digest, 15.06.1994.
2. Hurriyet, 22.04.1994.
3. Базилов В., Рахметов Н., Турецкий марш на трубе с нефтью // Профиль, 1997, № 42, с. 27.
4. Независимая Газета, 11.10.1995.
5. www.btc.com.tr
6. Zaman, 30.10.1998.
7. www.silkroadstudies.org, Zeyno Baran, The Baku-Tbilisi-Ceyhan Pipeline: Implications for Turkey, 10.07.2003.

ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ ԳՈՈ
(ԱԻ)

**ԵԳԻՊՏՈՍՈՒՄ 2005Թ. ԿԱՅԱՑԱԾ ՆԱԽԱԳԱՀԱԿԱՆ
ԸՆՏՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ**

20-րդ դարի վերջին արաբական աշխարհը հայտնվեց որակապես նոր գյուղատնտեսական գործընթացների հորձանուտում: Սի կողմից այն պայմանավորված էր արաբական երկրներում օբյեկտիվորեն հասունացած ներքին գործընթացներով, մյուս կողմից՝ միջազգային հարաբերություններում լայն թափ ստացած գյուղատնտեսական գործոնով, ինչը նկատի է առնում արևմտյան ժողովրդավարական ինստիտուտների ներդրման փորձերը Մերձավոր Արևելքում:

Արաբական աշխարհում զարգացման ժամանակակից մոդելի կարևորագույն բաղկացուցիչն է քաղաքական համակարգի արդիականացումը, ինչն իր հետ բերում է հարաբերական դեմոկրատական գործընթացներ: Այդ շրջանակներում արաբական աշխարհում հարաբերական ժողովրդավարական օրինակ կարող է հանդիսանալ 2005թ. սեպտեմբերին Եգիպտոսում կայացած նախագահական ընտրությունները:

2005թ. սեպտեմբերի 7-ին Եգիպտոսում առաջին անգամ անցկացվեցին նախագահական այլընտրանքային ընտրություններ, որոնց արդյունքում հաղթանակ տարավ երկրի գործող նախագահ 77-ամյա Մուհամմեդ Հոսնի Մուբարաքը¹, որի օգտին քվեարկել էին ընտրության մասնակիցների 88,5 տոկոսը, այսինքն մոտ 6,3 մլն մարդ²: Եգիպտոսում նախագահական այլընտրանքային ընտրությունները հնարավոր եղավ անցկացնել միայն 2005թ. մայիսի 25-ին պետության սահմանադրության մեջ համապատասխան փոփոխություն անցկացնելուց հետո³, ինչը հնարավորություն էր ընձեռում Եգիպտոսում գործող կուսակցություններին նախագահի թեկնածուներ առաջադրել: Համաձայն սահմանադրական այդ փոփոխությանը, սկսած 2011թ. նախագահական ընտրություններին թեկնածուներ առաջադրելու իրավունք կունենա միայն այն կուսակցությունը, որն առնվազն հինգ տարիների ընթացքում եգիպտական պատվամենտում կապահովի պատգամավորական մանդատների 5 տոկոսը⁴: 2005թ. օգոստոսի 11-ին Եգիպտոսի ընտրական բարձրագույն կոմիտեն հրապարակեց նախագահական թեկնածուների ցուցակը, հետևյալ կազմով.

1. «Ազգային դեմոկրատական» կուսակցությունը՝ առաջադրել էր Մուսամմեդ Հոսնի Մուբարաքի թեկնածությունը,
2. «Բուքրա» կուսակցությունը՝ Այման Նուրի⁵,
3. «Սոցիալական համերաշխության» կուսակցությունը՝ Ուսամա Շալտուտի,
4. «Եզհպտոսի արաբական սոցիալիստական» կուսակցություն՝ Վահիդ ալ-Աքսարիի,
5. «Դեմոկրատական դաշնություն» կուսակցություն՝ Իբրահիմ Թուրքի,
6. «Ալ-Ումմա» կուսակցություն՝ Ահմեդ ա-Սաբահիի,
7. «Ազգային համաձայնության» կուսակցություն՝ Ռիֆատ ալ-Ադրուդիի,
8. «Եզհպտոս-2000» կուսակցություն՝ Ֆատուհի Գազալի,
9. «Նոր Վաֆդ» կուսակցություն՝ Նուսսան Գումասաի,
10. «Սոցիալ-սահմանադրական» կուսակցություն՝ Մամդուհ Քեննաուի⁶:

Ընտրությունների ընթացքում Մուբարաքի հիմնական հակառակորդներն էին «Բուքրա» կուսակցության առաջնորդ Այման Նուրը, որը հավաքեց ընտրողների ձայների 7,6 տոկոսը (540 հազար ձայն), և «Նոր Վաֆդ» կուսակցության առաջնորդ Նուսսան Գումասան, որը հավաքել էր ընտրողների ձայների 2,7 տոկոսը՝ ավելի քան 208 հազար ձայն: Մինացած յոթ թեկնածուները միասին վերցրած հավաքել էին 2 տոկոս: Փաստենք, որ 2005թ. հուլիսի 14-ին նախագահական ընտրություններին իր թեկնածությունն էր ներկայացրել նաև Տալաաթ Սադաթը՝ Եզհպտոսի սպանված նախագահ Անվար Սադաթի զարմիկը: Նա հանդիսանում է ընդդիմադիր «ալ-Ահրար» կուսակցության նախագահը⁷:

Նշենք, որ ներկայումս Եզհպտոսում գործում են շուրջ 19 քաղաքական կուսակցություններ:

Հակառակ այն հանգամանքին, որ ընտրարշավի և ընտրությունների ընթացքում թեկնածուների և ընտրողների համար ստեղծվել էին բարենպաստ պայմաններ, այդուամենայնիվ, ընտրություններին մասնակցել էին ընտրողների ընդամենը 23 տոկոսը, այսինքն՝ 32 մլն ընտրողներից ավելի քան 7,3 մլն մարդ: Համեմատական կարգով նշենք, որ 1999թ. անցկացված նախագահի թեկնածության հաստատման հանրաքվեին Մուբարաքին ձայն էին տվել ընտրողների 93,79 տոկոսը, ինչը խոսում է այն մասին, որ եզհպտական բնակչությունը, ձգտելով ներքաղաքական կյանքում որոշակի փոփոխությունների, միևնույն ժամանակ դրսևորում է այդ հարցում որոշակի պասիվություն:

Եզհպտոսում այլընտրանքային նախագահական ընտրություններ անցկացնելու հանգամանքը արդեն իսկ ներքաղաքական կյանքում մեծ առաջընթացի վկայություն է: Մակայն պետք է նշել, որ այդուամենայնիվ, եզհպտական հասարակության ներսում ընթացող մի շարք գործը-

նթացները և առկա սոցիալ-քաղաքական կարգավիճակը դեռ հնարավորություն չեն տալիս խոսելու դեմոկրատական ընտրությունների անցկացման մասին⁴:

Եզիպտոսում անցկացված այրմտրանքային նախագահական ընտրություններն այն ըանի վկայությունն էին, որ թե՛ եզիպտական հասարակությունը և թե՛ կառավարությունը հակված են համընթաց քայլեր կատարել, որոնք համահունչ են միջազգային հարաբերություններում տեղի ունեցող ժողովրդավարացման գործընթացին:

GOR GEVORGYAN
(IOS)

ABOUT PRESIDENTIAL ELECTIONS IN EGYPT 2005

At the end of 20th century the Arab world appeared in the influence of global processes - giving way to a gradual modernization of political systems. This new reality was expressed in presidential elections in Egypt (2005, September) first time being organized in alternative way. In result of the election among 10 candidatures won 77 years old Hosni Mubarak - the president of Egypt since 1981. The elections witnessed about gradual democratization of political system in Egypt and the readiness of Egyptian society to participate in socio-political processes.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Мамед-Заде П.Н., Об итогах первых альтернативных выборов в Египте, www.iimes.ru Նշենք, որ Հոսնի Մուբարաքը Եզիպտոսի նախագահի պաշտոնը զբաղեցնում է 1981թ. հոկտեմբերից, նախագահ Անվար Սադաթի սպանությունից հետո: Սկսած 1982թ. հունվարի 26-ից Մուբարաքը Եզիպտոսում ներկայումս իշխող Ազգային դեմոկրատական կուսակցության նախագահն է: Մանրամասն տես՝ Арабская республика Египет, М., 1990, с. 238.
2. Մոտ 80 մլն. բնակչություն ունեցող Եզիպտոսում ընտրական իրավունքից օգտվում են ընդամենը 32մլն. մարդ, որոնցից մոտ 20 մլն. երկրում իշխող Ազգային-դեմոկրատական կուսակցության անդամներն են: Мамед-Заде П.Н., նշվ.աշխ., տես՝ www.iimes.ru
3. Եզիպտոսի գործող սահմանադրությունը ընդունվել է 1971 թվականին: Տես՝ Арабская республика Египет, М., 1990, с. 223.
4. Куделев В., О ситуации в Египте, май, 2005, տես՝ www.iimes.ru
5. Հարկ է նշել, որ այս թեկնածուն շփումներ ունի ամերիկյան վարչակազմի որոշ շրջանակների հետ: Այժման Նորի կուսակցության դրոշը նարնջագույն է: Երբ Նորին 2005 թ. ձերբակալել էին Եզիպտոսում՝ մեղադրելով վաստաթղթերի կեղծման մեջ, որպես բողոքի ակցիա, ԱԱՆ-ի պետքարտուղար Կոնդոլիզա Ռայսը հետաձգեց 2005 թ. զարմանն իր նախատեսվող այցելությունը Եզիպտոս:

6. Мамед-Заде П.Н., Внутриполитическая ситуация в Египте накануне президентских выборов, август, 2005, տես՝ www.iimes.ru
7. Куделев В., О ситуации в Египте, сентябрь, 2005, տես՝ www.iimes.ru
8. Օրինակ նախագահական ընտրություններին չէին թույլատրվել ներկա լինել միջազգային դիտորդներին, բայց ինչպես Եգիպտոսի ներսում գործող Մարդու իրավունքների ու պաշտպանության ազգային խորհրդի նախագահ Բուտրոս Դալին է նշում, ընտրությունները անցկացվել էին դեմոկրատական ձևով:

**ԴՈՒՍԱՆՅԱՆ ԱՐԹՈՒՐ
(ԱԻ)**

**ԹՈՒՐՔԻԱՅԻ 1980 Թ. ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՀԵՂԱՇՐՋՄԱՆ
ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ԸՈՒՐՋ**

1980 թ. ռազմական հեղաշրջման անհրաժեշտության հիմնավորման որպես գլխավոր կռվաններ՝ հեղաշրջման հեղինակների կողմից նշվում էին քաղաքական անջատողականությունը, երկրի սոցիալական ճգնաժամը, ահաբեկչությունը, ներքաղաքական ճգնաժամը, ձախ շարժման գործունեությունը և այլն¹: Սույն հողվածում կանդրադառնանք ռազմական հեղաշրջման այն պատճառներին, որոնք, մեր կարծիքով, վճռորոշ նշանակություն ունեցան զինվորականության միջամտության համար:

Ահաբեկչությունը 1970-ական թթ. վերջերին

1970-ական թթ. վերջերին Թուրքիայում ահաբեկչությունն աննախադեպ ծավալների էր հասել, որի գլխավոր նախաձեռնողներն էին աջ և ձախ ծայրահեղականները: 1980 թ. ռազմական հեղաշրջման նախօրեին Թուրքիայում կային շրջաններ, գյուղեր, քաղաքներում՝ թաղամասեր, որոնք ամբողջությամբ կամ մասնակի գտնվում էին կա՛ն աջ, կա՛ն ձախ ծայրահեղականների վերահսկողության ներքո: Նրանց միջև ընթացող պայքարը կարելի է բնութագրել որպես չհայտարարված քաղաքացիական պատերազմ: Եվ եթե ձախ ծայրահեղականները բաժանված էին խմբավորումների, որոնք Թուրքիայի ապագայի մասին ունեին տարբեր պատկերացումներ, ապա աջ ծայրահեղականները ղեկավարվում և վերահսկվում էին Ազգայնական շարժում կուսակցության (ԱԸԿ) կողմից և համախմբված էին կուսակցության հիմնադիր ու առաջնորդ Ա. Թյուրքեզի պանթյուրքիստական գաղափարախոսության շուրջ²:

Պատկերն ամբողջացնելու համար նշենք մի քանի վիճակագրական տվյալներ. 1978 թ. Թուրքիայում ահաբեկչության զոհ է դարձել 879³, 1979-ին՝ մոտ 1200, իսկ 1980 թ. առաջին 8 ամիսների ընթացքում (մինչև սեպտեմբերի 12-ը)՝ ավելի քան 2000 մարդ⁴:

Ահաբեկչության այիքի ընդլայնումը հնարավոր եղավ կանխել միայն ռազմական հեղաշրջման միջոցով:

**Իսլամական շարժումը Թուրքիայում և Ազգային փրկություն
կուսակցության գործունեությունը**

1970-ական թթ. իսլամական շարժումը Թուրքիայում ներկայացնում էր Ազգային փրկության կուսակցությունը (ԱՓԿ): Չնայած 1977 թ. խորհրդարանական ընտրություններում ԱՓԿ-ի ստացած քվեների քանակը (8.5%՝ 24 պատգամավոր)⁵ նվազել էր 1973 թ. ընտրությունների (11,9%՝ 48 ներկայացուցիչ)⁶ համեմատ, 70-ականների վերջերին այն դեռևս շարունակում էր մնալ հզոր ուժ Թուրքիայում:

Հարկ է նշել, որ քննարկվող ժամանակահատվածում թուրքական բանակի վերնախավին (Իրանում Իսլամական հեղափոխությունից հետո՝ Թուրքիայի արևմտյան դաշնակիցներին ևս) անհանգստացնում էր հատկապես իսլամիստների գործունեությունը: Թուրքիայում ռազմական ուսումնարանի կուրսանտը՝ ապագա սպան, իր ուսման առաջին իսկ օրից դաստիարակվում է քեմալիզմի սկզբունքների ոգով, որոնցից հատկապես կարևորվում է աշխարհիկության (լայիցիզմ) սկզբունքը⁷, և ամեն տեսակի ռոնձգություններ լայիցիզմի հանդեպ անընդունելի է զինվորականության համար, իսկ այդպիսիք շատ էին ԱՓԿ-ի գործողությունների մեջ՝ երբեմն հասնելով մույնիսկ խալիֆաթի վերականգման և շարիաթի հաստատման անհրաժեշտության հայտարարությունների⁸:

Ներքաղաքական ճգնաժամը Թուրքիայում

Թուրքիայում 1970-ական թթ. գործող երկու ազդեցիկ կուսակցություններից (Ժողովրդահանրապետական կուսակցություն (ԺՀԿ) և Արդարության կուսակցություն (ԱԿ)) և ոչ մեկին չհաջողվեց ընտրությունների ժամանակ ստանալ ժայների քացարձակ մեծամասնությունը և միանձնյա կազմել կառավարություն: Այդ հանգամանքով էր պայմանավորված իրար հաջորդող կառավարությունների (Բ. Էջևիթի կամ Ս. Դեմիրելի գլխավորությամբ) կարճատևությունը և անարդյունավետությունը: Այդ երկու կուսակցությունների միջև եղած հակասությունները և անհանդուրժողականության մթնոլորտը ի չիք դարձրեցին զենեքալների՝ ԺՀԿ և ԱԿ «մեծ կոալիցիա» ստեղծելու և այդպիսով քաղաքական ճգնաժամից դուրս գալու փորձերը:

Քաղաքական իրավիճակը հատկապես սրվեց մարտի 22-ին սկսված նախագահական ընտրությունների ընթացքում, երբ ավելի քան հազար փուլերի արդյունքում Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովը այդպես էլ չկարողացավ նախագահ ընտրել⁹:

Սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը, գործադուլային շարժումը, ահաբեկչությունը իրենց հերթին խթանում էին քաղաքական ճգնաժամի խորացմանը:

Ստեղծված իրավիճակում մույնիսկ քաղաքական գործիչներն էին մշում քաղաքական համակարգի սնանկության և ճգնաժամից դուրս գա-

լու անկարողության մասին: 1980 թ. օգոստոսին իտալական «La Repubblica» թերթին տված հարցազրույցում Բ. Էջլիթը խոստովանում է, որ քաղաքական կուսակցությունները ի գործու չեն հաղթահարելու ճգնաժամը¹⁰:

Արտաքին գործունեքը

1970-ական թթ. վերջերին Մերձավոր և Միջին Արևելքում տեղի ունեցան երկու կարևորագույն իրադարձություններ՝ Իսլամական հեղափոխությունն Իրանում և խորհրդային զորքերի ներխուժումն Աֆղանստան, որոնք խախտեցին տարածաշրջանում ուժերի հաստատված հավասարակշռությունը՝ թուլացնելով ԱՄՆ-ի դիրքերը տարածաշրջանում: Միացյալ Նահանգներում ստիպված էին տարածաշրջանում դիրքերը վերականգնելու նոր ուղիներ փնտրել, ինչը հանգեցրեց Թուրքիայի դերի կտրուկ աճին¹¹:

Նման իրավիճակում Թուրքիայում ահաբեկչության ալիքի ընդլայնումը, ձախ շարժման ակտիվացումը, իսլամիստների գործողությունները և իշխանությունների կողմից իրավիճակի անվերահսկելիությունը չէին կարող չանհանգստացնել Թուրքիայի արևմտյան դաշնակիցներին, մասնավորապես՝ ԱՄՆ-ին: Վերջինս, աչքի առջև ունենալով Իրանի իրադարձությունները, բնականաբար փորձում էր չեզոքացնել Թուրքիայում ծայրահեղականների կողմից իշխանությունը զավթելու բոլոր սպառնալիքները: Իսկ որպես այդպիսիք համարվում էին.

Ա. *իսլամական շարժումը*. Թուրքիայի իշխանությունները որոշակի մտավախություն ունեին Իրանում Իսլամական հեղափոխության հնարավոր արտահանման շուրջ: Միևնույն ժամանակ՝ իսլամամետ ԱՓԿ-ի գործունեության վերելքը, ինչպես նաև լայն տարածում ստացած տեղեկություններն այն մասին, որ Թուրքիայում գործում էին մի շարք գաղտնի կազմակերպություններ, որոնց նպատակն էր աշխարհիկ-հանրապետական կարգի տապալումը¹², ավելի իրական էին դարձնում այդ մտավախությունները:

Բ. *ձախակողմյան շարժումը*. 1970-ական թթ. վերջերին նկատվում էր ձախակողմյան շարժման ակտիվացում, ինչը պայմանավորված էր մի կողմից երկրում տիրող քառսային վիճակով և իշխանությունների կողմից իրավիճակի անվերահսկելիությամբ, մյուս կողմից Խորհրդային Միության կողմից ստացվող զգալի օգնությամբ¹³:

Ստեղծված իրավիճակում ԱՄՆ-ն օժանդակում էր Թուրքիայի արդիականացման գլխավոր ջատագովներին՝ թուրքական բանակին՝ երկրում ռազմական հեղաշրջում իրականացնելու համար¹⁴:

Անփոփելով քննարկվող խնդիրը՝ 1980 թ. ռազմական հեղաշրջման պատճառներից կարելի է նշել քրդական անջատողականությունը, մասնավոր սեկտորի անհանգստության գործոնը՝ կապված ձախակողմյան

շարժումների ակտիվացման հետ, ացիալ-տնտեսական ճգնաժամը և այլն, որոնք ևս խթանեցին հեղաշրջման իրականացմանը: Կարծում ենք, որ զինվորականության՝ քաղաքական կյանքին միջամտելու վճռորոշ և գլխավոր պատճառները հետևյալն էին. *Թուրքիայում ահաբեկչության ահազնացումը, իսլամիստների գործողությունները, արտաքին գործոնները, ծայրահեղական շարժումների կողմից իշխանությունը զավթելու վտանգը, ներքաղաքական ճգնաժամը և կառավարության կողմից իրավիճակի անվերահսկելիությունը:*

ARTUR DUMANYAN
(IOS)

ABOUT THE QUESTION OF THE CAUSES OF THE 1980 MILITARY INTERVENTION

The 1980 military *coup d'etat* in Turkey constitutes an important era in the Republican life of Turkey. There were multiple causes which led to the third military. The given thesis aims to delineate the problem of main factors and reasons, which were behind the military intervention. We think that among other significant reasons there were several which played particularly pivotal role: the escalation of the terrorist movements, the unprecedented activity of the Islamic currents, external factors, the threat of the radical forces willing to seize the power, domestic political crisis and the governments' inability to cope with these problems.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. "Resmi gazete". 12.09.1980.
2. 1970-ականների վերջերին աջ ծայրահեղականների ահաբեկչական գործունեության մասին մանրամասն տե՛ս Сафрастьян Р., Возвращение "серых волков": Консервативная партия в политической жизни Турции (1983-1985 гг.), - «Սերձավոր և Միջին Արևելքի Երկրներ և Ժողովուրդներ», XXIII, Եր., 2004, էջ 254-276; S. Yalcın, D. Yurdakul, Gladio'nun Türk tetikcisi, Ankara, 1998 և A. Ertuğrul, Mûdahale 12 Mart 1971-12 Eylül, İstanbul, 1980
3. "Milliyet". 05.03.1980.
4. "Time", 22.09.1980.
5. A. Ertuğrul, Mûdahale 12 Mart 1971-12 Eylül, İstanbul, 1980, s. 190.
6. Նույն տեղում., 103 s.
7. M. Ali Birand, 12 Eylül Saat: 04:00, İstanbul, 1984, s. 38.
8. ԱՓԿ-ի մասին առավել մանրամասն տե՛ս Վ. Տեր-Մաթևոսյան, Քաղաքական իսլամի հիմնադրումն ու վերելքը Թուրքիայում, «Գիտությունը և կրթությունը Արցախում», 1-2, Եր., 2004, էջ 169-178:

9. 1980թ. Թուրքիայի նախագահական ընտրությունների մասին մանրամասն տե՛ս В.И. Данилов, Политическая борьба в Турции: 50-е начало 80-х годов XX в., М., 1985, с. 242-243.
10. "La Repubblica". 24.08.1980.
11. В. И. Данилов, Турция 80-х: от военного режима до "ограниченной демократии", М., 1991, с. 20.
12. И. Л. Фадеева, Ислам в общественно-политической жизни современной Турции, "Турция. История, экономика, политика" (сборник статей), М., 1984, с. 67.
13. Թեպետ Թուրքիայի արևմտյան դաշնակիցների կողմից ձախակողմյան շարժումը դիտվում էր որպես լրջագույն սպառնալիք, մեր կարծիքով, այն տվյալ ժամանակահատվածում իշխանությունը զավթելու իրական հնարավորություն չուներ: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Դանիլովը, թուրքական լեզուով ձախակողմյան կուսակցությունները այդպես էլ չկարողացան հաղթահարել «բանավեճի ակումբի» վիճակը: Իսկ ձախակողմյան ծայրահեղական խմբավորումները բաժանված էին տարրեր խմբերի. ինչը թուլացնում էր նրանց հնարավորությունները: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս В. И. Данилов, նշվ. աշխ.. 26.
14. Վերջերս հրապարակված նյութերը հաստատում են տեղեկությունները այն մասին, որ ուղղակի կապ է գոյություն ունեցել Թուրքիայում ԿՀՎ-ի ներկայացուցիչ Փոլ Հենցի և հեղաշրջումն իրականացրած գեներալների միջև: Ուշագրավ է տեղեկությունը այն մասին, որ 1980թ. սեպտեմբերի 12-ին Փ. Հենցը, զանգահարելով Սպիտակ տուն, գեկուցել է՝ «Մեր տղաները հեղաշրջում կատարեցին». E.Şimşek, Türkiye'de İstihbaratçılık ve MIT, Istanbul, 2004, s. 357.

**ԻՍԿԱՆԴԱՐՅԱՆ ԳՈՂԱՐ
(ԱԻ)**

**ՔՐԴԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԻՐԱՆՈՒՄ
(ՄԵՀԱԲԱԴԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՈՒՄԸ)**

Քրդական խնդիրը Իրանում միշտ էլ արդիական է եղել և հանդիսացել ներքին քաղաքականության օրակարգային հարցերից մեկը: Սակայն այն նոր թափ ստացավ հատկապես Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին, երբ խորհրդային զորքերը 1941թ. օգոստոսի 25-ին հյուսիսից ներթափանցեցին Իրան: Նրանց անմիջական միջամտությամբ Իրանի հյուսիսային շրջաններում հրահրվեցին, այսպես կոչված, Ատրպատականի և Քրդստանի «դեմոկրատական» շարժումները:

Սակայն ի տարբերություն Ատրպատականի խնդրի, որտեղ մեծ աջակցություն էր ցուցաբերվում ԽՍՀՄ-ի կողմից աղբյուրներից, քրդական հարցի դեպքում, գոնե սկզբնական շրջանում ԽՍՀՄ-ը փորձում էր վարել զգուշավոր և ճկուն քաղաքականություն: Առաջին և ամենակարևոր նպատակը «առանցքի» երկրների լրտեսների հետ քրդերի շփումների բացառումն էր:

Իրանի քրդերն որոշակի հույսեր էին կապում Խորհրդային Միության հետ, ենթադրելով, որ վերջինս հանդես կգա քրդական շարժումը հովանավորողի դերում: Քրդերի ոգևորությունը էլ ավելի մեծացավ, երբ 1941թ. աշնանը Բաքու հրավիրվեցին Իրանական Քրդստանի 30 հայտնի գործիչներ: Նրանց ընդունեց Աղբյուրների ԽՍՀ-ի կոմկուսի առաջին քարտուղար Սիր Ջաֆար Բաղիրովը:

1942թ. սկզբներին Իրանի կառավարությունը դիմեց Խորհրդային հրամանատարությանը, որպեսզի թույլատրեն զորք մտցնել քրդական շրջաններ՝ կարգ ու կանոն հաստատելու համար, սակայն մերժում ստացան: Խորհրդային Միության քաղաքականությունը մեծապես անհանգստացնում էր դաշնակիցներին: 1942թ. հունվարի 10-ին այդ կապակցությամբ ԱՄՆ-ի պետդեսպարտամենտի Մերձավորարևելյան բաժնի վարիչ Ռ.Մյուրեյը հայտնեց իր անհանգստությունը, որ իրանական մեծաքանակ զենք առգրաված քրդերը իրականացնում են հարձակումներ, ինչը մեծ սպառնալիք է: Նրանց նկատմամբ անհրաժեշտ է իրական-

նացնել վերահսկողություն, որպեսզի ապահովվի բեռների անվնաս տեղափոխումը Տրանսիրանական երկաթգծով¹:

1942թ. սեպտեմբերին Խորհրդային Միություն-Իրան փոխհարաբերությունները կարգավորելու ակնկալիքով՝ ԽՍՀՄ ԺԿԽ նախագահի առաջին տեղակալ Վ.Մոլոտովը նամակ հղեց Իրանում ԽՍՀՄ-ի դեսպան Ա.Սմիրնովին, որով, ընդհանուր առմամբ, հրահանգվում էր այսուհետ չաջակցել քրդերին, նշելով, որ քուրդ անջատողականներն Իրանում միշտ էլ եղել են թուրքական և անգլիական քաղաքականության գործիքը Միջին Արևելքում: Նշվում էր նաև, որ քրդերը կազմված են իրար դեմ անընդհատ պայքարի մեջ գտնվող ցեղերից, և չունեն ազգային միասնության զաղափար: Նրանց մեղադրում էր անհավատարմության մեջ, իսկ քուրդ առաջնորդներից շատերին որակում որպես տարբեր երկրների լրտեսներ²:

1944թ. գարնանը Սեհաբադում հավաքվեցին Իրաքի, Սիրիայի և Թուրքիայի քրդական կազմակերպությունների ներկայացուցիչները՝ բանակցելու քրդերի ինքնավարության հարցի շուրջ, ինչպես նաև մշակելու հետագա ծրագրերը: 1945թ. սեպտեմբերին մուլա Մուստաֆա Բարզանին իր մարտիկների և 10 հազար ցեղակիցների հետ հանգրվան գտավ Իրանական Զրդստանում, որտեղ հենց այդ ժամանակ ուժգնանում էր քրդական շարժումը: 1944թ. հոկտեմբերին Ղազի Մուհամմեդը միացավ 1942թ. հիմնված «Զումալա» կուսակցությանը³:

1944-45թթ., երբ արդեն պարզ էր պատերազմի ելքը, Խորհրդային Միությունը վերանայեց իր քաղաքականությունը իրանական քրդերի նկատմամբ: 1945թ. հուլիսի 6-ին Մոսկվայում կոմկուսի քաղբյուրոյի նիստում «Ատրպատականի հարցը» դրվեց հատուկ քննարկման: Վճռվեց հարցը լուծել «դեմոկրատական միջոցներով», ինչը նշանակում էր «զանգվածային ազգային շարժում» հրահրել Ատրպատականում: Այդ ծրագրի պատասխանատվությունը դրվում էր Վ.Մոլոտովի, Լ.Բերիայի, Մ.Ջ.Բաղդիբովի վրա⁴: Նմանատիպ ծրագիր պետք է իրականացվեր նաև հյուսիս-արևմտյան Զրդստանում: 1945թ. Ղազի Մուհամմեդը և այլ քուրդ նշանավոր դեմքեր բազմիցս հրավիրվեցին Թավրիզ, որը ԽՍՀՄ-ի ազդեցության գլխավոր կենտրոնն էր: 1945թ. աշնանը նրանք երկրորդ անգամ այցելեցին Բաքու: Որոշ տեղեկատվության համաձայն՝ ԽՍՀՄ-ի կարգադրությամբ Բաղդիբովը նշել էր, որ թեև քրդական խնդիրը օրակարգային խնդիր է, սակայն խորհուրդ էր տվել առայժմ պայքարել ադրբեջանական ինքնավարության շրջանակներում⁵: Ղազի Մուհամմեդը կտրականապես մերժել էր նման տեսակետը: Կարծում ենք, որ Ղ.Մուհամմեդի հետ տարվող բանակցությունները թե՛ Մոսկվայում և թե՛ Բաքվում դիտվում էին որպես *զոնդաժ*, դաշնակիցների հնարավոր համաձայնության ժամանակ Իրանի մասնակի բաժանման դեպքում:

1945թ. Մեհաբադում ԽՍՀՄ-ի գործուն աջակցությամբ ստեղծվեց Իրանական Զրդասանի դեմոկրատական կուսակցությունը /այսուհետ ԻԶԴԿ/, հոկտեմբերի 25-28-ին Մեհաբադում տեղի ունեցավ ԻԶԴԿ-ի առաջին նիստը, որտեղ դեկտեմբերին հրապարակվեց ԻԶԴԿ-ի ծրագիրը՝ կազմված 7 կետից: Կուսակցությունը խոստանում էր բարելավել գյուղատնտեսության, առևտրի, մշակույթի զարգացման համար նախատեսված պայմանները, զարգացնել Զրդասանի տնտեսությունը՝ ի հաշիվ այդ շրջանի բնական հարստությունների: Պահանջում էին նաև ապահովել Իրանի տարածքում ապրող բոլոր ժողովուրդների համար քաղաքական ազատ գործունեության դաշտ ⁵:

1946թ. հունվարի 24-ին Մեհաբադում հռչակվեց Զրդական Հանրապետությունը, որի կազմի մեջ ընդգրկվեցին՝ Մեհաբադ, Ուշնու, Միանդոհար, Սարդեշթ, Բանեհ, Սեքքեզ, Մենենդեջ քաղաքները: Հանրապետության գլուխ կանգնեց ԻԶԴԿ-ի առաջնորդ Ղազի Մուհամմեդը, կառավարությունը կազմվեց ԻԶԴԿ-ի անդամներից, որոնք իրենց լույսկեցին Իրանի քրդական շրջաններում միակ կառավարող կուսակցությունը ⁶: Կառավարությունը բաղկացած էր 13 նախարարներից, որոնք սերում էին քրդական բարձր խավից: Մեհաբադում և այլ քաղաքներում ստեղծվեցին կանոնավոր զինվորական ջոկատներ՝ Մուստաֆա Բարզանիի զլխավորությամբ: Փետրվարին խորհրդային զորքերի հրամանատարությունը նորաստեղծ կառավարությանը տրամադրեց «Բրեն» և «Բոլտ» տեսակի 5000 զնդացիր, հրացան, ատրճանակ, ռազմամթերք, բեռնատար մեքենաներ: Խորհրդային սպաները ժամանեցին Իրան՝ ռազմական վերապատրաստական աշխատանքներ իրականացնելու: 60 քուրդ եղիտասարներ ուղևորվեցին Բաքու՝ կրթություն ստանալու նպատակով ⁷: Հետաքրքրական է, որ 1946թ. ապրիլի 4-ին ԽՍՀՄ-ի և Իրանի կառավարությունների միջև կնքված համաձայնագրով, ի թիվս մի շարք այլ պայմանների, իրանական կառավարությունը խոստացավ ճանաչել Ատրպատականի Հանրապետությունը ⁸, այստեղ խոսք չկար Մեհաբադի Հանրապետության մասին: Ակնհայտ էր, որ պաշտոնական Մոսկվան քրդական հարցին հատկացնում էր երկրորդական տեղ:

Վերոհիշյալ պայմանագրի ստորագրումից հետո, 1946թ. ապրիլի 23-ին, Թավրիզում Ատրպատականի և Զրդասանի ներկայացուցիչների միջև համաձայնագիր ստորագրվեց՝ հետագա համագործակցության համար, որը կազմված էր 7 հոդվածից: Հիշատակության են արժանի հատկապես պայմանագրի 4-րդ և 5-րդ կետերը, ըստ որի, անհրաժեշտության դեպքում, Ատրպատականը և Զրդասանը պետք է ձևավորեին ռազմական դաշինք՝ ցուցաբերելով երկկողմ ռազմական օգնություն: Իսկ իրանական կառավարության հետ կարող էին քանակցել միայն երկու կողմերի հավանության դեպքում ⁹: Ասկայն երկու հանրապետությունների միջև չորոշվեց սահմանային հարցերը, ինչից էլ օգտվեց կենտրո-

նական կառավարությունը՝ ջանալով տարածայնություններ սերմանել ադրբեջանցիների և քրդերի միջև¹²։

Այդ վեճերը հատկապես վերաբերում էին Մակու, Խոյ, Շահվուր և Ռեզայե շրջաններին։ Սահմանային հարցերի շուրջ լարվածությունը երկու կողմերի մոտ հասավ գագաթնակետին 1946թ. սեպտեմբերին, երբ զինված քրդական ջոկատները մտան Շահվուր և պատրաստվում էին հարձակվել Մակու, Ռեզայե և Խոյ քաղաքների վրա, սակայն Մեհաբադից անհրաժեշտ հրահանգ չստանալով՝ հեռացան այդ շրջաններից։

Քանի դեռ չէր ավարտվել ԽՍՀՄ-ի զորքերի ամբողջական տարահանման գործընթացը, Իրանի վարչապետ Ղափան օս-Մալթանեն աշխատում էր ավելորդ լարվածություն չստեղծել, չնայած որ արդեն մշակված էր Ատրպատականի և Քրդստանի ինքնավարությունների վերացման ծրագիրը։ 1946թ. աշնանը ԽՍՀՄ-ի զորքերն արդեն ամբողջությամբ լքել էին Իրանի տարածքը և պաշտոնական Թեհրանը զորք մտցրեց Ատրպատական։ Այստեղ բերվեց 20 գումարտակ կառավարական զինված ուժերից։ Բացի այդ, օգտագործվեցին նաև Մեհաբադի Հանրապետության դեմ թշնամաբար տրամադրված քրդական բոլոր ցեղերը։ Հարկ է նշել, որ, այլուամենայնիվ, որոշ շրջաններում ադրբեջանցիները օգնության ձեռք մեկնեցին քրդերին¹³, դրանով իսկ հավատարիմ մնալով ապրիլի 28-ին կնքված պայմանագրի 4-րդ կետին։

1946թ. դեկտեմբերի 11-ին քրդերը տեղեկացան, որ իրանական զորքերը շարժվում են Թավրիզի ուղղությամբ։ Շուտով պարզ դարձավ, որ Թավրիզում որևէ դիմադրություն չէր ցուցաբերվել։ Անհրաժեշտ հրահանգներ տալով՝ Բարզանին ժամանեց Մեհաբադ, որտեղ պարզ դարձավ, որ Մեհաբադի կառավարությունը նույնպես չի ցանկանում դիմադրություն ցույց տալ իրանական զորքերին¹⁴։ Դեկտեմբերի 17-ին գրավվեց նաև Մեհաբադը։

Իրանական կառավարությունն անհանգստացած էր երկրում գտնվող բարզանցիների ներկայությունից, որոնք խոստանում էին հեռանալ երկրից միայն գարնանը։ Այդ հարցը քննարկելու նպատակով 1946թ. դեկտեմբերի 21-ին Մ.Բարզանին հրավիրվեց Թեհրան, հանդիպեց շահ Մուհամեդ Ռեզա Փահլավիի և այլ պաշտոնական դեմքերի հետ¹⁵։

Մարտի 31-ին Ղազի Մուհամմեդը և իր կողմնակիցներից շատերը մահվան դատապարտվեցին, որով զլխատվեց քրդական շարժումը, իսկ ԻԶԴԿ-ի անդամներից շատերը հեռացան երկրից։ Չնայած 11 ամիս գոյատևած Մեհաբադի Հանրապետությունը չկարողացավ իրականացնել ԻԶԴԿ-ի ծրագրերը, այդուամենայնիվ, այն պատմական իրողություն էր քրդական պատմության մեջ։ Պետք է նշել, որ շաժումը տարերային բնույթ ուներ, Իրանի քրդերը համախընդրված չէին մեկ գաղափարի շուրջ։ Հարավի քրդերը չէին ընդունում հյուսիսի քրդերի գործելակերպը։ Սակայն Մեհաբադի Հանրապետության տասպալման զլխավոր պատ-

ճանն այն էր, որ ԽՍՀՄ-ը չօգնեց քրդերին: Փաստորեն վարչապետ Ղա-
վանը, որը մեր կարծիքով, տաղանդավոր դիվանագետ էր, կարողացավ
թուլացնել ԽՍՀՄ-ի և Իրանի միջև առկա լարվածությունը՝ խոստումներ
տալով ԽՍՀՄ-ին: Նախ՝ Իրանի տարածքից դուրս բերվեցին խորհրդա-
յին զորքերը, այնուհետև օգտագործվեց ԽՍՀՄ-ի նախկին դաշնակիցնե-
րի դժգոհությունը, որի արդյունքում առժամանակ սառեցվեց քրդական և
ադրբեջանական խնդիրը Իրանում:

GOHAR ISKANDARYAN
(IOS)

KURDS MOVEMENT IN IRAN: MEHABAD REPUBLIC

The article deals with the Kurdish problem and establishing of Mehabad Republic in Iran. During the Second World War the USSR took careful position regarding to Kurd's problem. But after the Second World War the policy of the USSR was changed. The Democratic Party of Iranian Kurdistan and the Republic of Mehabad (Jan. 24, 1946) were founded with the help from USSR. After the agreement signed in April 1946 between Iran and USSR, the latter declared that the issues of Atrpatakan and Kurdistan are domestic affairs of Iran. The reasons of the fall of Mehabad Republic were the Iranian Kurds' not to be united and the lack of necessary support from the USSR.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Лазарев М.С., Курдистан и курдской вопрос (1923-1945), М., 2005, с. 212.
2. Лазарев М.С., նշվ. աշխ., էջ. 218-219.
3. Ղազի Մոսհամմեդը սերում էր քրդական ազդեցիկ ցեղից, որից էլ ավանդա-
բար նշանակվում էին Մեհաբադի դատավորները: Հորեղբոր՝ Ղազի Ալիի մա-
հից հետո, Ղազի Մոսհամմեդը նշանակվեց այդ պաշտոնում: Միաժամանակ
նա իրականացնում էր Մեհաբադի քաղաքապետի պարտականությունները:
4. Բայբուրդյան Վ., Իրանի պատմություն, Եր., 2005, էջ 641:
5. Derk K., The Kurds and Kurdistan, L., 1964, p. 50.
6. Eagleton W., The Kurdish Republic of 1946, L., 1963, p. 57.
7. Курдское движение в новое и новейшее время, М., 1987, с.180.
8. Eagleton W., The Mehabad Republic, L., p. 33-35.
9. Kinnane Derk, նշվ. աշխ., էջ 52-53.
10. Внешняя политика Советского Союза, Документы и материалы, январь-
декабрь 1946г., Госполитиздат, 1952, с. 114-115.
11. Ghassemlou A.R., Kurdistan in Iran. People Without a Country. The Kurds and
Kurdistan, London, 1980, p. 119-120. Eagleton W., The Kurdish Republic of
1946, p. 82.

12. Eagleton W.. The Mehabad Republic. p. 41-42.
13. Лазарев М.С, Мгои Ш.Х., История Курдистан, М.1999, с. 331.
14. Барзани М., Мустафа Барзани и курдское освободительное движение (1931-1961), Санкт-Петербург, 2005, с. 138.
15. Барзани М., Ըշգ. աշխ., էջ 137-143.

ԽԱՉԱՏՈՒՐՅԱՆ ԱԼՔԵՐՏ
(ԵՊՀ)

**ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՆԱՎԹԱՅԻՆ ԿՈՆՍՈՐՑԻՈՒՄԻ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐԱՆՈՒՄ 1950-ԱԿԱՆ ԹԹ.**

1953թ. օգոստոսի 19-ին Իրանի շահի, ԱՄՆ-ի և Անգլիայի հետախուզական վարչությունների կողմից կազմակերպված ռազմական հեղաշրջման հետևանքով տապալվեց Իրանի ազգային բուրժուազիայի կառավարությունը, որը գլխավորում էր «Ազգային ճակատի» ղեկավար Մոհամմեդ Մոսադեղը, և իշխանության եկավ գեներալ Ֆազլուլահ Չահեդին¹: Մոտ մեկ տարի անց՝ 1954թ. հոկտեմբերի 29-ին, կնքվեց պայմանագիր 25 տարի ժամկետով Սիջազագային նավթային կոնտրոլումի (ՄՆԿ) և Իրանի կառավարության միջև, որի միջոցով երկրի նավթարդյունաբերության շահագործումը հանձնվեց աշխարհի ութ խոշորագույն նավթային մենաշնորհատերերին, որոնց վերահսկողության տակ էր գտնվում 1950-ականներին կապիտալիստական աշխարհի նավթի վերանշակման 99% (բացի ԱՄՆ-ից) և սպառման շուկայի 90%²:

ՄՆԿ-ի արժեթղթերի 40% պատկանում էր «Անգլո-իրանական նավթային ընկերությանը» (որը շուտով վերանվանվեց «Բրիթիշ Փեթրոլեումի»), 40% ամերիկյան «Մեծ հնգյակ» հինգ խոշոր նավթային ընկերություններին (յուրաքանչյուրին 8%), 14% հոլանդական «Ռոյալ Դաթչ Եել» ընկերությանը և 6% ֆրանսիական «Ֆրանսեզ դե Փեթրոլին»³:

ՄՆԿ-ի հետ պայմանագիրը նոր էջ բացեց Իրանի նավթարդյունաբերության մեջ, որտեղ գլխավոր դեր սկսեցին խաղալ ԱՄՆ-ի և Անգլիայի կառավարությունները և նավթային մենաշնորհատերերը, որոնք ձեռք բերեցին ՄՆԿ-ի բաժնետոմսերի 95%⁴:

Ինչպես նշում է Ս.Մ. Ալիևը, «Իրանը կնքեց տիպիկ կոնցեսիոն պայմանագիր, որը չէր ապանվում 1951թ. նավթի ազգայնացման օրենքով նախատեսված ինքնիշխանությունը երկրի նավթարդյունաբերության նկատմամբ»⁵:

ՄՆԿ-ի ստեղծումը հնարավորություն ընձեռեց ամերիկյան մենաշնորհատերերի երկար սպասված մասնակցությանը Իրանի նավթարդյունաբերության շահագործման գործում, ինչպես նաև ճանապարհ հարթեց ԱՄՆ-ի կառավարության դիրքերի հետագա ամրապնդման համար:

Պայմանագրի կետերից ամենազվիսավորն ու շահավետը Իրանի համար եկամտի 50% - 50% բաժանման սկզբունքն էր: Մակայն ՄՆԿ-ը իր գործունեության ընթացքում դիմում էր զանազան խարդախ միջոցների՝ այդ գումարները կրճատելու կամ չվճարելու համար:

ՄՆԿ-ի անդամների մեծ ֆինանսական հնարավորությունները և սպառման ու տրանսպորտային կազմակերպությունների լայն ցանցը հնարավորություն ընձեռեցին նրանց կարճ ժամկետներում վերականգնել և մեծացնել Իրանում նավթի արդյունահանումը, որը, փաստորեն, ազգայնացման տարիներին անգործության էր մատնվել: 1955թ. ՄՆԿ-ը Իրանում արդյունահանեց 16 մլն - տոննա, 1956թ.՝ 26 մլն տոննա, 1957թ.՝ 35 մլն տոննա, 1958թ.՝ 41 մլն տոննա, 1959թ.՝ 45 մլն տոննա և 1960թ.՝ 50 մլն տոննա նավթ, ինչի շնորհիվ երկիրը համապատասխանաբար ստացավ 1955թ.՝ \$ 100,3 մլն, 1956թ.՝ \$ 152,1 մլն, 1957թ.՝ \$ 213,9 մլն, 1958թ.՝ \$ 247.1 մլն, 1959թ.՝ \$ 262,5 մլն և 1960թ.՝ \$ 285 մլն եկամուտ⁶: Ի դեպ Իրանի նավթի արդյունահանումից շատ ավելի շահում էին ՄՆԿ-ի անդամները, քան ինքը՝ Իրանը, որոնք վերանշակում էին այն և որպես նավթամթերք վերավաճառում իրենց հսկողության տակ գտնվող Արևմտյան Եվրոպայի և Ճապոնիայի սպառման լայն շուկաներում մի քանի անգամ բարձր արժեքով՝ ստանալով դրանից հսկայական գերշահույթներ: Նշենք, որ Իրանում 1950թ. 1 բարել նավթի արդյունահանման ծախսը կազմում էր 20 ցենտ, իսկ ԱՄՆ-ում՝ \$ 1,45 - \$ 1,75, ընդ որում նավթային մոնոպոլիաները Իրանի նավթից ստացած նավթամթերքը վերավաճառում էին հաշվի առնելով ամերիկյան նավթի արդյունահանման ծախսերը, ինչի հետևանքով ՄՆԿ-ի անդամների եկամուտների չափը իրանական նավթից մինչև 1960թ. կազմեց մոտավորապես \$ 2,3 մլրդ⁷:

Տարեցտարի աճող եկամուտները մեծ ազդեցություն գործեցին երկրի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքի վրա, և ամերիկյան ֆինանսական օգնությունների ու վախառությունների հետ մեկտեղ նպաստեցին երկրի ֆինանսական վիճակի բարելավմանը, որը նավթարդյունաբերության ազգայնացման տարիներին Անգլիայի և ԱՄՆ-ի կողմից Իրանի՝ համաշխարհային նավթի շուկա դուրս գալուն և ինքնուրույն նավթ վաճառելուն խոչընդոտներ և արգելքներ հարուցելու հետևանքով գտնվում էր ծանր ճգնաժամային վիճակում:

ՄՆԿ-ի վճարումները Իրանին կազմում էին երկրի բյուջեի 2/3-ից մինչև 9/10-ը, և ելնելով երկրի տնտեսական ցածր զարգացվածության աստիճանից՝ հանդիսանում էին նրա եկամտի հիմնական աղբյուրը, ինչը երկրի տնտեսական զարգացումը կախվածության մեջ էր դնում օտար երկրյա նավթային մոնոպոլիաներից և նրանց կառավարություններից⁸:

1956թ. Իրանի մեջլիսի կողմից հաստատված Պլանային կազմակերպության երկրորդ 7-ամյա ծրագրի գումարը կազմեց \$ 933 մլն, որի ֆինանսավորման հիմնական միջոցը ՄՆԿ-ից ստացած եկամուտներն էին: Սեկ տարի հետո այդ գումարը ավելացվեց 20%-ով՝ ելնելով ՄՆԿ-ից

ստացած շահույթների և ամերիկյան փոխառությունների ու օգնությունների աճից⁹:

ՄԼԿ-ի գործունեությունը նպաստեց Արևմուտքի և հատկապես ԱՄՆ-ի կապիտալի ներթափանցմանը Իրան, և երկիրը իր ապրանքների սպառման լայն շուկա դարձնելուն, որը ավելի վառ արտահայտվեց Իրանի կառավարության կողմից 1955թ. դեկտեմբերին օտարերկրյա կապիտալի պաշտման մասին և ներգրավման մասին օրենքն ընդունելուց և 1957թ. «ազատ առևտուր» սկզբունքը հայտարարելուց հետո, ինչի հետևանքով 1950-ականների երկրորդ կեսից Իրանի ներմուծումը շուրջ հինգ անգամ գերակշռեց արտահանմանը, որն էլ իր հերթին ստիպում էր Իրանին ՄԼԿ-ից ստացած տարադրամի մեծ մասով լրացնել արտաքին առևտրի հաշվեկշռի պակասուրդը⁹:

Իրանի ղեկավար շրջաններն իրենց դիրքերի ամրապնդման և իշխանության պահպանման գրավականն էին համարում ԱՄՆ-ի և Անգլիայի հետ սերտ համագործակցությունը, որի հետևանքն էր 1955թ. Իրանի մասնակցությունը Արևմուտքի կողմից ստեղծված ռազմա-քաղաքական դաշինքին՝ Բաղդադի պակտին: Այդ կառույցին մասնակցությունը Իրանի ծախսերը ավելացնում էր տարեկան \$ 60 մլն-ով, որը ծախսվում էր զենքի գնման ու երկրի ռազմականացման նպատակով և հետզհետե աճելով՝ 1961թ. կազմեց \$2 մլրդ¹⁰:

Այսպիսով, ՄԼԿ-ի գործունեությունը, ի տարբերություն Անգլո-իրանական նավթային ընկերության, որը 40 տարվա ընթացքում Իրանին վճարել էր ընդամենը 119,6 մլն ֆունտ ստեռլինգ, հնարավորություն ընձեռեց երկրին ավելացնելու պետական եկամուտներն իր սեփական նավթի շահագործումից և մինչև 1961-1962թթ. ստանալ շուրջ \$1,5 մլրդ¹¹, որը նրան անհրաժեշտ էր երկիրը սոցիալ-տնտեսական խորը ճգնաժամից դուրս բերելու և երկրի ֆինանսական վիճակը բարելավվելու համար: Մակայն Իրանի ղեկավար շրջաններն, ԱՄՆ-ի և Անգլիայի դրդմամբ տարեցտարի ավելացնելով երկրի համար անբարենպաստ ռազմական ծախսերը և զանազան ապրանքների ներմուծումների չափերը, նպատակային չօգտագործեցին նավթից ստացած եկամուտները և չկարողացան հաղթահարել այդ ճգնաժամային վիճակը:

Այնուամենայնիվ, Իրանը 1957թ. ընդունեց նավթի մասին օրենքը, որը հնարավորություն տվեց 1950-ականների վերջին և 1960-ականների սկզբին երկրի նավթի շահագործման նոր պայմանագրեր կնքել ՄԼԿ-ի կազմից դուրս մնացած մի շարք եվրոպական և ամերիկյան նավթային ընկերությունների հետ Իրանի համար ավելի բարենպաստ պայմաններով (75%-25%)¹²:

ALBERT KHACHATURYAN
(YSU)

THE ACTIVITIES OF INTERNATIONAL OIL CONSORTIUM
IN IRAN IN 1950's.

As a result of the Consortium Agreement reached in 1954 between the government and a consortium of foreign oil companies, industry control of the oil companies was left virtually intact, but the agreement greatly increased the government's share of income from each produced barrel of oil. The *Anglo-Iranian Oil Company*, which had then become the *British Petroleum*, had 40% of shares, and 40% was owned by American oil companies. Of the remaining 20%, 14% percent of the shares went to the *Royal Dutch-Shell*, and 6% to the French *CFP*. The combination of the larger share of income (50%-50%) and rising oil production provided the government with increased revenues to finance industrial development. In addition, steady progress was made in reestablishing Iran's relations with Western powers in the aftermath of nationalization. The Mohammed Reza Shah Pahlavi and his government wasted much of increased oil revenues for militarizing, instead of using for the development of Iran, leaving the country in continuing social – economic and financial crisis. In 1957, the first Iranian oil bill passed into law, which allowed to sign agreements based on participation with foreign investors, where 75% of shares belonged to *National Iranian Oil Company*.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Стамболцян А.Г., Внутренняя политика правительства национальной буржуазии Ирана 1951-1953гг., Ер., 1984, с. 105.
2. Frank H.J., *Crude Oil Prices in the Middle East*, N.Y., 1966, p. 129.
3. Соглашение между правительством Ирана и международным консорциумом и между правительством Ирана и Англо-Иранской Нефтяной Компании. Современный Иран, Справочник, М., 1957, с. 556.
4. Elwell Sutton L.P., *Persian Oil. A Study in Power Politics*, L., 1955, p. 234.
5. Алиев С.М., Нефть и общественно-политическое развитие Ирана в XX в., М., 1985, с. 141.
6. Расади А., Иностранный капитал в Иране, М., 1973, с. 44.
7. Issawi Ch., Yeganeh M., *The Economics of Middle Eastern Oil*, N.Y., 1962, p. 132.
8. Арабаджян А.З., Международный нефтяной консорциум и экономика Ирана, Народы Азии и Африки, N2, М., 1962, с. 68.
9. Алиев С.М., ԳԶՎ.ՁԶԻ. ԷԶ 147.
10. Политика США на Ближнем и Среднем Востоке (США и страны СЕНТО), М., 1960, с. 248.
11. Расади А., ԳԶՎ.ՁԶԻ. ԷԶ 44.

12. Шарипов У.З., Эволюция нефтяной политики иранского государства в 50-70 годы, Иран. Проблемы экономического и социального развития в 60-70-е годы, М., 1980, с. 62.

ԿՆՅԱԶՅԱՆ ԴԱՎԻԹ
(ԱԻ)

ԳԵՆԵՐԱԼ ԱՆՏՈՆ ԴԵՆԻԿԻՆԸ
ԱԴՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ադրբեջանական պետականության քաղաքական, ռազմական, տնտեսական և այլ հիմքերի ուսումնասիրությանը վերաբերող աշխատանքներում բավարար ուշադրություն չի դարձվել գեներալ Ա.Դենիկինի հուշերում քննարկվող թեմային վերաբերող մոտեցումներին: Այս հոդվածում փորձ է արվում ներկայացնել Ա.Դենիկինի դիրքորոշումը ադրբեջանական պետականության նկատմամբ:

Ռազմավարական դիրք գրավող և էներգակիրներով հարուստ Ադրբեջանը Ա.Դենիկինը համարում էր ապագա միասնական Ռուսաստանի անօտարելի մաս: Այսպես, նա նշում էր. «Իմ գլխավոր նպատակն էր Ռուսաստանի հետ անդրկովկասյան ծայրամասի պետական կապի ապահովումը կամ, առնվազն, մասնատման տարածքային սահմանափակումը»:

Ադրբեջանի և Ռուսաստանի Հարավի Ձինված ուժերի հետ հարաբերությունների տարբեր կողմերին նվիրված աղբյուրների շարքում կենտրոնական տեղ են զբաղեցնում Անսան Դենիկինի «Очерки русской смуты» վերտառությամբ հուշերը: «Ռուսաստանի Հարավի Ձինված ուժերը» վերտառությամբ չորրորդ հասարում 18-րդ գլուխն ամբողջությամբ, ինչպես նաև 16-րդ և 25-րդ գլուխները (5-րդ հատորի)՝ մասամբ, նվիրված են Ադրբեջանի հետ հարաբերություններին: Նրա հուշերում պարունակվում է հարուստ փաստագրական նյութ, տրվում են իրադարձությունների յուրօրինակ մեկնաբանություններ և արվում եզրահանգումներ, որոնց զգալի մասը երկար ժամանակ դուրս է եղել գիտական շրջանառությունից կամ հանրությանը ներկայացվել է խեղաթյուրված կերպով:

Ուսումնասիրվող թեմային վերաբերող նյութի մեծ ծավալից նպատակահարմար են համարում մեջբերել մի հատված, որն առավել ցայտուն է բնութագրում Ա.Դենիկինի անձնական վերաբերմունքը Ադրբեջանի նկատմամբ. «Ադրբեջանական Հանրապետությունում ամեն ինչ արհեստական էր, «ոչ իսկական»՝ սկսած անվանումից, որը վերցված էր

Պարսկաստանի նահանգներից մեկից: Արհեստական տարածք, որն ընդգրկում էր լեզգիական Չաքաթալան, հայ-թաթարական Բաքվի ե Ելիզավետպոլի նահանգները, ռուսական Մուղանը, որը թուրքական քաղաքականության կողմից միավորվել էր, որպես Կովկասում պանթուրքիզմի և պանիսլամիզմի հենակետ ... Արհեստական պետականություն, քանի որ ժողովուրդների մեծ վերաբնակեցման ճանապարհին ընկած այդ հողերում միշտ բնակվում էին միմյանց հաջորդող նվաճողների բազմազան մշակույթների ներգործությանը ենթարկված մանր ցեղեր...: Վերջապես, արհեստական էր պահվում նաև ադրբեջանական կառավարությունը՝ սկզբնապես Նուրի փաշայի կամքով, այնուհետև՝ գեներալ Թոմսոնի, հետագայում՝ ուղղակի ինտրոդուկցիայով»²:

Արևմտյան մամուլը ևս լավատեսորեն տրամադրված չէր Ադրբեջանի անկախության հանդեպ: Այսպես, ազդեցիկ «Թայմս» թերթը գրում էր. «Ցանկացած ոք, ով պատկերացում ունի նախքան Ռուսական հեղափոխությունը Վրաստանում և Ադրբեջանում տիրող վիճակի մասին, կհասկանա, որ նրանց անկախությունը լուրջ սպառնալիք է աշխարհում խաղաղությանը»³:

Սկզբնական վայրում նորաստեղծ Ադրբեջանական Հանրապետության նպատակն էր՝ վերացնել ռուսական ազդեցությունը հենց Ադրբեջանի տարածքում, որի հիմքն ու կրողը գեներալ Լ.Բիչերայսովի գլխավորած զորամիավորումներն էին:

Ընդունակ չլինելով սեփական ուժերով հասնել Կամավորական ուժերի դուրսբերմանը իր տարածքից՝ Ադրբեջանը դրան հասավ Անդրկովկասում անգլիական զորքերի միջոցով:

1919թ. առաջին կեսին Կամավորական բանակի դեպի Հյուսիսային Կովկասի հարավ-արևելյան հատված առաջխաղացմանը զուգընթաց կրկին սրվեցին հակասությունները Ռուսաստանի Հարավի Չինված ուժերի և Ադրբեջանի միջև: Ադրբեջանը նույնպես հավակնություններ ուներ Դադստանի նկատմամբ՝ այդ հարցում հուսալով ստանալ անգլիացիների քաղաքական աջակցությունը: Լեռնականների պատվիրակության հետ համատեղ ակտիվ գործունեություն էր ծավալել նաև ադրբեջանական պատվիրակությունը Փարիզի խաղաղության վեհաժողովում⁴:

Դադստանի հարցում անգլիացիների դիրքորոշման ձևավորման գործում կարևոր նշանակություն ուներ այն հանգամանքը, որ ըստ նրանց, Դադստանում հակադեմոկրատիայի պայքարը կրում էր բուլշևիկյան և պանիսլամիստական բնույթ:

Ծանր կացության մեջ հայտնված Վրաստանն ու Ադրբեջանը 1919թ. հունիսի 16-ին Թիֆլիսում պաշտպանական դաշինք կնքեցին, որի առթիվ ՀՀ ԱԳ նախարար Ս.Տիգրանյանն իր զեկույցում գրում էր. «Միևկանիս օրեր առաջ ասել էր, թե, եթե հայերդ չզիջեք, մենք ստիպված կմիանանք թաթարների հետ: Մեր քաղաքական գործակցության անհրաժեշ-

տությունը մերժել էին, իսկ մեր չեզոքությունը, առանց դաշնագրի և կոմ-
բինացիայի, ապահովելու հաստատու քաղաքար միջոցը գտել էին Հա-
յաստանի ներսը և դուրսը մուսուլմանների հարձակումներով ու սպառ-
նալիքներով մեր ուժերը զբաղեցնելու, ջլատելու և չեզոքացնելու մեջ»⁶:

Ադրբեջանը և Վրաստանը համոզված էին Հայաստանի և Կամավո-
րական բանակի միջև գաղտնի դաշինքի գոյության մեջ: Այս առումով
հատկապես հատկանշական է Հայաստանում Ադրբեջանի դիվանագի-
տական ներկայացուցիչ Թեքինսկու հաղորդագրությունը Ադրբեջանի
արտգործնախարարին, որտեղ նշվում էր. «Կամավորական բանակի ա-
ռաջխաղացումը հայերին ուրախություն է պատճառում, որովհետև հույս
ունեն, թե Բաքում կգրավվի ... Եթե մեր հարաբերությունը Կամավորա-
կան բանակի հետ լարվի, հայերը դեպի մեզ թշնամական դիրք կբռնեն,
ուստի անհրաժեշտ է Հայաստանի համար Շարուր-Նախիջևանում
ստեղծել վտանգ»⁷:

Իրականում Ադրբեջանը ի վիճակի չէր դիմադրություն ցուցաբերել:
Այդ կապակցությամբ հետաքրքիր է Դենիկինի վկայությունը, որը գրում
էր՝ «Ադրբեջանական բանակը նույնպես իսկական չէր: ... Մի անգամ
խորհրդարանում զեներալ Մեհմանդարովը ստիպված էր հայտարարել,
որ իր բանակը մարտունակ չէ և ի վիճակի չէ դիմադրել Կամավորական
բանակին»⁸:

Վերոհիշյալ պատճառով Ադրբեջանը ստիպված էր հենվել անգլիա-
ցիների քաղաքական օժանդակության վրա: 1919թ. օգոստոսին Բաք-
վում բանակցություններ տեղի ունեցան Անդրկովկասում Դենիկինի
գլխավոր ներկայացուցիչ զեներալ Բարաթովի և Ադրբեջանի կառավա-
րության միջև: Այս կապակցությամբ Դենիկինն իր հուշերում նշում է, որ
Բարաթովին տրված գաղտնի հրահանգը հանդիսանում էր «Անդրկով-
կասում մեր ողջ քաղաքականության իրական արտահայտությունը
սկզբից մինչև վերջ և այնտեղ տեղի ունեցած իրադարձությունների
ըմբռնման բանալին»: Ադրբեջանի մասին հրահանգում նշվում էր. «Ռու-
սաստանի Հարավի Չինված ուժերի գլխավոր հրամանատարությունը,
Ադրբեջանը համարելով Ռուսաստանի անբաժան մասը, ընդունում է
Ադրբեջանի ժամանակավոր ինքնուրույն կառավարումը, ընդհուպ մինչև
համառուսաստանյան պետական իշխանության վերջնական հաստա-
տումը ... »⁹:

Բանակցությունները անարդյունք էին, քանի որ, ինչպես նշում էր
Ադրբեջանի նույնանուն պաշտոնաթերթը, զեներալ Բարաթովի և Ադրբե-
ջանի կառավարության միջև «ընդհանուր լեզու կարող էր գտնվել միայն
այն դեպքում, եթե Կամավորական հրամանատարությունը որոշակիոր-
րեն և վճռականաբար հրաժարվեր Ադրբեջանի տարածքային ամբող-
ջականության և քաղաքական անկախության նկատմամբ բոլոր
նկրտումներից»¹⁰:

Սկսվեց Ադրբեջանի և Ռուսաստանի Հարավի Չինված ուժերի միջև հարաբերությունների ամենալարված փուլը, որը տևեց մինչև 1919թ: վերջը: Դրա վկայությունն է գեներալ Դենիկինի նոյեմբերի 3-ի հայտնի հրամանը, որի տեքստը հարկ էմ համարում ամբողջությամբ մեջ բերել. «Հաշվի առնելով ռուսական բանակի հանդեպ ադրբեջանական իշխանությունների թշնամական վերաբերմունքը և Հայաստանի հողերի վրա ադրբեջանական զորքերի դավադրական հարձակումները՝ հրամայում եմ ադրբեջանական զորքերում գտնվող ռուսական ծառայության բոլոր սպաներին լքել նրանց շարքերը»¹:

Անգլիացիների ճնշումը և Կամավորական բանակի անմիջական հարևանությունն ի վերջո ստիպեցին Ադրբեջանին հրաժարվել լեռնականների ընդվզումների բացահայտ հովանավորությունից: Բոլշևիկյան վտանգի դեմ պայքարի հրամայականը նույնիսկ ստիպեց դիտարկել հակառակորդներին մերձեցման որոշակի քայլեր անել, որոնք սակայն ուշացած էին:

Ամփոփելով՝ պետք է նշենք, որ, ընդունելով հանդերձ ադրբեջանական պետականության միջազգային-իրավական, քաղաքական, ռազմական հիմքերի վերաբերյալ Ա.Դենիկինի մոտեցումների հիմնավորված լինելը, միաժամանակ չենք կարող չհերքել ցարական գեներալի այդ դիրքորոշման պայմանավորվածությունը ռուսական մեծապետականությամբ:

DAVID KNYAZYAN
(IOS)

GENERAL DENIKIN ON THE AZERBAIJANI REPUBLIC

The research of political, military, economic and ethnic aspects of the Azerbaijani statehood will not be full if we don't take into account the approaches of the Russian General Denikin on that issue. In the 4th volume of his memoirs a chapter is dedicated to the relations between the Armed forces of the South of Russia and the Azerbaijani Republic.

In our conclusion we should state, that Denikin's position on the Azerbaijani statehood is reasonable and based on facts, but on the other hand his approaches are based on the vision of Azerbaijan as a part of the Great Russian Empire.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Деникин А., Очерки русской смуты, М., 2005, т. 4, с. 196.
2. Նույն տեղում, էջ 235-236:
3. Richard G. Hovhannisian, The Republic of Armenia, University of California press, 1995, p. 371.

4. Раевский А., Мусаватское правительство на Версальской конференции, Азербайджанский научно-исследовательский институт, Известия, т. 1, Выпуск 1, Баку, 1930, с. 44.
5. Այսպես, ՀամԿ(բ)Կ Կովկասի երկրամասային և Բաքվի կոմիտեների անդամ Ա.Սիկոյանը՝ Ս.Կիրովին հասցեագրված 1919թ. մայիսի 22-ի իր գեկույցում գրում էր «Դադախանում իրավիճակը փոխվել է: Լեռնականների Հանրապետության կառավարությունը հենարան չունի ժողովրդի շրջանում: Նրա իշխանությունը տարածվում է Թեմիր Խան Շուրայի, Դերբենտի և մի քանի գյուղերի վրա... Դադախանի մարզկոմը լայն ազդեցություն ունի՝ իր սրամաղրության տակ նույնիսկ ունենալով մի քանի հազար սփին»: И.Гаджиев, Совместная борьба бакинского пролетариата и трудящихся Дагестана против английских интервентов и деникинской контрреволюции в 1919-1920 гг., Махачкала, 1960, с. 8; его же, Совместная борьба трудящихся Азербайджана и Дагестана за власть Советов, Махачкала, 1960, с. 33.
6. Ս.Վրացյան, Հայաստանի Հանրապետություն, Եր., 1993, էջ 367:
7. Գաղտնի փաստաթղթերը: Ադրբեջանի դավադրական գործունեությունից մի էջ, Գլխավոր շտաբ, Եր., 1920, էջ 27:
8. Деникин А., մշվ. աշխ., էջ 241:
9. Նույն տեղում, էջ 196-198:
10. "Азербайджан" թերթ, # 182, 1919թ. օգոստոսի 28 (Հայաստանի Ազգային արխիվ):
11. Раевский А., Английская интервенция и мусаватское правительство, Баку, 1927, с. 116.

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԱՂԱՎՆԻ
(ԱԻ)

ՉԻՆԱՍՏԱՆԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՍԵՐՉԱՎՈՐԱՐԵՎԵԼՅԱՆ
ԷՆԵՐԳԵՏԻԿ ՇՈՒԿԱՅԻ ՆՈՐ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐ

1978թ. սկսած ՉԺՀ-ը հրաժարվեց դասակարգային պայքարն իբրև անկյունաքար ընդունելու քաղաքականությունից՝ իր ուշադրությունը սևեռելով տնտեսական շինարարության ու բարեփոխումների, պլանայինից սոցիալիստական շուկայական տնտեսության անցման, տնտեսության ազատականացման ու բաց դռների վարման քաղաքականությանը¹: Չինաստանը, որը 1960-1970-ականներին հայտնի էր իր ինքնամվտությամբ ու ինքնաբավությամբ, արդեն 1980-1990-ականներին արձանագրեց տնտեսության դինամիկ աճ, համաշխարհային նշանակության տնտեսական նվաճումներ և բնակչության կենսամակարդակի զգալի առաջընթաց²: Այսպիսով, բարեփոխումների քաղաքականության հետևողական կենսագործման շնորհիվ ներկայիս 1.299,88 մլն. (միայն մայրցամաքային հատվածի) բնակչություն ունեցող երկիրը դրսևորեց համաշխարհային տնտեսության պատմության մեջ գրեթե աննախադեպ տարեկան 9 տոկոս աճ:

Թերևս վերոհիշյալ զարգացումներով կարելի է բացատրել նաև վերջին տարիներին ՉԺՀ միջազգային դերակատարության աստիճանական աճն ու չինական դիվանագիտության կողմից տարածաշրջանային խնդիրներից գլոբալ խնդիրների վրա կիզակետման միտումները: Դրանում, անշուշտ, իր ուրույն դերն ունի նաև Չինաստանի՝ իբրև աճող գերտերության կարգավիճակը՝ վերջինիս ինչպես մուտք, այնպես էլ ազդեցության լծակներ ապահովելով գլոբալ էներգետիկ պաշարների նկատմամբ:

Խնդիրն այն է, որ 1990-ականների սկզբներից Չինաստանի տնտեսական զարգացման տեմպերին այլևս չհամապատասխանող վառելիքային դիֆիցիտի պայմաններում Պեկինի համար կենսական նշանակություն ձեռք բերեց էներգետիկ պաշարներով հարուստ մերձավորարևելյան տարածաշրջանի նավթարդյունահանող երկրների նկատմամբ լայնածավալ և հարաճուն մուտքի ապահովումը:

Չինաստանի նավթային ծարավի շարունակ չթուլացման պայմաններում 1993-ից ՉԺՀ-ը վերածվեց վառելիքային ներկրողի՝ Մերձավոր Արևելքի նավթարդյունահանող երկրների հետ հարաբերությունների զարգացումը համարելով դիվանագիտական առաջնահերթություն⁴:

Իսկ ՉԺՀ-ի հյուսիս-արևելյան Դաքինի նավթահորի պաշարների սպառման և Սինցզյան մահանգում, Արևելյան ու Հարավային Չինական ծովերում կանխատեսվող նավթային պաշարների հետ կապված Պեկինի ակնկալիքների շարդարացման⁵ հանգամանքները մերձավորարևելյան տարածաշրջանից նավթառաքումների ապահովման ուղղությամբ վերջինիս ջանքերի ակտիվացման պատճառ հանդիսացան⁶:

Սակայն Մերձավոր Արևելքի հետ համագործակցության զարգացումը Չինաստանին միաժամանակ ներքաշեց քաղաքական հակասությունների ու տարածաշրջանային հիմնախնդիրների հորձանուտը՝ կապված մերձավորարևելյան նավթային շուկայում ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի, Ճապոնիայի և Եվրոպայի հետ Պեկինի անխուսափելի մրցակցությամբ: Հետևաբար, Չինաստանը հարկադրված եղավ հետամուտ լինել իր մրցակիցների համար անցանկալի լուսանցքային կամ ռիսկային շուկաների (այսինքն՝ միջազգային խնդիրներ ունեցող այնպիսի երկրների, ինչպիսիք են Իրանը, Իրաքը և Աուդանը) որոնմանը:

Այստեղ հատկանշականն այն է, որ թեև Պեկինը, մի կողմից վերոնշյալ շուկաների օգտագործման ու ընդլայնման հետ մեկտեղ չի կամենում վնասել ԱՄՆ-ի հետ իր հարաբերությունները⁷, մյուս կողմից էլ չի պատրաստվում պասիվորեն հարմարվելու կենսական էներգետիկ պաշարների նկատմամբ վերջինիս գլոբալ վերահսկողության հետ՝ այդպիսով տարածաշրջանում ԱՄՆ շահերի դեմ վճռական մարտահրավեր հանդիսանալով⁸:

Խնդիրն առավել սուր բնույթ է ստանում, երբ ԱՄՆ-ի և ՉԺՀ-ի էներգետիկ ռազմավարական շահերը բախվում են մաև այնպիսի տարածաշրջաններում, ինչպիսին Կենտրոնական Ասիան է, Կովկասը, ենթասահարայական Աֆրիկան և Լատինական Ամերիկան⁹:

Այս առումով անհիմն չենք համարում Հենրի Զեսինգերի՝ հիդրոկարբոնային պաշարների համար մղվող պայքարն առաջիկա տարիների միջազգային ամենահավանական հակամարտությունը համարելու շուրջ արվող կանխատեսումները¹⁰:

Այնուամենայնիվ, 2002թ. ՉԺՀ Կոմունիստական Կուսակցության գլխավոր քարտուղար Հու Չինտաոյի պաշտոնավարության ստանձնումից ի վեր երկրի աճող էներգետիկ պահանջների բավարարման նպատակով Պեկինի որդեգրած «դուրս գալու» «գոու չու քու», ռազմավարության հիմնական ուղենիշը համարվեց Մերձավոր Արևելքի նավթարդյունահանող երկրների հետ հարաբերությունների հաստատումը:

Եվ եթե 1990-ականների սկզբներին ՉԺՀ-ը նավթ էր ներկրում Պարսից ծոցի երկու փոքրագույն երկրներից՝ Օմանից ու Եմենից, իսկ 90-ականների երկրորդ կեսից՝ Ծոցի նավթարդյունահանող երեք հիմնական երկրներից՝ Իրաքից, Իրանից ու Մաուդյան Արաբիայից¹¹, ապա վերոնշյալ ռազմավարության որդեգրումից հետո Պեկինը ձեռնամուխ եղավ ինչպես Ծոցին պատկանող առավել փոքր արդյունահանող երկրների՝ Զուվեյթի ու Արաբական Միացյալ Էմիրությունների, այնպես էլ տարածաշրջանից դուրս արդյունահանող երկրների՝ Ալժիրի, Եգիպտոսի, Լիբիայի և Սուդանի հետ հարաբերությունների հաստատմանը¹²։

Հարկ ենք համարում նշել, որ Մերձավոր Արևելքի տևական անկայունության պարագայում էներգետիկ ոլորտի չինացի փորձագետները մերձավորարևելյան նավթից չափից դուրս կախվածությունից խուսափելու նպատակով առաջ են քաշում նավթային պաշարների դիվերսիֆիկացման՝ տարրորշման խնդիրը։ Նրանց կարծիքով, Չինաստանը պետք է վերանայի իր էներգետիկ ռազմավարական նկատառումները՝ անվտանգության (քաղաքական և տնտեսական) տեսանկյունից անկայուն էներգիայի աղբյուրների հարցում։ Վերջիններիս համաձայն, Չինաստանի նավթային ներկրումը 1/3-ով պետք է կախված լինի Ռուսաստանից, 1/3-ով՝ Կենտրոնական Ասիայից և 1/3-ով՝ Մերձավոր Արևելքից։

Այնուհանդերձ, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ 21-րդ դարի կեսին համաշխարհային նավթարտադրության և արտահանման ոլորտում կայուն ու երկարատև աղբյուր է հանդիսանում միայն Մերձավոր Արևելքը, ապա վերջինս, ամենայն հավանականությամբ, Չինաստանի էներգետիկ աղբյուրների ռազմավարական տարրորշման գործում կմնա առանցքային, իսկ մյուս տարածաշրջանները՝ իբրև հավելյալ աղբյուրներ։

Հարկ է նշել, որ Չինաստանի «խաղաղ աճի» և արդիականացման համար խիստ կարևոր մերձավորարևելյան տարածաշրջանի երկրների հետ համագործակցության զարգացման հանգամանքն իր հերթին կարող է նպաստել համաշխարհային թատերաբեմում Պեկինի դերակատարության ակտիվացմանը։ Եվ քանի որ կանխատեսելի ապագայում Չինաստանի տնտեսությունն ըստ էության կտուժի էներգիայի դիֆիցիտից, ապա Մերձավոր Արևելքն իբրև վառելիքի գլխավոր աղբյուր ինչպես ներկայում, այնպես էլ ապագայում Չինաստանի էներգետիկ անվտանգության առումով կպահպանի իր կենսական նշանակությունը¹³։

AGHAVNI HARUTYUNIAN
(IOS)

CHINA AS A NEW ACTOR IN THE MIDDLE EASTERN OIL MARKET

In 1979 China initiated a new political line, a switch from "taking class struggle as a guide line" to taking economic construction as the central link and starting reform and opening up. With China's rapid economic development in recent years and increasing strengthening of China's comprehensive national power, China's influence on regional affairs are increasing. It is hard reality that China is rising and China's diplomacy tends to transit from regional to global focus accordingly. Because of its new need to supplement lagging domestic production with oil imports, China embarked on a new phase of energy-driven engagement with the Middle East in the 1990s. China initially established important relationships with Oman and Yemen, two of the smaller Persian Gulf states. Over the last decade, China has stepped up efforts to cultivate ties with other, smaller Gulf producers such as Kuwait and the United Arab Emirates, as well as with non-Persian Gulf energy producers in the region, such as Algeria, Egypt, Libya, and Sudan. With its overriding goal of securing oil and gas to fuel China's economic growth, the Chinese government has actively cultivated its relations with the oil-rich countries, especially Iran and Saudi Arabia. If Beijing continues to view access to Middle East as a playing field for great power competition, more direct confrontation between China and the United States will be not the exception but the rule. Given that in the foreseeable future China will continue to suffer from energy deficit, it is obvious that energy in the Middle East is vital to China's energy Security.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. China Basic Series, China's Economy, by Wang Mengkui and others, China International Press, 2004, p. 4.
2. Салицкий А.И., Фисюков В.И., Китай и кризисы 90-ых годов, Московский общественный научный фонд, М., 1999, с. 7.
3. International Energy Security and Cooperation, Energy of the Middle East and Peaceful Rise, by Li Weijian. SIIS Publication, Shanghai, China, June 24-25, 2004, p. 184-189.
4. Dan Blumenthal, Providing Arms China and the Middle East, The Middle East Quarterly, Volume XII: Number 2. Spring, 2005. Stu' (<http://www.meforum.org/article/695>).
5. Flynt Leverett and Jeffrey Bader, Managing China-U.S. Energy Competition in the Middle East. By The Center for Strategic and International Studies and the Massachusetts Institute of Technology, The Washington Quarterly, 2005, p. 189.
6. Ji Guoxing, "Jiaqiang Yatai Hezuo Nengyuan Yinsu Burong Hushi," Jiefang Daily (Shanghai), July 20, 1997.

7. Rubin Barry, China's Middle East Strategy, Middle East Review of International Affairs, Volume 3, No. 1, March-1999. Stu: (<http://www.biu.ac.il/SOC/besa/meria/journal/1999/issue1/jv3n1a4.html>).
8. Flynt Leverett and Jeffrey Bader, 624. 22ju., 187:
9. Mark Magnier, "China Stakes Claim for Major Access to Oil Around the World," Los Angeles Times, July 17, 2005, p. A1.
10. Caroline Daniel, "Kissinger Warns of Energy Conflict," Financial Times, June, 2005, p. 8.
11. Rubin B, 624. 22ju.:
12. Flynt Leverett and Jeffrey Bader, 624. 22ju., 190:
13. International Energy Security and Cooperation. Energy of the Middle East and Peaceful Rise, by Li Weijian. SIIS Publication, Shanghai, China, June 24-25, 2004, p. 185.

**ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ ԼԵՎՈՆ
(ԱՐՄԵՆՊՐԵՍ)**

**ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ՁԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ
ԽՆԴՐԻ ՇՈՒՐՁ**

ՆԱՏՕ-ի անդամ պետությունների շարքում Թուրքիան, լինելով իր բանակի քվակազմով և սպառազինության հզորությամբ երկրորդ երկիրը և՛ գրեթե չունենալով իր բանակի համար ռազմական տեխնիկայի և սպառազինության ապահովման սեփական ռազմաարդյունաբերական համալիրը, 90-ական թթ. ակտիվորեն ձեռնամուխ է եղել սեփական ռազմական արդյունաբերության համալիրի ստեղծման ծրագրին:

Ներկա ժամանակաշրջանում Թուրքիան իրականացնում է զինված ուժերի և սպառազինության արդիականացման ու նորացման ծրագիր, որը հաստատվել էր դեռևս 1997թ.: Այդ ծրագրի շրջանակներում քուրքական բանակին ու պաշտպանության նախարարության պաշտպանական արդյունաբերությանը մինչև 2007թ. հատկացվել է շուրջ 27 մլրդ դոլար: Մինչև 2007թ. ծրագրի իրականացումը կարելի է դիտել որպես քուրքական զինված ուժերի արդիականացման կարճաժամկետ գործողություն: Որպես երկարաժամկետ և հեռանկարային ծրագիր՝ նախատեսվում է մինչև 2020թ. Թուրքիայի զինված ուժերի (այսուհետ՝ ՁՈՒ) արդիականացման համար ներդնել 150 մլրդ դոլար¹:

2005թ. նոյեմբերին Թուրքիայի զինված ուժերի պաշտպանական արդյունաբերության խորհուրդը որոշեց ուժեղացնել երկրի քիմուքային ենթակառուցվածքները, ինչի համար մտադիր է առաջիկա 10 տարիների ընթացքում 50 մլրդ դոլարի ներդրումներ ապահովել այդ ոլորտում: Պաշտպանական հիմնադրամի հաշվին կատարվելիք այդ ներդրումների շարքում են՝ ապագայի ռազմական ինքնաթիռներ համարվող «Atak» կոչված 50 հատ տակտիկական-հարձակողական ռազմական ուղղաթիռների և վերջին տարիներին տարածված «Avacs» կոչված ինքնաթիռների ձեռք բերման համար ներդրումները: Թուրքիայի պաշտպանական արդյունաբերության կապալառուական ծրագրերում տեղ են գտել հետևյալ նախագծերը. ապագայի ռազմական ինքնաթիռների ձեռքբերում, 50 հատ տակտիկական-հարձակողական ուղղաթիռների ձեռքբերում, զինված ուժերի համար 50 հատ ընդհանուր օգտագործման ուղղա-

թիւների ձեռքբերում, «Leopard 1» տիպի տանկերի արդիականացում, ռազմական նավերի արդիականացում եւ այլն²:

Հարկ է նշել, որ Թուրքիան հատկապես վերջին տասնամյակում խիստ հետետողական է իր սեփական կամ մասնակի ազգային պաշտպանական արդյունաբերության ստեղծման եւ զարգացման գործում, ինչը նախատեսում է այլ երկրների համապատասխան հաստատությունների ու արդյունաբերական համալիրների հետ համատեղ ռազմական տեխնիկայի եւ մի շարք զինատեսակների արտադրություն: Թուրքական ռազմական արդյունաբերությունը կարելի է ասել արդեն գրանցել է որոշ հաջողություններ այդ ոլորտում: Թուրքիայի ռազմաարդյունաբերական համալիրի հիմքի վրա է արտադրվում այդ երկրի բանակի տրամադրության տակ գտնվող ռազմական տեխնիկայի եւ զինատեսակների մոտ 20 տոկոսը³:

Թուրքիայի ՁՈՒ-ի սպառազինության ապահովման համար գործընկերներ են եղել Հյուսիսատլանտյան դաշինքի պետությունները՝ ԱՄՆ-ը, Մեծ Բրիտանիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան: Վերջին շրջանում նկատվում են ռազմական ոլորտում, եւ հատկապես ռազմական տեխնիկայի ձեռքբերման ուղղությամբ, Թուրքիայի եւ Ռուսաստանի, ինչպես նաեւ Ոկրաինայի հետ համագործակցության միտումներ:

1990-ական թթ. կեսերից Թուրքիայի ՁՈՒ-ի սպառազինության ձեռքբերման եւ արդիականացման տեսանկյունից բավական սերտ համագործակցություն զարգացավ հատկապես Իսրայելի ռազմաարդյունաբերական համալիրի հետ⁴: Իսրայելական ռազմաարդյունաբերական համալիրի հետ համագործակցությունը հնարավորություն տվեց Թուրքիային ապահովել իր ՁՈՒ-ի սպառազինության թարմացումն ու արդիականացումը, ինչպես նաեւ Իսրայելի միջոցով անուղակիորեն ամերիկյան նորագույն զինտեխնիկայի ձեռքբերումը:

Իսրայելական ռազմաարդյունաբերական համալիրի հետ համագործակցությունը հնարավորություն էր տալիս թուրքական զինուժն ապահովել նորագույն ռազմական տեխնոլոգիաներով: Թուրքիայի պաշտպանության արդյունաբերական քարտուղարությունը (Savunma Sanayi Müsteşarlığı) շահագրգռված էր համատեղ ռազմական արտադրություն հիմնելու հարցում: Քայլեր ձեռնարկվեցին հակաօդային պաշտպանության, հրթիռների համատեղ արտադրության ուղղությամբ, որոնք դեռեւս չարտահանվում են: Թուրքիան մինչեւ օրս էլ շահագրգռված է Իսրայելի ավիացիոն արդյունաբերության հետ համատեղ միջին հեռահարության «երկինք-երկիր» հրթիռների համատեղ արտադրության համար: «Roketsan» թուրքական ընկերության տնօրեն Հուսեյին Բայսաքը հայտարարել է, որ բոլոր ենթակառուցվածքներն ունեն՝ ամեն տեսակի հեռահար գործողության հրթիռներ արտադրելու համար: «Մենք արդեն

սկսել ենք հետահար գործողության հրթիռների արտադրությունը՝ սեփական կարիքները հոգալու համար: Դրա առաջին մտուշները կլինեն հակատանկային հրթիռները», - ասել է նա⁵:

2005թ. նոյեմբերին թուրքական պաշտպանական արդյունաբերության քարտուղարության եւ իսրայելական ռազմական արդյունաբերության ընկերության ու «Elbit Systems» ընկերության միջեւ ձեռք բերված համաձայնությամբ սկսվել է թուրքական բանակի «M-60» 170 տանկերի արդիականացման 688 մլն դոլար գնահատվող ծրագիրը⁶: Նախատեսված է դրանք մի շարք բնութագրերով համապատասխանեցնել իսրայելական տանկերի նորագույն տեսակներին: Թուրքական տանկերի արդիականացման պայմանագիր էր կնքվել դեռեւս 2002թ., բայց տեխնիկական պատճառներով հետաձգվել էր: Տանկերի որոշ բաղադրամասերի արտադրությունը սկսվելու է 2006թ. վերջին, իսկ նոր տանկերի քողարկումը 2007թ. թուրքական Կայսերի քաղաքում: Նույն ծրագրի շրջանակներում «M-60» տանկերը հանդերձավորվելու են մի շարք համակարգերով, որոնք օգտագործվում են իսրայելական «Merkav 4» տանկերում, այդ 170 տանկերը նորացված ձևով Թուրքիան կստանա 2009թ.⁷:

Իսրայելական ռազմաարդյունաբերական ընկերությունները մասնակցել են նաեւ թուրքական ռազմական ուղղաթիռների ու ունբակոծիչների արդիականացման ծրագրերին՝ դրանք ապահովելով նորագույն տեխնոլոգիաներով ու սարքավորումներով:

2005թ. երկու երկրների միջեւ կնքված պայմանագրով Իսրայելի պաշտպանության նախարարությունը տեխնոլոգիապես աջակցություն է ցույց տալու Թուրքիային՝ տիեզերական հետախուզության ստեղծման համար, որի կապակցությամբ Թուրքիայում ազգային տիեզերական գործակալության մասին օրենք է ընդունվել: Նշենք, որ դեռեւս 2002թ. դրա ստեղծման համար նախատեսվել էր հատկացնել 250 մլն դոլար⁸:

Թուրքիան այս տարի ձեռնամուխ է լինում տիեզերական հետազոտությունների ազգային ծրագրի իրագործմանը, որը նախատեսում է անհրաժեշտ ենթակառուցվածքի ստեղծում՝ տիեզերքի ուսումնասիրման եւ 2014թ. առաջին մաքրքանավի արձակման համար: Երկրի Ազգային անվտանգության խորհրդի (MGK-Milli Güvenlik Konseyi) հաստատած՝ «Տիեզերական նախագիծը» նաեւ նպատակ է դնում 2006թ. Թուրքիայի միացում Եվրոպական տիեզերական ծրագրին, մինչեւ 2010թ. տիեզերագնացների պատրաստման սեփական ծրագրի մշակում եւ մինչեւ 2012թ. ազգային տիեզերակայանի կառուցում⁹: Անցած տարի Թուրքիայի ՋՈՒ-ի Գլխավոր շտաբը (Genel Kurmay) վերականգնեց հետախուզական արքանյակի ստեղծման եւ բացթողման ծրագիրը¹⁰:

2005թ. վերջին Թուրքիան մոտ 10 մլրդ դոլար արժողության երրորդ սերնդի հայրենական տանկերի արտադրության հավակնոտ խնդիր դրեց իր առջեւ, որին ցանկություն հայտնեցին մասնակցել ամերիկյան,

խրայելական, հարավկորեական եւ եվրոպական ռազմաարդյունաբերողները: Հայրենական տանկերի արտադրության այդ ծրագիրն էլ կուրելի է դիտել թուրքական սեփական ռազմական արտադրության ամենամեծ մախաձեռնությունը, որ երբեւէ առաջադրվել է:

Անցած ամիս Թուրքիայի պաշտպանական արդյունաբերության գծով խորհրդական Մուրադ Բայարը նշել էր, որ Թուրքիայի պատմության մեջ ամենամեծ պաշտպանական մախաձեռնը հանդիսացող զինված ուժերում նորագույն ինքնաթիռների կարիքի համար պետք է ընդհանուր առմամբ 10 մլրդ դոլար արժողությամբ 100 ինքնաթիռներ գնեն: Թուրք զինվորական խորհրդականն ասել է, որ նոր սերնդի ռազմական ինքնաթիռները պետք է վախարհինն թուրքական զինված ուժերի կողմից դեռեւս օգտագործվող «F-16» եւ «F-4» ռազմական ինքնաթիռներին: Ենթադրվում է, որ մախաձեռն ամբողջությամբ իրագործման համար կպահանջվի մոտ 20 տարի եւ մախաձեռն հետ կապված աշխատանքների 50 տոկոսը կիրառործվի թուրքական «TUSAŞ», «ASELSAN», «HAVELSAN», «ROKETSAN» ընկերությունների եւ Թուրքիայի օդանավառության եւ տիեզերագնացության արդյունաբերության ընկերության պաշտպանական գործարաններում¹¹:

Վերջերս Թուրքիան մաս կազմեց պաշտպանական բնագավառի ինքնաթիռաշինական լայնածավալ ծրագրին: ՄՄՆ-ի «Lockhead Martin» ընկերության Տեխասի նահանգի ինքնաթիռաշինական գործարանում արտադրության պատրաստվող «F-35» տիպի ուղղահայաց վերելք եւ վայրեջք կատարող ինքնաթիռների ստեղծման մախաձեռն մաս է կազմել նաեւ Թուրքիան, եւ որ այդ ինքնաթիռների վաճառքից մասնաբաժին պետք է հատկացվի նաեւ այդ երկրին: «F-35» ինքնաթիռների ստեղծման մախաձեռն արժեքը կազմում է 276 մլրդ դոլար եւ մախաձեռն իրագործման համար Թուրքիան 10 մլրդ դոլար է հատկացրել, որի 3.5 մլրդ - դոլարի վերադարձն այդ երկրին երաշխավորված է՝ Թուրքիային 100 ինքնաթիռներ վաճառելու ակնկալիքով¹²:

Ակներեւ է, որ Թուրքիան ակտիվ քայլեր է ձեռնարկում սեփական ռազմաարդյունաբերական համալիրի ստեղծման ուղղությամբ՝ միաժամանակ այլ երկրների հետ ռազմական համագործակցության շրջանակներում ապահովում իր ՉՈՒ-ի ռազմական տեխնիկայի եւ սպառազինության համալրումն ու արդիականացումը՝ նման ծրագրերին հատկացնելով հսկայական գումարներ:

LEVON HOVSEPYAN
(Armenpress news agency)

THE MODERNIZATION OF TURKEY'S ARMED FORCES

Being the second country with its ammunition and ranks and file among the NATO member countries and without having its own complex for ensuring the ammunition and military technology for its army, starting from 90s Turkey launched program on creating its own military-industrial complex.

At present Turkey is implementing program on modernization of its Armed Forces which was adopted in 1997. Within the frameworks of the program 27 million USD were provided to the Turkish army and Defense Ministry's defense industry by the 2007. It is also expected to provide 150 billion USD for the modernization of Turkish armed forces by 2020.

In these sphere Turkey has started actively cooperating with Israel as well as with NATO member states, particularly in the spheres of modernization of military technology and achievement of new military equipment.

It is obvious that Turkey is undertaking active steps for the creation of its own military-industrial complex at the same time ensuring modernization of its armed forces within the frameworks of cooperation with other countries.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Гурьев А.А; Турция—Израиль: по пути укрепления военного сотрудничества, <http://www.iimes.ru/rus/stat/2006/24-01-06.htm>).
2. Akşam, 21.11.2005
3. Гурьев А.А., նշվ. աշխ.:
4. Թուրք-իսրայելական ռազմական համագործակցության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Kogan E. Cooperation in the Israeli-Turkish Defence Industry, Middle East Series 05/43, September 2005, Conflict Studies Research Centre, [www.da.mod.uk/CSRC/documents/middle_east/05\(43\)-EK](http://www.da.mod.uk/CSRC/documents/middle_east/05(43)-EK)
5. Yeni şafak, 03.10.2005
6. Hürriyet, 23.11.2005
7. Նույն տեղում:
8. Kogan E., նշվ. աշխ.:
9. Yeni şafak, 29.03.2006
10. Turkish military rekindles quest for spy satellite - Janes Defence, 18.02.2005, www.Lenta.ru, 24.02.2005
11. Akşam, 29.03.2006; Zaman, 16.03.2006
12. Milliyet, 11.04.2006

**ՂԱՐԻՔՉԱՆՅԱՆ ԳԵՎՈՐԳ
(ԱԻ)**

**ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵՎ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԵՐՆԱԽԱՎԵՐԻ ՍԵՐ-
ՏԱՃՍԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ 1990-ԱԿԱՆ ԹԹ.**

1980-ական թթ. կեսերին ներքաղաքական անկայուն իրադրությունը և սոցիալ-տնտեսական լարվածությունը Սիրիայում աստիճանաբար մեղմացավ:

Ասադի օրոք Սիրիայում փաստացի գործում էր կառավարման երկաստիճան համակարգ, որն սկսել էր առավել ցայտուն դրսևորվել 1980-ականների սկզբից և շարունակվեց 1990-ականներին: Երկրում արտաքինապես գործառնում էր կառավարման համակարգ՝ նախագահի գլխավորությամբ և իշխանության գործադիր և օրենսդիր մարմիններով, ինչպես նաև պետության կողմից վերահսկվող մի շարք ինստիտուտներով, որոնք ստեղծվել էին վարչակարգի կողմից՝ զինված Արաբական վերածնունդ սոցիալիստական կուսակցության¹ (ԱՎՍԿ կամ Բասս, բառացի՝ վերածնունդ) գաղափարախոսական հիմնադրույթներով: Կուսակցությունում գոյություն ունեւ սեփական իշխանական հիերարխիան և կառավարման սեփական մարմինները: Դրա հետ մեկտեղ Սիրիայում գործում էին նաև բազմաթիվ հասարակական և մասնագիտական կազմակերպություններ (այսպես կոչված մուսազզամաթ շա'արիյյա՝ ժողովրդական կազմակերպություններ), որոնք ներկայացնում էին սիրիական բնակչության տարբեր խավերի և շերտերի շահերը: Երկրի կառավարությունում ներկայացված էին Սիրիայի տարբեր կրոնական դավանանքների ներկայացուցիչները՝ բնակչության մեջ իրենց թվաքանակի համապատասխան: Ասադի ստեղծած վարչակարգը մեծամասամբ համապատասխանում էր Սիրիայի բնակչության հիմնական խմբերի շահերին, բացառությամբ մեծահուրուստ սուննի խավի, որոնց դրությունը, սակայն, էական վտվախության ենթարկվեց 1990-ականների սկզբից: Իր ճկուն քաղաքականությամբ Ասադն ապահովել էր վարչակարգի աջակցության լայն հասարակական հենք և երկրում համեմատաբար սոցիալական խաղաղություն՝ կյանքի կոչելով 1970թ. նրա հիմնադրած ուղղիչ շարժման միջոցով արմատավորված հիմնադրույթներն ու նպատակները:

րը որոնք փաստորեն չէին փոփոխվել վերջին երեք տասնամյակների ընթացքում:

Ասալի օրոք ստեղծված այդ ձևական պետական և հասարակական կառույցներն ու ինստիտուտները հիմնականում կառավարող էլիտաների գործունեության օրինականացման միջոց էին հանդիսանում, իշխանության օրինականության կերպարի ստեղծման խնդիր էին կատարում, ծառայում էին որպես բնակչության սոցիալական և տնտեսական համախմբման էական գործոն: Այդ համակարգը իշխանությանը հնարավորություն էր տալիս իր կողմը գրավել նոր կողմնակիցներ և նշանակել նրանց ղեկավար պաշտոնների, որոնք ապացուցել էին իրենց հավատարմությունը²:

Այդ ձևական կառուցվածքի հետ մեկտեղ գործում էր իշխանության իրական կառուցակարգը, որը ներկայացված էր բանակի և հատուկ ծառայությունների բարձրագույն ղեկավարությամբ, որոնցից իրականում կախված էր վարչակարգի կայունությունը և ապագան: Ջինվորականները վճռորոշ դիրքեր էին զբաղեցնում կառավարող հիերարխիայի մեջ, նրանց իրավասություններն իհարկե նշված չէին սահմանադրության մեջ, սակայն նրանք քաղաքական մեծ ազդեցություն ունեին: Շատ դեպքերում Սիրիայում մի շարք հանգուցային հարցերի շուրջ վճռորոշ խոսքը պատկանում էր դիվիզիաների հրամանատարներին, հատուկ ծառայությունների ղեկավարներին, ինչպես նաև ալավիական³ հոգևորականության վերնախավին⁴:

Որոշ բարձրաստիճան գինվորականներ մտնում էին Պաշտպանության խորհրդի կազմի մեջ, որը կարևոր տեղ էր գրավում քաղաքական որոշումներ ընդունելու գործում: Ինչպես պաշտպանության խորհուրդը, այնպես էլ ալավի շեյխերի բարձրագույն խորհուրդը չէր ազդարարում իր գործունեությունը: Իր ամենամսյա նիստերում ալավիական համայնքի վերնախավը որոշումներ էր ընդունում համայնքի կյանքի և ընդհանրապես երկրի ամենանրբանկատ հարցերի վերաբերյալ: Եվ չնայած այդ որոշումները հասնում էին պետության նախագահին որպես երաշխավորություններ և կարծիքներ, Ասադը, որպես կանոն, հետևում էր դրանց⁵:

Այլ էր իրադրությունը՝ տնտեսական ոլորտում: 1990-ականների սկզբներից երկրում սկսեց ձևավորվել նոր տնտեսական էլիտան: Հետզհետե ազատ տնտեսական հարաբերությունների զարգացման պայմաններում ալավիների իշխանության պահպանման և կայունության գրավականը ալավի վերնախավի և քաղաքական էլիտայի սերտ կապն ու համագործակցությունն էր Սիրիայի առևտրա-ֆինանսական էլիտայի սուենի խոշոր ներկայացուցիչների հետ՝ ալավիական ընկերակցության կողմից պետական վարչակազմի, բանակի և անվտանգության ու հատուկ ծառայությունների վրա վերահսկողության պահպանման հետ մեկտեղ: Այն ուներ իր տրամաբանական հիմնավորումը: Ավանդական սուեն-

միական մեծահարուստ խավի հետ համեմատած տնտեսական առումով առավել թույլ ալավիները տարակուսում էին, որ եթե տնտեսության շուկայական բնույթն առավել զարգացում ստանա և տնտեսության սզատականացման բարեփոխումներն էլ ավելի խորանան, ապա ալավի փոքրամասնությունը կարող է չդիմանալ մրցակցությանը և զիջել նաև իր քաղաքական դիրքերը սույնի մեծահարուստ գործարար խավի ճնշումների ներքո: Ի տարբերություն 1970-ականների և 1980-ականների, և համոզվելով, որ անհնար է իշխանության հետ բացահայտ առճակատամարտ⁶ հասնել հաջողության, ալավիական իշխանության հետ սերտ գործակցության մեջ շահագրգռված էր նաև սույնիական խավը և ձգտում էր դրան: Սույնի խոշոր գործարարներին անհրաժեշտ էր ազդեցիկ ալավի գեներալների և կուսակցական-վարչական վերնախավի աջակցությունը բյուրոկրատական արգելքներն ու տնտեսության պետական կարգավորման սահմանափակումները հաղթահարելու համար: Ալավիներն իրենց հերթին շահագրգռված էին սույնիների միջոցով ելք ունենալ դեպի արևմտյան շուկաներ և նրանց կապերի շնորհիվ պահովել արտասահմանյան ներդրումներ Սիրիայի տնտեսությունում: Իր հերթին ավանդապես տնտեսական ավելի մեծ ներուժ և արտաքին շուկաներում որոշակի հեղինակություն և մշակված կապեր ունեցող սույնիական մեծահարուստ գործարար խավը տնտեսության պետական կարգավորման պայմաններում իր տնտեսական շահերը պաշտպանելու համար ստիպված էր աջակցություն փնտրել բարձրաստիճան ալավիների՝ զինվորականների և հատուկ ծառայությունների ղեկավարների մոտ, որոնցից վերջին հաշվով կախված էր երկրում ազատ գործարարությանը զբաղվելու հնարավորությունը: Միևնույն ժամանակ 1990-ական թթ.-ի սկզբից սիրիական նոր խոշոր գործարար խավը սկսեց ձեռք բերել առավել ծանրակշիռ դիրքեր՝ որպես վարչակարգի հիմքերից մեկը, որը պետության մեջ ուժերը հավասարակշռող գործոն էր: Ասադը լավ հասկանում էր, որ նոր սիրիական տնտեսական էլիտան մոտ ապագայում կարող է դառնալ վարչակարգի կայունության և անկախության վճռորոշ տարրերից մեկը: Այդ պատճառով նա տնտեսական ազատականացման միջոցով ձգտում էր բացել նրա մուտքը և ներթափանցումը իշխանական մարմիններ և ինստիտուտներ: Այդուհանդերձ սույնիների պարագայում ամբողջությամբ իշխանամետ կուռ խավի ձևավորումը, որը դեռևս 1980-ականների սկզբին ֆինանսավորելով իսլամական-ծայրահեղականներին լուրջ սպառնալիք էր ստեղծել վարչակարգին և աշխարհիկ Սիրիային, պահանջում էր ոչ միայն մասնավոր սույնիական կապիտալի և ալավիական իշխանության առավել սերտացում, այլև Սիրիայում առավել լայն քաղաքական ազատականացում և արմատական բարեփոխումներ⁷:

Միրիայում 1990-ական թթ.-ի սկզբից սկսեցին ձևավորվել ալավիական և սուննիական բիզնես-ընկերակցություններ, ընդհանուր տնտեսական շահերի և աճող քաղաքական նկրտումների հիմքի վրա: Սուննիական տնտեսական էլիտան, հատկապես Դամասկոսի իտշոբ գործարար խավը 1990-ական թթ.-ի սկզբներից սկսեց հետզհետե ինտեգրվել իշխանությանը այն միջոցով, որը դեռ վաղուց հայտնի էր ալավի համայնքի մեջ պետական բարձր պաշտոնները բաշխելու գործում: Միրիայում տնտեսության ուժեղ պետական հատվածի առկայության և տնտեսության պետական կարգավորման պայմաններում սուննիներն իրենց տնտեսական շահերը բավական գործում պաշտպանում էին նաև ամուսնական-բարեկամական կապերի միջոցով կառավարչական կառույցներում և իշխանության վերնախավում, սակայն նրանց ազդեցությունը որոշումներ ընդունելու ոլորտում բավական սահմանափակ էր, իսկ նրանց կարգավիճակը, որպես իշխանության գործընկերներ, քիչ զգալի էր⁶: Միրիայի կրոնա-դավանական փոքրամասնությունները՝ քրիստոնյաները, դրուզները, իսմաիլականները նույնպես ալավիների իշխանությունը դիտարկում էին որպես իրենց անվտանգության և հասարակական կարգավիճակի որոշակի երաշխիք, որը նրանց կարծիքով կարող էր փոփոխվել սուննիների՝ իշխանության գալու դեպքում:

Փոքրամասնությունների ներկայացուցիչները նույնպես լուրջ քաղաքական և տնտեսական դիրքեր էին զբաղեցնում պետությունում և անմիջական աղեցություն ունեին Միրիայի քաղաքական վերնախավի ձևավորման գործում: Նրանց սոցիալական կարգավիճակի այդպիսի աճը մեծամասամբ պայմանավորված էր Միրիայում բանակի և ՍՎՄԿ-ի դերի բարձրացմամբ: Հայտնի է, որ զինվորական ծառայությունը հնարավորություն էր տալիս կրոնական համայնքների ներկայացուցիչներին պետությունում բարձրանալ ղեկավար դիրքերի: Նմանատիպ հնարավորություններ էր ընձեռում նաև անդամակցությունը Բասս կուսակցությունում⁷:

Այսպիսով, 1990-ականներին Հաֆեզ ալ-Ասադի հավասարակշռող քաղաքականությունը Միրիայում մեծամասնություն կազմող սուննիների և իշխանության կորիզը կազմող ալավիների միջև, ինչպես նաև որոշակի ուշադրությունը կրոնական փոքրամասնությունների նկատմամբ և նրանց ներգրավումը կառավարման համակարգում երկրում քաղաքական կայունության հիմնական գրավականներից մեկն էր, ինչի շնորհիվ Միրիան դուրս եկավ 1980-ականների ներքաղաքական շարունակական անկայուն դրությունից:

GEVORG GHARIBJANIAN
(IOS)

**THE PROCESS OF ACCRETION OF POLITICAL AND ECONOMIC
ELITES OF SYRIA IN THE EARLY 1990's.**

After the economic stagnation of 1980's the new economic elite of Syria was on the way to formation in the early 1990's. Under conditions of development of free economic relations and increasing liberalization of the Syrian economy, the keeping of power by the alawies and the stability of the regime were determined by the close cooperation between the Alawi political and military elite with the Sunni upper representatives of commercial and financial elite.

The upper Sunni businessmen and entrepreneurs actually needed the support of the influential Alawi generals and party-administrative officials, to overcome the bureaucratic obstacles and the restrictions of the state-regulated economy as well. Simultaneously the Alawies were interested in getting a possibility to reach international markets via Sunnis and providing foreign investments for the Syrian economy using the close business ties of the Sunni economic elite.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Կուսակցությունը հիմնադրվել էր Սիրիայում 1947թ. և վերածվել համաարաբական կուսակցության՝ իր մասնաճյուղերով մի շարք արաբական երկրներում: 1954թ. Դամասկոսում ստեղծվեց կուսակցության առաջին համազգային ղեկավարությունը: Կուսակցությունը Սիրիայում իշխանության եկավ 1963թ., և նրա հիմնական կարգախոսն է «միասնություն, ազատություն, սոցիալիզմ»:
2. *Сирия. Справочник*, М., 1992, с. 209-210.
3. Ալավիները իսլամի երկու գլխավոր ուղղություններից մեկի՝ շիականության մի ճյուղավորումն են, որոնք 4-րդ խալիֆա Ալիին, որից գալիս է նրանց անվանումը, դարձրել են իրենց պաշտամունքի առարկա: Սիրիայի նախագահ Հաֆեզ ալ-Ասադը նույնպես ալավի էր, նրանց կրոնական առաջնորդի՝ ռաիս ադ-դիմի նստավայրը գտնվում է Ասադի ծննդավայր Սիրիայի Կարդահա քնակավայրում:
4. Ахмедов В. М., *Сирия на рубеже столетий. Власть и политика*, М., 2003, с. 32.
5. Նույն տեղում:
6. 1982թ. իշխանությունները դաժամորեն ճնշեցին մաև որոշ չափով սուննիների շահերն արտահայտող «մուսուլման-եղբայրների» ելույթները:
7. Hinnebusch R.A. *Asads Syria and the New World Order: The Struggle for Regime Survival*. Middle East Policy. 1995 с. 80-86.
8. Volker P., *The Political Economy of Syria under Asad*. L., 1997, с. 50-58.
9. Նույն տեղում:

ՄԱԼՅԱՆ ԲԵՆԻԱՄԻՆ
(ԱԻ)

ՀԱՄԵՆԱՀԱՅ ՀԱՄԱՅՆՔԸ ՈՐՊԵՍ
ՌԱԶՄԱԲԱՂԱԲԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆ ՍՈՉԻ-ԳԱԳՐԱ
ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆՈՒՄ 1919Թ.

1919թ. փետրվարին «սպիտակ» Կամավորական բանակը դուրս քշեց Սոչիից վրացական զորքերը, որից հետո նվաճեց Գագրայի տարածքը: Այդ բանակի առաջխաղացումը համընկել էր անկարգություններ անող վրաց զինվորականների դեմ համշենահայ բնակչության մասնակի զինված ելույթի հետ: Սոչիի Հայոց ազգային խորհուրդը (այսուհետև՝ ՀԱԽ) կոչ էր անում բոլոր շահագրգիռ կողմերին այլևս չենթարկել շրջանը Վրաստանի կառավարության իշխանությանը¹: «Սպիտակ շարժման» և վրաց զինված ուժերի բախման հետևանքով առաջացել էր Սոչիի ռազմաճակատը: «[Սոչիի շրջանում] բուռն դժգոհություն չկար Կամավորական բանակի դեմ մինչև մոբիլիզացիայի յայտարարումը... [ռուս գյուղացիությունը] սաստիկ յուզեց և որոշեց զինուոր չտալ»²: Բնակչության հուզումներն ակտիվ հրահրում էին ռուս սոցիալիստ-հեղափոխականները: Ձորահավաքից խուսափողները թաքնվում էին լեռներում: Նրանց հավաքում ընդունվել էր բանաձև, որը մերժում էր գորակոչի մասին հրամանը, քանզի «գյուղացիները չեն ցանկանում զոհվել վրացական և բոլշևիկյան ռազմաճակատներում...»³: Շարժումը ղեկավարելու համար ընտրվել էր «Ժողովրդական շտաբ»: Խռովարար ռուս գյուղացիները կոչվում էին «կանաչներ»՝ կոմունիստ «կարմիրներից» և միապետական «սպիտակներից» տարբերելու համար⁴: Որոշվել էր սկսել ապստամբություն «սպիտակների» դեմ և գրավել շրջանի քաղաքները: Լեռներից Սոչիի ուղղությամբ արշավելու համար անհրաժեշտ էր անցնել հայկական ավանների միջով, որոնք գոտի էին կազմում ռուսաբնակ գյուղերի և ծովափի միջև: Ուստի հարկավոր էր հայ գյուղացիների համաձայնությունը ստանալ, կամ գոնե նրանց չեզոքությունն ունենալ: Ապստամբների ղեկավարները խնդրեցին Սոչիի ՀԱԽ-ի անդամներին իրենց հետ բանակցությունների մեջ մտնել: Հայերի ներկայացուցիչները մոտահոգություն էին հայտնում, որ առաջացած հակամարտությունից կարող է օգտվել վրացական բանակը: Հայկական կողմը կասկածում էր նաև, որ անհա-

ջողութեան դեպքում ապստամբները կարող էին դիմել Վրաստանի օգնության⁵: Ուստի հայերը պարզ արտահայտեցին իրենց դիրքը. նրանք դեմ են ապստամբությանը, իսկ եթե վրացական բանակն օգտվելով ելույթից ճեղքի ռազմաճակատը, ապա հայերն այդ պարագայում, իրենց գոյությունը պահելու համար, կմիանան ցանկացած ուժի հետ, թեկուզ «սպիտակ»: Այսպիսով հայերի դիրքորոշման հետևանքով հետաձգվեց ապստամբների հարձակումը շրջկենտրոնի ուղղությամբ, ինչն էապես ազդեց դեպքերի հետագա զարգացումների վրա: 1919թ. ապրիլի սկզբին ելույթը սկսվեց, սակայն ոչ այն չափով, որը սպասվում էր: Խռովարարները կարճ ժամանակով կարողացան գրավել Խոստան և Աղլերը: Հայերից շատերը, որոնք ողջունում էին «սպիտակների» տիրապետությունը, որպես ազատություն վրացական լծից, համերաշխ չեղան այդ պարագայում ռուս գյուղացիների հետ⁶: Չնայած բռնկված ապստամբության՝ բոլոր զինապարտ հայերը ներկայացել էին գորակոչային կետերը: Կազակների երկու հարյուրյակների և հայերից հապճեպորեն կազմակերպված ջոկատների միացյալ ուժի շնորհիվ, ապրիլի 11-ին Խոստայի մոտակայքում եղած դաժան մարտում, հաջողվեց ջախջախել ապստամբների «բանակը», որը քաշվեց դեպի լեռներ: «Սպիտակ» հրամանատարության զնահատականը եղավ այն, թե «բոլոր գորակոչված հայերը հավատարիմ մնացին Ռուսաստանին»: Շրջանում «Աշխատավոր» թերթի սեփական թղթակիցը հաղորդում էր. «Դրությւնը լուրջ էր ծայր աստիճանի, հայերը բնաւ ցանկութիւն չունէին կոխ բռնել իրենց դրացիների հետ, որոնց հետ տասնեակ տարիներ եղել են բարի հարևաններ և ապրել են շատ խաղաղ ու բարեկամական»⁸: Խռովությանն ակտիվ մասնակցություն էին ցուցաբերել Պլաստունսկայա գյուղի վրաց բնակիչները⁹: Այս գյուղի դեմ ուղվել էին պատժիչ ուժեր: Նրան հարակից Նորաշեն ավանի հայկական ջոկատին «սպիտակ» հրամանատարությունը կարգադրել էր գրավել ռազմավարական նշանակություն ունեցող բլուրը, որն ընկած էր Նորաշենի և Պլաստունսկայի միջև և, որի վրա դիրքավորվել էին զինված վրացիները: Հայերը մերժեցին այդ կարգադրությունը: Վրաց գյուղացիները, որոնց ելույթի էին հանել վրացական բանակի աջակցության և շրջանում Վրաստանի տիրապետության վերականգնման խոստումներով, հուսախաբ եղան և փախչում էին դեպի լեռներ, տեսնելով «սպիտակների» զերազանցող ուժերը: Մի քանի հարյուր երեխա, կին և ծեր ապաստան գտան դրացի Մամայքա հայկական գյուղում¹⁰: Ըստ «Աշխատավոր»-ի թղթակցի, «Պլաստունսկայի դժբաղդությւնը անկեղծ ցաւ պատճառեց բոլոր հայութեան, որովհետև այդ խաղաղ... գիւղը զոհ գնաց ... պրովոկացիային»¹¹:

Ունենալով աչքի առաջ վրացական վտանգը, տեղի հայկական բոլոր հասարակական ուժերը համախմբվեցին Մոչիի ՀԱԽ-ի շուրջը և գերագույն ջանքեր գործադրեցին ապստամբ ռուս գյուղացիներին խաղա-

դացնելու համար: Քանզի վրացական բանակի ենթադրվող միջամտությամբ ձգձգվում էր, ապա ապստամբ ղեկավարների մոտ ՀԱՄ-ի խաղաղարար միջնորդությունը հաջողություն ունեցավ: Վերցնելով այդ առաքելությունը ՀԱՄ-ը նախապես առաջարկել էր «սպիտակ» հրամանատարությանն ընդհանուր ներում շնորհել ելույթի մասնակիցներին, ինչպես նաև շրջանում այլևս չանցկացնել զորահավաք¹²: Սոչիի բնակիչ, սոցիալիստ-հեղափոխական Ն. Վ. Վորոնովիչը նվազեցնում է ՀԱՄ-ի դերը խաղաղության հաստատման գործում, ասելով, թե հիշյալ պայմաններն առաջարկվել էին անմիջապես «սպիտակ» հրամանատարության կողմից, իսկ հայերին իբր մնում էր միայն հաղորդել այն «Ժողովրդական շտաբին»¹³: ՀԱՄ-ի նախաձեռնությամբ 1919թ. ապրիլի 16-ին Սոչիում հրավիրվեց խորհրդակցություն, որի աշխատանքներում մասնակցեցին հայ, ռուս, հույն, էստոնացի և մոլդովացի ազգաբնակչության բանազնացները: Խորհրդակցությունը պարզ կերպով հայտարարեց, որ չի ցանկանում վերստին տեսնել շրջանը Վրաստանի տիրապետության ներքո¹⁴: Սակայն ապրիլի 17-ին, երբ Սոչիի շրջանը գրեթե խաղաղվել էր, վրացական զորքերն անցան հարձակման և այնուհետև գրավեցին Ադլերը: «Սպիտակների» շտաբը, չունենալով բավարար թվով զինված ուժ դիմադրելու համար, պատրաստվում էր լքել Սոչին¹⁵: Համշենահայ համայնքի մեծ մասը տրամադրված էր վաղ թե ուշ վերադառնալ Հայրենիք¹⁶ և այն հարցը, թե կլինի Սոչիի շրջանը Վրաստանի կամ Ռուսաստանի կազմում նրան քիչ էր հուզում: Սակայն համշենահայ բնակչությունը համոզված լինելով, որ վրացական տիրապետության վերահաստատումը բացի հալածանքներից հայերին ոչինչ չի խոստանում, ապա դիմում է ինքնապաշտպանության և այդ պահին հանդիսանում էր գրեթե միակ կազմակերպված ուժը, որը ռազմաճակատում կարողանում է կասեցնել վրացական առաջխաղացումն Ադլերից հյուսիս ընկած տարածքների ուղղությամբ¹⁷: Դեպի հարավ գտնվող Գագրայի և Պիլենկովայի ենթաշրջանի հայկական գյուղերի մեծ մասը չէր դիմադրել վրացական արշավանքի հենց առաջին օրից և կամավոր զինաթափ էր եղել Սուխումի ՀԱՄ-ի անդամների քարոզչության և միջնորդության շնորհիվ¹⁸: Նույնը տրամադրվել էին անել նաև լեռներում գտնվող Չորագյուղ, Քրիստաֆորովո և Օվա գյուղերի բնակիչները, բայց տեսնելով, որ ոչ մի հնազանդություն չի փոկում թալանից և բռնություններից, գյուղացիները որոշել էին դիմադրել¹⁹: Վրաստանի ՀԱՄ-ը տեղեկացվում էր Գագրայից, որ «հայերը հիշեալ շրջանում ստիպւած լինելով իրենց կեանքը, գոյքը, պատիւը պաշտպանելու համար քաշւել են լեռները և ինքնապաշտպանութեան դիմել գերազանց ոյժերի դէմ: Ներկայումս Պիլենկովայի [ենթա]շրջանի Քրիստաֆորովո, Օվա, Չորագիւղ...շրջապատւած են վրացական զօրքերով, հայերի տները հրդեհի են մատնւած վրացիների կողմից...վերջիններիս ու հայերի միջև տեղի ունի անհասարկ կռիւ»²⁰: Օգ-

նություն չստանալով «սպիտակներից» և անկարող լինելով սեփական անբավարար ուժերով պահել 15 վերստ երկարությամբ պաշտպանական զիծը, մայիսի 4-ին հայ գյուղացիները ստիպված են լինում զիջել²¹: Հրաժարվելով զինաթափվել, հայերի ինքնապաշտպանական ջոկատներն անցել էին լեռների վրայով դեպի Աղլեր, տանելով իրենց հետ բնակչության մի մասը²²: Սուխումի Հայոց ազգային խորհրդի անդամները դիմել էին Սոչիի ՀԱԽ-ին նամակով, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «[Պիլենկովայի ենթաշրջանի] զիտերը զինաթափ են լինում, եթե նոր դեպքեր առաջ չգան, [ապա] ազգաբնակչությունը ֆիզիքապես զոնե տուժած չի լինի (°): ...Բայց շատ վատ կը լինի, եթե... Սոչիի և Աղլերի շրջանների հայերը նորից Կամատրական բանակի շարքերում չեն են»²³: Այս դեպքում Պիլենկովայի և Սուխումի շրջանի հայերի վիճակը շատ ու շատ կը ծանրանայ և այս հանգամանքը պետք է որ աչքի առաջ ունենան Սոչիի և Աղլերի շրջանի հայերը...»²⁴: Սոչիի ՀԱԽ-ի պատասխանը երկար սպասել չուվեց. «Ձեզ ևս մի անգամ ընդմիջտ բացարձակապես յայտնում ենք, որ Սոչիի հայությունը ամբողջ 7 ամիս համբերութեամբ տարել է վրացական բաշխուղծությունները, չեզոքությունից դուրս չգալով]: [Սոչիի Հայոց] Ազգ. Խորհուրդը միշտ դիմումներ է տվել թե՛ վրաց իշխանութեան, թե՛ «ղաշնակիցներին», բայց ոչ մի անգամ Կամատրական բանակին: ...Սոչիի շրջանում մինչև նրանց (ինս` վրաց-Բ. Մ.) գալը տիրում էր ազգերի կատարեալ համերաշխություն, բայց նրանց տիրապետութեան ընթացքում բորբոքեց տեղական վրացիների շովինիզմը... իսկ այս վերջին շարաքներում վրաց կառավարութեան ազենտների վերջին պրովոկացիոն գործունեութեան պատճառով քիչ էր մնում վտանգներ հայուս... տասնեակ տարիներ ունեցած խաղաղ հարաբերությունները: ...Մի անգամ որոշվելով վրացական կառավարութեան դիմագիծը և պարզ լինելով, թե՛ ինչ է սպասում [հայերին] անկարգապահ [վրաց] զինուորների ներս խուժումից, բնական է, որ Սոչիի շրջանի հայերը պիտի մտածեին լուրջ ինքնապաշտպանութեան մասին և... յենլին այն ուժին, որ այս պարագայում իր բնական օգնականը պիտի լիներ - այդ ուժը լիներ Կամատրական բանակ, թե՛ մի ուրիշ անուն կրող կազմակերպություն: ... Դուք, որ... ձեր աչքի առջև կողոպտել տիրք Պիլենկովոն ու ձեր բերանով խոստովանում էք, որ ձեր կառավարությունը կարող է այդ կողմի հայերի ֆիզիքական գոյությունը վտանգել, բարոյական իրատուք չունիք... հասարակութեան կարծիքը մոլորեցնելու: ... Եթե դուք ուզում էք, որ մենք հրաժարենք անհրաժեշտ ինքնապաշտպանությունից, [ապա] համոզեք ձեր ընկեր վրացիներին՝ թող ձեռք քաշեն հայահալած քաղաքականությունից...»²⁵:

Ըստ «Աշխատավոր»-ի թղթակցի Սոչիի շրջանի «հայերը կատարեցին վճռական դեր. նրանք մեկ կողմից դրացի զիտացիներին հանգստացրին, ազատեցին պրովոկացիայից, իսկ միւս կողմից որոշ ռազմա-

կան ուժ հանդես բերին»²⁶: Իրոք, եթե շիներ Սոչիի ՀԱԽ-ի միջնորդական նախաձեռնությունը, ապա հայտնի չէ ինչքան կտևեր ռուս գյուղացիների ապստամբությունը, որը հրաշալի առիթ էր ստեղծել վրացական բանակի հարձակման համար: Հետևապես Սոչիի շրջանում բռնկված քաղաքացիական պատերազմի պարագայում հայերը ներկայացնում էին ուժ, որի հետ ստիպված էին հաշվի նստել բոլոր շահագրգիռ կողմերը: Ջինելով հայերին «սպիտակները» կարողացան կասեցնել շրջկենտրոն Սոչիի վրա ապստամբների առաջխաղացումը, և չի բացառվում, որ վրացական բանակի միջամտությունը հետաձգվել էր մինչև այն պահը, երբ Սուխումի ՀԱԽ-ի անդամների միջոցով հաջողվել էր ստանալ Գագրայի հայության չեզոքության երաշխիքները: Նաև այս հանգամանքն է բացատրում վրացական բանակի նախնական հաջողությունը, քանի որ Գագրայի և Պիլենկովայի հայությունն իրենից զգալի ռազմական գործուն էր ներկայացնում (տարածքի բնակչության 75 տոկոսը²⁷, 1000 տնտեսություն²⁸), ինչն ապացուցում է նաև հրեք հայկական գյուղերի համառ դիմադրությունը 17 օրվա ընթացքում: Վրաստանի կառավարությունը ծրագրել էր գրավել Սոչիի շրջանի ամբողջ տարածքը²⁹: Սուխումի Հայոց ազգային խորհրդի դիմումը Սոչիի ՀԱԽ-ի անդամներին վկայում է, որ դեպքերի զարգացման գործում Աղյերից հյուսիս գտնվող տարածքների հայկական բնակչության դիրքորոշումը զգալի նշանակություն ուներ, քանզի վրացական կողմը Սուխումի ՀԱԽ-ի միջոցով փորձում էր հասնել նաև այդ հատվածի հայության չեզոքությանը: Բրիտանական հրամանատարությունը վերջնազիռ էր ներկայացրել Վրաստանի կառավարությանը, առաջխաղացման դադարեցման պահանջով, ինչպես նաև գորքերը նախկին դիրքերը քաշելու մասին³⁰: Վրացիները մասամբ ենթարկվեցին վերջնազրի պահանջներին, 1919թ. ապրիլի վերջերին զիջելով Աղյերը³¹: 1919թ. մայիսի 23-24-ին Թիֆլիսում բանակցությունների ժամանակ վրացական կողմը չափավորեց իր պահանջները և առաջարկեց Սոչիի շրջանը վերածել չեզոք գոտու³²: Բրիտանական հրամանատարության նախաձեռնությամբ Գագրայի տարածքում կողմերի միջև հաստատվել էր «չեզոք գոտի»³³: Հայաբնակ Պիլենկովայի ենթաշրջանը հայտնվեց նրա սահմանագծին, կիսվելով՝ «չեզոք» և «վրացական» մասերի³⁴: Այսպիսով, Աղյերից հյուսիս բնակվող հայերի դիրքորոշումը, ինչպես նաև ամենա վճռական օրերին Պիլենկովայի ենթաշրջանի երեք հայկական գյուղերի զինված դիմադրությունը, կասեցրեցին վրացական բանակի հարձակումը և, հետևապես, սահմանափակեցին վրացական կողմի ձգտումները Սոչիի շրջանի հյուսիսային մասի նկատմամբ մինչև այն պահը, երբ անզիպացիների վերջնազրի հետևանքով Վրաստանի կառավարությունը հրաման տվեց առաջխաղացման դադարեցման մասին:

BENIAMIN MAILYAN
(IOS)

**HAMSHIN ARMENIAN COMMUNITY AS MILITARY AND POLITICAL
FACTOR IN SOCHI – GAGRA REGION IN 1919**

Sochi – Gagra region status was not finally juridically legalized. The question of border evoked the military conflict between Georgia and Russian “White” movement. The violence of Georgian troops had such result self-defence local Armenians. Resistance of Armenian population was not permitted Georgian Army captured of Sochi district.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մանրամասն տե՛ս Մախյան Բ., Վրաստանի կառավարությունը և Սոչիի շրջանի համշինահայ համայնքը (1918-1920թթ.)-Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, XXIV, Եր., 2005, էջ 163-180:
2. Պոնտացի Ա., Սոչիի վերջին դեպքերը.- «Աշխատավոր», 13. 05. 1919, N 93:
3. **Воронович Н.В.**, “Зеленые” повстанцы на Черноморском побережьи. - Деникин-Юденич-Врангель, Мемуары. М.- Лен., 1931, с. 166.
4. Նույն տեղում:
5. Վրաստանի կառավարությունը կոտակել էր Սոչիի ռազմաճակատում Ժողովրդական զվարդիայի ութ զումարտակ և այլ զանազան զորամասեր և միայն հարմար պահ էր սպասում հարձակման մասին հրամանն արձակելու համար (**Воронович Н. В.**, նշվ. աշխ., էջ 169-170):
6. **Воронович Н. В.**, նշվ. աշխ., էջ 165, 187:
7. События в Сочи. - “Борьба” газета, Тифлис, 28. 04.1919, N 90.
8. Պոնտացի Ա., Սոչիի վերջին դեպքերը.- «Աշխատավոր» թերթ, Թիֆլիս, 15. 05. 1919, N 95:
9. Սոչիի շրջանում վրաց բնակչությունը կազմում էր 5 տոկոս, որը հիմնականում բնակվում էր Պլաստունսկայա գյուղում (Добровольческая армия и Грузия. - “Закавказское слово” газета, Тифлис, 14. 02. 1919, N 23):
10. «Աշխատավոր», 12. 06. 1919, N 115:
11. Պոնտացի Ա., նշվ. աշխ., 23. 05. 1919, N 102:
12. Պոնտացի Ա., նշվ. աշխ., 15. 05. 1919, N 95:
13. **Воронович Н. В.**, նշվ. աշխ., էջ 167:
14. Պոնտացի Ա., նշվ. աշխ., էջ 18. 05. 1919, N 98:
15. «արձնելով ամբողջ ուշադրությունը հակաբուլշեիկյան ռազմաճակատին, «սպիտակները» մի քանի սակավամարդ վաշտ էին հանել վրացիների դեմ (**Воронович Н. В.**, նշվ. աշխ., էջ 169):
16. 1920թ. մարտի 7-ին Սոչիի ՀԱԽ-ը, հղելով իր ողջույնի խոսքը Ա. Խատիսյանին, վստահեցնում էր «առաջին հնարատր պարագային ազատ Հայրենիք ներգաղթելու ցանկութեամբ» մասին («Աշխատավոր», 25. 03. 1920, N 68):
17. Պոնտացի Ա., Սոչիի վերջին դեպքերը.- «Աշխատավոր», 18. 05. 1919, N 98:

18. Սուխումի շրջանի (Արխագիայի) ՀԱԽ-ը աջակցում էր տարածաշրջանում վրացական տիրապետության հաստատմանը (մանրամասն տես Մախլյան Բ., Քաղաքական իրադրությունը և համշենահայերի կացությունն Արխագիայում 1918-1920թթ.-ՊԲՀ, 2005, N 1, էջ 125-140):
19. 1919թ. ապրիլի 24-ին Գագրայի և Պիլենկովայի Հայկական խորհուրդների նախագահները դիմել էին Վրաստանի ՀԱԽ-ին մամակով, որտեղ մասնավորապես ասված էր. «...Այդ [ենթա]շրջանների անպաշտպան ու խաղաղակեաց հայությունը ենթակայ է վրաց զորքերի անլուր ու անխիղճ հալածանքներին: Վրացիների կողմից թալանում են անխտիր բոլոր հայերի ունեցածքը, տանում են անասունները, ձիերը, կողոպտում են հայերի խանութները, ահագին թուվ հայեր են ձերբակալած, մեղադրելով նրանց, որ իբր թե նրանք օգնել են Կամատրական զորքերին: Վրաց զինուորների կողմից արատատրուում է շրջաններին հայերի դարերով սրբազործած օջաղը՝ բռնաբարելով հայ իգական սեռը... Վրացիների հալածանքները...անցան իրենց չափ ու սահմանը, մանաւանդ Պիլենկովայի [ենթա]շրջանի հայութեան վերաբերմամբ, որտեղ եղան մահ սպանութեան դէպքեր» (Մենշևիկյան տուրիզմը.- «Աշխատավոր», 21. 05. 1919, N 100:) Միևնույն վիճակում էր մահ Ախալքալաքի և Ախալցխայի հայությունը (Մեյրոնյան Ա., Ջավախքը XIX դարում և XX դարի առաջին քառորդին, Եր., 2003, էջ 317: Միմոնյան Ե., Ախալցխան կրակն օղակում՝ 1917-1921թթ. դեպքերի հուշագրություն, Եր., 2000, էջ 111, 115): 1919թ. մայիսի 16-ին Վրաստանի ՀՅԴ Կենտկոմի անդամներ Տ. Ավետիսյանը և Դ. Դավիթյանյանն այցելել էին Սահմանադիր ժողովի փոխնախագահ Լոմթաթիձեին և «յարուցել են...Սուխումի, Ախալքալաքի և Ախալցխայի տեղական աղմկնիստրացիայի բռնութիւնների, թալանների, աւագակութիւնների խնդիրը, որից գլխատրապէս տուժում են հայերը» («Աշխատավոր», 21. 05. 1919, N 100):
20. Մենշևիկյան տուրիզմը. - «Աշխատավոր», 21.05.1919, N 100:
21. 1919թ. մայիսի 3-ին Վրաստանի Ժողովրդական գվարդիայի հրամանատար Վ. Ջուղելին գրանցել էր օրագրում. «В час дня наша колонна выступила из Гагр для обезоруживания армянских горных поселков. Не хотелось новых насилий и новой борьбы, но все средства иссякли и терпение истощилось...» (Джугели В., Тяжелый крест: записки народогвардейца. Тифлис, 1920, с. 146):
22. Պոնտացի Ա., Սոչիի վերջին դեպքերը.- «Աշխատավոր», 05.06.1919, N 109:
23. 1919թ. մայիսի 24-ին Վրաստանի վարչապետ Ն. Ժորդանիան բողոքում էր անգլիացի գեներալին. «Պիլեն, թե «հայերը Կամատրականների առաջապահ զորամասերում են գտնուում» (Մատուրեան Ա., Վրացի մինչեփիկները եւ անգլիական զորավարները.-«Հայրենիք», Բոստոն, N 4, փետրվար 1928, էջ 151: Մանրամասն տես Մախլյան Բ., Համշենահայերի զորամասը Կամավորական բանակի շարքերում (1919-1920թթ.). - Մերձավոր Արևելք, II, Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ: Հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2005, էջ 122-126):
24. Պոնտացի Ա., Դրությունը Սոչիի շրջանում. - «Աշխատավոր», 10. 06. 1919, N 113:
25. Նույն տեղում:

26. Պոնտացի Ա., Սոչիի վերջին անցքերը . - «Աշխատավոր», 23. 05. 1919, N 102:
27. «Աշխատավոր», 21. 05. 1919, N 100:
28. «Աշխատավոր», 05. 06. 1919, N 109:
29. Այդ մտադրության մասին է վկայում Վրաստանի արտգործնախարար Ե. Գեզեճևորիի հայտարարությունը, թե «Սոչիի շրջանի վերաբերյալ ես պարտավոր եմ հայտնել, որ մենք չենք հրաժարվում մեր հավակնություններից» (Учредительное Собрание, 17 апреля 1919г. - «Кавказское слово» газета, Тифлис, 25. 04. 1919, N 75): Փարիզի խաղաղարար վեհաժողովում 1919թ. մայիսի 1-ին տարածած Վրաստանի պատվիրակության «Հուլիսի-րը» պահանջում էր ճանաչել Տուափսեից 14 կմ դեպի հարավ գտնվող Սուկոփսե գետն իբրև Վրաստանի հյուսիս-արևմտյան սահման, ինչն ավելի էր քան Սոչիի շրջանի բուն տարածքը (История Абхазии. Гудаута, 1993, с. 302):
30. Лукомский А. С., Из воспоминаний. - Архив Русской Революции изданный И. В. Гессеном, т. VI. Берлин, 1922, с. 119.
31. Воронович Н. В., «Зеленые» повстанцы.., с. 170:
32. Деникин-Юденич-Врангель, Мемуары, с. 102:
33. Фазицкий В., Зеленая армия в Черноморье. - «Пролетарская революция», Исторический журнал Испарта, N 8-9, 1924, с. 52, схема N 2:
34. Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 551, ք. 1 շրջ:

**ՄԱՆՈՒԿՅԱՆ ՍՈՒՐԵՆ
(ՄԻ)**

ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ 2000-2005ԹԹ.

2000թ. հունիսի 10-ին վախճանվեց Սիրիայի Արաբական Հանրապետության /ՍԱՀ/ երկարամյա նախագահ Հաֆեզ ալ-Ասադը և մեկ ամիս անց՝ հուլիսի 12-ին համընդհանուր հանրաքվեի արդյունքում երկրի ղեկավար դարձավ նրա որդի Բաշար ալ-Ասադը: Ազդարարվեց Սիրիայի պատմության մի ամբողջ քաղաքական դարաշրջանի ավարտ և սկսվեց նորը. որն իր հետ բերեց բազմաթիվ նոր հիմնախնդիրներ և հարցադրումներ՝:

Դրանց մեջ ամենակարևորներից էր սիրիական իշխանությունների և իսլամական ընդդիմության փոխհարաբերությունների հարցը: 1976-1982թթ. երկրում նրանց միջև ծավալված սուր հակամարտությունն ավարտվեց «Մահմեդական եղբայրներ» արմատական իսլամական կազմակերպության պարտությամբ. կրոնական ընդդիմության վտանգն արմատախիլ արվեց ամենածայրահեղ գործողությունների միջոցով: Հետագա 20 տարիների ընթացքում վարչակարգի վերաբերմունքը որոշակիորեն մեղմվեց, սակայն Հաֆեզ ալ-Ասադի քաղաքականության ընդհանուր ուղեգիծը միշտ էլ մնում էր անփոփոխ՝ բացառել ելույթի դրսևորման ցանկացած հնարավորություն. «Մահմեդական եղբայրներ» կազմակերպությունն արգելված էր, իսկ իսլամն իր չափավոր դրսևորումներով կոչված էր ծառայելու պետության, իշխող կուսակցության և երկրի նախագահի իշխանության ամրապնդմանը: Իրավիճակի արդյունավետ վերահսկողության գրավականն էր այն, որ իշխանությունները մշտապես ընդգծում էին անհրաժեշտության դեպքում կոշտ քայլերի դիմելու իրենց վճռականությունը:

Հաֆեզ ալ-Ասադի մահից հետո իրավիճակը փոխվեց:

Այսօր երբեմնի ընդգծված աշխարհիկ սիրիական հասարակությունն արագացված տեմպերով իսլամականացվում է: Երկրում ավելի մեծ թափ է ստանում մզկիթաշինությունը, իսկ հին մզկիթները մշտապես լիքն են լինում աղոթքի ժամերին: Համատարած է դարձել կանանց գլխաշոր կրելու սովորույթը: Այս ամենը վերաբերում է Սիրիայի բոլոր քաղաքներին՝ ներառյալ ամենաաշխարհիկը համարվող մայրաքաղաք Դամասկոսը²:

Իսլամականացումն է նաև Սիրիայի իշխանական վերնախավը: Այսպես, նախագահ Բաշար ալ-Ասադի ճառերում իսլամական հռետորականության դերն ավելի ընդգծված է դառնում³: Բարձրաստիճան պաշտոնյաները նույնպես փորձում են ավելի ընդգծել սեփական կրոնավախությունը: Հետաքրքրական է նաև նախկին փոխնախագահ Խադդամի մահմեդական օրենքների և ավանդույթների ավելի մեծ հարգանքով գործելու հրամանագիրը: Իշխանության վերին օղակներում այս ուղղության կողմնակիցների առկայության և մեծ կշռի մասին է վկայում նաև գրող Նաբիլ Ֆայյադի ձերբակալումը, որի հիմնական «մեղավորությունը» նրա՝ երկրի իսլամականացման մասին ահազանգող հոդվածներն էին:

Երկրի իսլամականացմանը նպաստում է նաև արտաքին գործոնը: Սիրիական հասարակությունում, բազմաթիվ այլ իսլամական պետություններին նման, վերջին տարիներին բավականին տարածված է արևմտյան քաղաքակրթական սպառնալիքին դիմակայելու անհրաժեշտության գաղափարը: Իրաքում ամերիկյան քաղաքականության պայմաններում այս չափազանց պարզեցված «քաղաքակրթական բախման» կոնցեպցիան բավականին արդյունավետ օգտագործվում է իշխանությունների կողմից, հասարակության մոբիլիզացման, հայրենասիրական զգացմունքների բարձրացման և սեփական իշխանության հեղինակության համար: Վարչակարգն իսլամական բաղադրիչի ընդգծման միջոցով ստանում է իսլամական աշխարհի գաղափարական աջակցությունն ԱՄՆ-ի հետ պայքարում և բացի այդ շահում է երկրի ավելի իսլամականացող բնակչության համակրանքը: Սրանով նաև հնարավոր է լինում խլել նախաձեռնությունն իսլամական խմբերից և հետզհետե ավելի ակտիվացող «Մահմեդական եղբայրներ» կազմակերպությունից:

Իսլամիստական կազմակերպությունները 1980-ականների կեսերից գործում են երկրից դուրս: Նրանք բազմաթիվ պառակտումների և ներքին հակասությունների շրջան են անցել և մինչև 2000թ. բավական պասիվ էին: Պատճառը պայքարի շարունակության համար համապատասխան նախապայմանների բացակայությունն էր: Երկրի ներսում նրանք չունեին ոչ մի հենարան, իշխանության գլխին ուժեղ, միասնական վարչակարգ էր, իսկ հասարակությունը, հոգնած քաղաքացիական պատերազմի տարիների տարածված ահաբեկչությունից, չէր ցանկանում սատարել արմատական իսլամական շարժումներին: Երկրից դուրս նույնպես ոչ մի օգնության ակնկալիքներ չկային: Սիրիայի հարևանները շահագրգռված էին երկրի կայունության պահպանման մեջ, իսկ պաղեստինյան և լիբանանյան իսլամական խմբավորումները Դամասկոսին դիտարկում էին իբրև գործընկեր, որը նրանց զգալի ֆինանսական և կազմակերպչական օգնություն է ցուցաբերում:

Նոր նախագահի ինագուրացիայից հետո նկատվեց իսլամականների որոշակի ակտիվացում: Ամմիջապես հանրաքվեից հետո, «Մահմեդա-

կան եղբայրներ» կազմակերպության նախագահ Ալի Սադրեդդին ալ-Բայանունին երկրի նոր ղեկավարությանը կոչ արեց արմատական քաղաքական բարեփոխումներ իրականացնել սիրիական հասարակությունում⁴: Հետո նոր պայմաններում նոր իշխանությունների նկատմամբ վերաբերմունքի և ընդհանուր ռազմավարության մշակման նպատակով 2000թ. հոկտեմբերի 19-ին իսլամականները հանդիպեցին Վաշինգտոնում: Հանդիպմանը, որը նախագահում էր Ալի Սադրեդդին ալ-Բայանունին, ներկա էին նաև «Մահմեդական եղբայրության» մեկ այլ ֆրակցիայի՝ Ադման Սաադեդդինի խմբավորման ներկայացուցիչները⁵: Հավանաբար, այս հանդիպման ժամանակ որոշում ընդունվեց ՄԱՀ-ի նոր ղեկավարության հետ հարաբերությունների հաստատման վերաբերյալ: Ցանկությունն այնքան մեծ էր, որ արվեց արդեն երկրորդ մասն առաջարկը, այն պայմաններում, երբ հորդանանյան Իսլամական գործողության ճակատի միջոցով ուղարկված առաջին դիմումը ոչ մի արձագանքի չարժանացավ Բաշար ալ-Ասսդի կողմից⁶: Երկխոսության ևս մեկ փորձ ձեռնարկվեց 2001թ. մայիսին «Քաղաքական գործունեության ազգային պատվի պակտի» հռչակումով, որով «Մահմեդական եղբայրները» ճանաչում էին նոր իշխանությունների օրինականությունը և հայտարարում էին ժողովրդավարական գործընթացի սատարման մասին⁷:

ՄԱՀ կառավարությունն իր հերթին հստակ գիտակցում էր իսլամական շարժման իրական վտանգը և վարձում էր համապատասխան քայլեր ձեռնարկել: Այսպես, տարբեր բնագավառներում բարեփոխումներ իրականացնելուց հետո, երիտասարդ նախագահը փորձեց որոշակի փոփոխություններ իրականացնել նաև իսլամական արմատական խմբերի հետ հարաբերություններում: 2003թ. դեկտեմբերի վերջին Ազգային առաջադիմական ճակատի (ՄԱՃ) տարածաշրջանային կազմակերպությունների երրորդ համագումարի ժամանակ ճակատի աշխատանքներին նոր քաղաքական կուսակցությունների մասնակցության հարցի համատեքստում նորից քննարկվում է իսլամական կուսակցության ստեղծման գաղափարը իբրև իսլամական ծայրահեղականության երկրնտրանք⁸: Մա հստակ տեղավորվում էր ազգային և իսլամական արժեքների հակադրումից խուսափելու Միբիայի ղեկավարության քաղաքականության մեջ: Մշտապես ընդգծվում է, որ «իսլամական նախագիծը ազգային նախագծի երկրնտրանք չէ» և հետևաբար առաջանում է Միբիայում «օրինականորեն գործող իսլամական կուսացության» ստեղծման «հնարավորություն և անհրաժեշտություն»⁹:

Միաժամանակ փորձ կատարվեց նաև հաշտության եզրեր գտնել իսլամական ընդդիմության հետ: Այսպես, 2004թ. օգոստոսին ՄԱՀ նախագահի և «Մահմեդական եղբայրների» ներկայացուցիչների միջև շփումներ կազմակերպվեցին, որոնք պետք է ցույց տային, որ երկիրը «հաղթահարել է 1980-ականների ճգնաժամը և նրա հետևանքները»: Այս հանդի-

պումների կապակցությամբ Միքիայի խորհրդարանի պատգամավոր, իսլամական հետազոտությունների կենտրոնի նախագահ, իսլամական բարեփոխումների կողմնակից Մուհամմադ Հաբբաշը¹⁰ հայտարարեց, որ «իսլամական և ազգային շարժման միջև կապը երբեք այսքան ամուր չի եղել»: Կողմերը հստակորեն փորձում էին պայմանավորվածություններ ձեռք բերել: Այս գործընթացին զուգահեռ ներում շնորհվեց 250 քաղաքական բանտարկյալների, որոնց մեծամասնությունը նախկինում «Մահմեդական եղբայրներ» և Իսլամական ազատագրման կուսակցության անդամներն էին: Դա հնարավորություն տվեց Հաբբաշին հայտարարելու, որ երկրում այլևս չկան քաղբանտարկյալներ. նույնիսկ առաջարկել երկրից հեռացած արմատականներին տրամադրել Միքիա վերադառնալու իրավունք, ինչը ցույց կտա կայունության վերականգնումը և վախի մթնոլորտի բացակայությունը: Բանակցությունները, սակայն, ոչ մի արդյունք չտվեցին¹¹: Ավելին, հարաբերություններն ավելի լարվեցին, իսկ երբ Արդել Հալիմ Խադդամը հանդես եկավ նախագահ Բաշարին քննադատող հայտարարություններով, «Մահմեդական եղբայրները» ողջունեցին նրա այս հայտարարությունը և սատարեցին նրան¹²:

Միքիական իշխանությունների և ընդդիմության այսպիսի կտրուկ օտարման և շփումների անհնարինության գաղտնիքը հավանաբար իսլամականների մեծ ներուժի և կառավարության կողմից դրա հստակ գիտակցման մեջ է: Աշխարհիկ ընդդիմության տկարությունը թույլ է տալիս Բաշար ալ-Ասադին իրեն հանգիստ զգալ¹³: Իսլամական ընդդիմությունը դիտարկվում է իբրև գործող իշխանությունների միակ հնարավոր երկրնտրանքը, և այս պայմաններում բնավ էլ զարմանալի չէ սիրիական իշխանությունների կոշտ դիրքորոշումը նրա հանդեպ: Իշխանությունների վերաբերմունքի մասին է վկայում, օրինակ, 2005թ. մայիսի 24-ին «Դամասկոսյան գարնան» ժամանակ բացված քաղաքական սալոններից վերջինի՝ Աթթասիի ակումբի փակումը և ութ անդամների ձերբակալումը: Իշխանությունները բավական հանդուրժող էին ակումբի գործունեության նկատմամբ, նույնիսկ, երբ այնտեղ կազմակերպվում էին հանդիպումներ ընդդիմադիր գործիչների հետ և հնչում էր քննադատություն երկրի ղեկավարության նկատմամբ: Սակայն, երբ այս ակումբում ընթերցվեց Ալի Սադրեդդին Բայանունիի հրապարակային հայտարարությունը, իշխանությունները կտրուկ միջոցների դիմեցին¹⁴: Փաստորեն, իշխանությունները պատրաստ էին որոշակի քաղաքական ազատությունների, քանի դեռ դրանք չեն առնչվում իսլամականներին:

Միքիական իշխանություններն այսօր հասկանում են, որ ստիպված են քաղաքական նկատառումներով որոշակիորեն շահարկել իսլամական գործոնը և շատ դեպքերում սեփական նպատակներով օգտագործել իսլամականներին, սակայն նաև հստակ գիտակցում են դրա վտանգը և վերջիններիս վերահսկողությունից դուրս գալու հնարավորությունը:

Դրա օրինակ կարող են ծառայել ուրբաթօրյա աղոթքները, որոնք օգտագործվում են իշխանությունների սեփական քաղաքականության գաղափարական հիմնավորման համար, սակայն շատ հաճախ դրանք ԱՄՆ քաղաքականության քննադատության հետ մեկտեղ իսլամիստական քարոզչություն են իրականացնում, հայտարարելով, որ իսլամն է բոլոր խնդիրների միակ լուծումը, ինչը բառացիորեն կրկնում է «Մահմեդական եղբայրների» կարգախոսը¹⁵:

SUREN MANUKYAN
(IOS)

ISLAMIC MOVEMENT IN SYRIA IN 2000-2005

Syria's Muslim Brotherhood - banned for nearly 25 years - has been increasingly vocal recently in its criticism of the regime of President Bashar Assad. For example, it demanded the organization of free elections, cancellation of the state of emergency and dismantlement of special courts, warning that the ruling Baath Party would bear "sole responsibility" for the damage the country suffered if it failed to heed this call.

The Brotherhood's increasingly aggressive stance, coupled with developments in Lebanon and reports that the U.S. has held talks with Syrian opposition figures, has led speculation as to whether Assad will survive the current tumult.

The Brotherhood's statements were noteworthy in that they appeared to represent a shift in their approach during the past years, where they focused on engagement with the regime. When Bashar Assad took office in 2000, for example, the Brotherhood took steps to reach out to the new president. In May 2001, the group prepared a "National Honor Pact", accepting the democratic process and, for the first time, recognizing the regime's legitimacy.

The move appeared to pay off: In 2004, senior Syrian officials, including Assad, met with leaders who had ties to the Brotherhood. As Muhammad Habash, a Syrian parliamentarian, put it: "The commonalities between the Islamic movements and [the] national movement are stronger than at any time before". The signs were so promising, in fact, that this newspaper ran an article in May 2004 titled "Damascus, Brotherhood set to reconcile?". In the end, however, the negotiations appeared to fizzle, bringing the two sides no closer together.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Բաշար ալ-Ասադի կառավարման առաջին տարիներին տեղի ունեցած քարեփոխումների մասին մանրամասն տես՝ Ս.Մանուկյան, Բաշար ալ-Ասադի կառավարման առաջին չորս տարիների ընթացքում Սիրիայում տեղի ունեցած որոշ սոցիալական ե ներքին տեղաշարժերի շուրջ// Սերձավոր և Սիջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հատոր XXIII, Եր., 2004:
2. Jacobson M., An Islamist Syria is Not Very Probable/Daily Star (Beirut), 29.04.2005, Исламский фундаментализм возрождается из пепла//

- Макфаркьюхер Н., "Нью-Йорк тайме", по www.sem40.ru, 30.10.2003, Ghattas K., Syria's uneasy truce with Islam// http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/middle_east/3705861.stm
3. Ушбршбшшбшб шбу' Косач Г., Красный флаг над Ближним Востоком. М., 2001.
 4. Al-Hayah, 27.06.2000, al-Shark al-Awsat, 12.07.2000, 20.07.2000.
 5. A Muslim Brotherhood meeting in Washington DC? 19.10.2000 //MEIB.
 6. Al-Hayah, 27.06.2000, al-Shark al-Awsat, 12.07.2000, 20.07.2000.
 7. Jacobson M., An Islamist Syria is Not Very Probable//Daily Star (Beirut), 29.04.2005.
 8. Ахмедов В., Башар Асад – арабский лидер нового поколения// Сирия: проблемы внутривполитической стабильности и внешней безопасности (материалы круглого стола, 21 сентября 2004 г.) М., 2004, с. 9.
 9. Косач Г., Баасисты Сирии: меняющаяся или неизменная партия?// Сирия: проблемы внутривполитической стабильности и внешней безопасности (материалы круглого стола, 21.09.2004) М., 2004, с. 75.
 10. Մուհամմադ Հաբбашի գործունեության մասին մանրամասն տեսու' Heck P., Religious renewal in Syria: the Case of Muhammad al-Habash// Islam and Christian-Muslim Relations, vol.15, no.2, April 2004, pp. 185-207.
 11. No more Islamists in Syria prisons// Washington Times, 11, 08, 2004// www.washtimes.com/upi-breaking/20040811-101359-4798r.htm: Jacobson M., An Islamist Syria is Not Very Probable//Daily Star (Beirut), 29.04.2005.
 12. Badran T, Saudi-Syrian Relations after Hariri// Mideast Monitor, 2006, vol.1, no. 1.
 13. Blanford N., Syria opposition too weak to confront state// The Daily Star, 08.06.2005
http://www.dailystar.com.lb/article.asp?edition_id=10&categ_id=2&article_id=15728
 14. Blanford N., Syria opposition too weak to confront state// The Daily Star, 08.06.2005
http://www.dailystar.com.lb/article.asp?edition_id=10&categ_id=2&article_id=15728
 15. Исламский фундаментализм возрождается из пепла// Макфаркьюхер Н., "Нью-Йорк тайме". 30.10.2003.

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ ՆԱԲԻՆԵ
(ՀՅԹԻ)

ԱՐԱՔՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆԸԸ ՍԻՐԻԱՅՈՒՄ
ՀԱՍՏԱՏՎԱԾ ՀԱՅ ՈՐԲԵՐԻ ՆԿԱՏԱՍԲ

1915թ. Հայոց ցեղասպանությունից մազապուրծ հայ տարագիրների հարյուրավոր քարավաններ հայտնվեցին սիրիական անապատում, որոնց օգնության ձեռք մեկնեց սիրիացի արաբ ժողովուրդը: Թուրքական իշխանությունները համոզված էին, որ արաբական անապատներում հայտնված հայ ժողովրդի բեկորներին դանդաղ և տանջալից վախճան է սպասվում սովի և հիվանդությունների պատճառով, ինչին պետք է «աջակցեին» իսլամադավան արաբները: 1915թ. սեպտեմբերի 9-ի Թալեաթի հեռագիր հրամանում, որն ուղղված էր Հալեպի կուսակալին, ասվում էր. «Հալեպից հեռացրեք կանանց, երեխաներին...թույլ մի տվեք, որ նրանց պաշտպանի տեղի ժողովուրդը...»¹: Ակնհայտ է, որ թուրքական կառավարությունը սկզբից ևեք քաջատեղյակ է եղել արաբների՝ հայ տարագիրների նկատմամբ ունեցած բարյացակամ վերաբերմունքին:

Հայ տարագիրների անվտանգության և բարօրության տեսանկյունից բացառիկ կարևոր նշանակություն ունի Մեքքայի շերիֆ և էմիր Հուսեյն իբն Ալիի 1917թ. օրենքի ուժ ունեցող հայտնի պատգամը, որ կոչ էր անում. « ... օգնեք Յակոբյան հայ համայնքի զավակներին, որոնք գտնվում են ձեր կողմերում՝ լուծելով նրանց խնդիրները, պաշտպանելով նրանց, ինչպես կապաշտպանեք ինքներդ ձեզ, ձեր հարստությունը և զավակներին, օժանդակեք նրանց ամեն ինչում, թե ճամփորդության ժամանակ, թե ձեզ մոտ իջևանելիս, քանի որ նրանք իսլամադավանների հովանավորության տակ են»²:

Շերիֆի հրամանը ճշտորեն սկսեց իրականացնել նրա որդին՝ Ֆեյսալը Աիրիայում իր կառավարության տարիներին (1918-1920թթ.) վարձում էր կարգավորել տեղի բազմահազարանոց հայ գաղթականների բնակեցման հարցը: Նա հետամուտ էր ազգային փոքրամասնություններին սիրաշահելու քաղաքականությանը՝ ձգտելով հետազայում ծառայեցնել այն ֆրանսիացիների դեմ պայքարում:

1919թ. հունվարի կեսերին Փարիզում էմիր Ֆեյսալը, ընդունելով Ազգային պատվիրակության ղեկավար Պողոս Նուբար փաշային, նրա հետ

քննարկեց Սիրիայի, Լիբանանի, Պաղեստինի, Իրաքի հայ գաղթականության վիճակը բարելավելու խնդիրը և հայ-արաբական համագործակցության հետ կապված հարցեր: Փարիզի Հայ ազգային պատվիրակությունն այդ առթիվ Ֆեյսալի տրամադրությանը հանձնեց Մանչեստրի և Մարսելի հայ գաղթօջախների նվիրատվություններով գոյացած ավելի քան 150 կգ. ոսկին, որն օգտագործվելու էր Դամասկոսի և Հալեպի հայ տարագիրներին սնունդ, բուժօգնություն տրամադրելու համար: Ֆեյսալը Փարիզից հեռագրով կարգադրեց համասիրիական կառավարության ղեկավար Ալի Ռ-իզա առ-Ռ-իկաբիին՝ «հնարավոր բոլոր միջոցները ձեռք առնել՝ բարելավելու հայ տարագիրների կացությունը»: Մեկ այլ հեռագրով նա կարգադրեց վերջինիս՝ «հայտնաբերել արաբների մոտ և աշիրաքներում գտնվող հայ որբերին, աղջիկներին և կանանց ու հանձնել հայկական ներկայացուցչական մարմիններին»³:

Տարագիրների մեջ ամենածանրը թերևս հայ որբերի վիճակն էր, և պատահական չէ, որ ի կատարումն Ֆեյսալի հիշյալ կարգադրության, տեղական իշխանությունները սկսեցին աջակցել Դ-եր Ձորում, Ռաքքայում, Ռաս ալ-Այնում և այլ վայրերում գործող որբահավաքի մարմիններին, որոնց հիմնական խնդիրը ամապատի գամագան վայրերում հայտնված որբերին, աղջիկներին ու այրիներին հավաքելն ու Հալեպ ուղարկելն էր:

1919թ. հունիսի 2-ին՝ Սիրիական կոնգրեսի գումարման մախօրեին, Ֆեյսալը Հալեպում այցելեց տարբեր համայնքների կենտրոններ, այդ թվում Հայոց առաջնորդարան, որտեղ կայացած հանդիպման ընթացքում քննարկվեց նաև հայ որբերի խնդիրը: Հալեպում Ֆեյսալն այցելեց նաև հայ-ֆրանսիական որբանոց և նվիրատվություն արեց որբանոցին: Հալեպի հայ գաղթականության առաջնորդների խնդրանքին ընդառաջելով՝ Ֆեյսալը կարգադրեց խստագույն պատիժների ենթարկել հայ կանանց ու երեխաներին չվերադարձնողներին, նույնիսկ «նիքյահով» (պաշտոնական-կրոնական ամուսնությամբ) ամուսնացածներին, որոնք հայտնաբերվելու դեպքում 15 օրից մինչև մեկ ամիս չեզոք կազմակերպությունների մոտ մնալուց հետո պետք է տեղեկացնեին՝ ցանկանում են վերադառնալ հայկական շրջանակներ, թե՛ ոչ:

Հայերին վերադարձնելու բազմաթիվ հայտարարություններ տպագրվեցին նաև թերթերում: 1919թ. հունիսի վերջերին Հալեպում հրատարակվող «Կիլիկիա» լրագիրը հաղորդում էր, որ հայ կանանց, աղջիկների, երեխաների հավաքման գործը լայն թափ էր ստացել: Գրեթե ամեն օր Հալեպ էին ժամանում շրջակա քաղաքներից, գյուղերից և վրաններից եկող մեծ ու վտառ խմբեր: Հայ տարագիրների քարավանների գլխավոր հանգրվանը Հալեպ և Դամասկոս քաղաքներն ու նրանց մերձակա շրջաններն էին: Հալեպում որբանոցներ բացվեցին նաև մի շարք հրկրներ-

րի հյուպատոսությունների և միսիոներական տարբեր հաստատությունների ջանքերով, իսկ Ղ-ամասկոսում որքանոց բացվեց ՀԲԸՄ ջանքերով:

Արաբ ժողովրդի օգնությունը չէր սահմանավակվում պաշտոնական շրջանակներով: Առանձին անհատներ ես, թե՛ աշխարհիկ և թե՛ հոգևորական, օգնություն և ապաստան են տրամադրել հայ որբերին: Նրանցից է Ռաքքայի աշիրաթի առաջնորդ շեյխ Ֆեդի Ալ Ֆուազը, որն այդ տարիներին եղել է «աքսորի հսկիչ»: Նրա որդու՝ Մուհամմադ Ամին Ֆուազի խոսքերով՝ հայրը նահանգի ամենաազդեցիկ մարդկանցից մեկն էր և մեծապես օգնել է հայերին: Վերջինիս ընդարձակ տանը մոտ 50 հայ որբեր էին ապրում, որոնց մասին նա հոգ էր տանում և հովանավորում⁴:

Հալեպցի բժիշկ Մուստաֆա Ջելեբին 1914թ. Բիթլիսում զինվորական ծառայության մեջ էր և աշխատում էր տեղի զինվորական հիվանդանոցում: Տեսնելով Բիթլիսի բնակչության հանդեպ 1915թ. կիրառված դաժանությունները՝ նա հավաքում է քաղաքի վաղոցներում իրեն հանդիպած մոտ 40 որբ աղջիկների ու դեռատի կանանց և որպես աշխատողներ տանում իր հիվանդանոցը:

Հայ որբերի մեկ այլ հովանավոր էր հալեպցի Աբդ ալ-Ղանի ալ-Ջուդդին, որը 1915թ. թուրքական բանակում զինվորական ծառայության մեջ էր: Թուրքական իշխանությունները նրան էին վստահել հայ տարագիրների քարավաններից մեկի՝ Սիրիական անապատ ուղեկցման և բնաջնջման գործը: Մակայն մարդասիրությունը նրան թույլ չի տալիս իրագործել ոճրագործությունը: Նրան հաջողվում է փրկել հարյուրավոր հայ ընտանիքների⁵:

Արաբ կրոնավոր, շեյխ Աբդալլահ Մուսային չորս ամսվա ընթացքում Համա քաղաքում հայկական որբանոց հիմնեց՝ իր վրա վերցնելով ծախսերի հետ կապված ողջ դժվարությունները⁶: Բացի այդ նա օգնության ձեռք է մեկնել Եզհպտոսում 1915թ. ապաստանած մուսալեոցի հայ գաղթականներին:

Տարագրության շրջանում Սիրիայում շատ հայ որբեր նաև հավատափոխ են եղել: Չնայած որբահավաք կազմակերպելու և հայերին ազգային հաստատություններին վերադարձնելու Ֆեյսալի քաղաքականությանը, բազմաթիվ հայեր, համակերպված նոր իրողություններին և չունենալով այլընտրանք, չէին ցանականում փոխել նոր՝ արաբական միջավայրը:

Սիրիական անապատի մի շարք աշիրաթներ, հատկապես Ամազե, Շամմար, Ղամմար, Թայի, Ռաքքար, մեծ դեր են ունեցել հայ որբերին օգնելու գործում: Նրանք որդեգրում էին հայ որբերին՝ անգամ ստանց կրոնավտխության պայմանի, չնայած որ նրանց մի զգալի հատվածը, այնուամենայնիվ, արաբացավ: Քաղղեական ծագումով մի եպիսկոպոս, որը իբրև շեյխ ծպտվել է Սիրիական անապատի վրանաբնակների մոտ,

գրում է, որ Շամմար ցեղի մարդկանց մոտ ծառայության հն վերցվել 2000 հայեր: Երեխաները թլպատված էին և կրում էին մահմեդական անուններ, իսկ ցեղասպանության ականատես և վերապրող Լևոն Մերոպը վկայում է, որ Անազե և Շամմար ցեղախմբերի մոտ 5000-ից ավելի հայերովիներ են ապրել⁷:

Միջինական անապատում որբահավաք էր կազմակերպել նաև թուրքական կառավարությունը, որը միայն մի նպատակ էր հետապնդում՝ հայ որբերի թրքացումն ու ազգափոխությունը: Այն հետևողականորեն իրականացվել է Միջինայում գործող որոշ որբանոցներում, որոնք գտնվել են Օսմանյան կայսրության հոգածության ներքո: Թրքացած երեխաները *մեհդեթի* էին կոչվում և որբանոցներում նրանց նկատմամբ հատուկ հսկողություն էր սահմանված:

Արաբ ժողովրդի ցուցաբերած անզնահատելի օգնությունը փրկել է տասնյակ հազարավոր հայ որբերի կյանքը և որոշ չափով կանխել նրանց դավանափոխության գործընթացը:

Ամփոփելով հայ որբերի թեման, տեղին է մեջբերել սիրիացի պատմաբան Նայիմ ալ-Յաֆիի հետևյալ խոսքերը. «...արաբներն ապաստան տվեցին հայ որբերին, այրիներին, տարագիրներին...Նրանք մարդկային վերաբերմունք ցուցաբերեցին հակառակ թուրքական կառավարության հսկողությանը՝ ելնելով իրենց խղճի թելադրանքից: Նրանք իրենց սրտերն ու դռները բացեցին բոլոր հայերի առջև, ովքեր դրա կարիքն ունեին»⁸:

NARINE MARGARYAN
(MIAG)

THE ARABS' STANCE ON ARMENIAN ORPHANS FOUND IN SYRIA

After the Armenian genocide in 1915 Armenian deportees were found in the Syrian Desert. There they received the assistance of Syrian Arab people. The evidence of good will of latter is the call of Meqqa Emir and Sherif Huseyn Ibn Ali in 1917 to protect and assist the Armenian deportees. Under the conditions of policy of Genocide, implemented by the Turkish government, the Armenian orphans were in very lamentable situation. The work of orphan collecting began; orphanages were founded in the main centers of caravans. Hussein's son Feysal had a great role in this work. He urged all local bodies to found the orphans, which were in Arab families and handle them to the representatives of Armenian organizations. The assistance of Arab people didn't confine only in official frames. Many persons assisted and gave a heaven to the Armenian orphans. (The Raqqa's Ashira leader Fedi Al Fuaz, Mustafa Jelebi, Abd al Ghani al Juddi). The religious leader Abdullah Musi founded an orphanage in Hama. Many Armenian orphans became apostates. Leaving with Arabs, they gradually accepted the Arab's lifestyle. Summarizing we can conclude that Arabs

showed humanistic stance toward the Armenian orphans otherwise the latter would not survive.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ատոնյան Ա., Մեծ ոճիրը, Եր., 1990, էջ 36:
2. Նայիմ ալ-Յաֆի, Հայոց ցեղասպանությունը և արաբական հասարակական կարծիքի դիրքորոշումը, Լաթակիա, 1992, էջ 68 (արաբերեն):
3. «Աթ-Թակադդում» հալեայան թերթի վավերագիր էջերը հայերի և արաբների վիճակի մասին Օսմանյան պետության մեջ ու Սիրիայում, Դամասկոս, էջ 321 (արաբերեն):
4. Արիսյան Ն., Հայկական սարսափները սիրիական մտքում, Դամասկոս, 2002, էջ 144 (արաբերեն):
5. Գեղարդ, Տարեգիրք վեցերորդ, Հալեա, 2002, էջ 42-45 (արաբերեն):
6. Սալիհ Ջահր ադ-Դին, Արաբների անկեղծությունն ու հայերի երախտագիտությունը, Բեյրութ, 2000, էջ 245 (արաբերեն):
7. Ազատյան Լ., Հայ որբերը Մեծ Եղեռնի, Լոս Անջելես, 1999, էջ 227:
8. Նայիմ ալ-Յաֆի, Հայոց ցեղասպանությունը և արաբական հասարակական կարծիքի դիրքորոշումը, Լաթակիա, 1992, էջ 76 (արաբերեն):

**ՅԱՐԱԼՅԱՆ ՌՌԴԻԿ
(ԵՊՀ)**

**ԿԱՍՊԻՑ ԾՈՎԻ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՐԳԱՎԻՃԱԿԻ
ԽՆԴԻՐԸ**

Նախքան Կասպիցի իրավական կարգավիճակի մասին խոսելը, անհրաժեշտ է անդրադառնալ նրա տարբեր որակումներին՝ որպես «լիճ», «ծով», «փակ լիճ», «փակ ծով»: Թեպետ վերջին ձևակերպումը դուրս է մնացել միջազգային ծովային իրավունքի կոնվենցիաներից (1958թ. Ժնևի և 1982թ. ծովային կոնվենցիաներ), սակայն չի կարող անտեսվել նրա առկայությունն օրակարգում, մանավանդ, որ կան ծանրակշիռ պատճառներ Կասպիցը փակ ծով համարելու համար. այն չունի ելք դեպի ծովեր և օվկիանոսներ, իսկ չափսերը հեռու են լիճ կոչվելու հավակնությունից՝ շրջապատված լինելով մի շարք պետություններով (մակերեսը կազմում է 378000ք.կմ):

«Փակ ծով»-ի գաղափարն առաջին անգամ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ասպարեզ իջավ Խորհրդային իրավագետների կողմից¹. նպատակն էր՝ սահմանափակել մրցակից երկրների նավերի մուտքը Սև ծով: 1956թ. Խորհրդային մասնագետները փակ ծովերը բաժանեցին երեք խմբի.

1. ծով, որ կապված չէ այլ ծովերի հետ, շրջապատված է երկու կամ ավելի երկրներով (Կասպից ծով)

2. ծով, որ մեկ կամ մի քանի նեղուցներով կապված է այլ ծովերի հետ, կարգավիճակը սահմանվում է միջազգային կոնվենցիայով, շրջապատված է սահմանափակ քանակությամբ երկրներով (Բալթիկ և Սև ծովեր)

3. ծով, որ շրջապատված է երկու կամ ավելի երկրներով, սակայն կարգավիճակը չի սահմանվում միջազգային կոնվենցիայով (Ճապոնական ծով):

Վերոհիշյալ երեք տարբերակների միջև ընդհանուրն այն է, որ համաշխարհային ծովային ուղիները շրջանցում են այդ ծովերը՝ անօրինական դարձնելով ոչ տարածաշրջանային պետությունների միջատուությունը փակ ծովերին վերաբերող խնդիրներին:

«Ծով», «լիճ» և «փակ լիճ» համարվում են այն ջրատարածությունները, որոնք ընդգրկում են ցամաքի որոշակի սահմանափակ տարածք և շրջապատված են երկու կամ ավելի պետություններով: Ըստ միջազգային իրավունքի՝ դրանք ներքին ջրեր են, և ավամերձ հրկրներն իրենց ինքնիշխանության շրջանակները որոշում են միմյանց հետ պայմանագրեր կնքելով (1982թ. կոնվենցիա, 123-րդ հոդված): Փակ ծովերի վերաբերյալ վերջնական սահմանում գոյություն չունի, ինչն էլ մերձկասպյան երկրների միջև տարածայնությունների պատճառ է հանդիսանում՝ բարդացնելով Կասպից ծովի իրավական կարգավիճակի որոշման խնդիրը:

Խորհրդային միության փլուզումը պատճառ հանդիսացավ լուրջ աշխարհաքաղաքական տեղաշարժերի, որի դրսևորումներից է Արևմուտք-Արևելք հակամարտության տեղափոխությունը Միջերկրական ծովի արևելյան ափերից դեպի Կասպից ծով²: Առաջ են մղվում մի կողմից ԱՄՆ և ՆԱՏՕ, մյուս կողմից՝ Ռուսաստանի դաշնության (ՌԴ) և Իրանի իսլամական հանրապետության (ԻԻՀ) շահերը:

Այս խմբավորումները թեպետ պայմանականորեն բաժանվել են երկու հակադիր ուժերի, սակայն միևնույն ժամանակ չեն կորցրել միմյանց նկատմամբ մրցակցության զգոնությունը:

ՌԴ-ը և ԻԻՀ-ը, լինելով սեփական տարածաշրջանային գործընթացների անմիջական մասնակիցներ և Կասպիցի տերեր³, կարող են վտխզիջումների միջոցով գալ ընդհանուր գաղափարի Կասպյան հիմնահարցում՝ առաջնահերթությունը տալով հարցի քաղաքական կողմին (հիշեցնենք, որ 1995թ. ԻԻՀ նավթի նախարար Ղուլամ Ռեզա Աղազադեն հայտարարեց, որ «Կասպից ծովի հարցում Իրանն առաջնորդվելու է տնտեսական նպատակահարմարությամբ, ոչ թե քաղաքական կողմնորոշմամբ»: Սա նշանակում էր, որ Իրանի իսլամական հանրապետությունը տնտեսապես շահավետ պայմանների դեպքում կիրառարվի ՌԴ համագործակցությունից):

Արևմուտքը լուրջ քաղաքական նպատակներ է հետապնդում աշխարհագրական նպաստավոր դիրք գրավող Կասպյան տարածաշրջանում՝ շեշտադրումը կատարելով բնական հարստությունների յուրացման և շահագործման վրա: Նրա քաղաքական նպատակները կարող են խախտել ծովի բնապահպանական համակարգը⁴, եթե չասենք ավելին՝ կործանել այն. ծովի նավթօջախների՝ անգամ կանոնավոր շահագործումը չի վերացնում նրա աղտոտման վտանգը: 50տ նավթի ներհոսքը ծովի հյուսիսային հատված, որտեղ ջրի խորությունը 20մ է (հարավում խորությունը մինչև 1025մ է), մահացու ազդեցություն կունենա կենդանի մարմինների վրա:

Արևմտյան նավթային ընկերություններին, որոնք գործում են սեփական տարածաշրջանից դուրս, դժվար թե մտահոգին այդ կարգի խնդիր-

ները: Այդ իսկ պատճառով նախընտրելի են ծովի իրավական կարգավիճակի լուծման այն տարբերակները, որոնք բխում են սեփականատիրոջ իրավասությունից. դրանով տարածաշրջանի զարգացման առավել կայուն նախադրյալներ կստեղծվեն:

RUDIK YARALIAN
(YSU)

THE PROBLEM OF LEGAL STATUS OF THE CASPIAN SEA

At first it is necessary to have a notion about the seas, lakes and closed lakes for discussing the problem of the legal status of the Caspian Sea. The concept "of the closed sea" has not been included in the right of the international sea conventions though the Caspian Sea is actually possible to be considered as the closed sea – it is not connected to other seas and oceans and its sizes are great enough.

The acceptance of the concept "of the closed sea" will neutralize the political aims of the West in this region and will help to avoid ecological crisis by creating more stable conditions for development of the Caspian region.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Daryaye Mazandaran, Iraj Afshar, Tehran, 2002 (սարսկերեն):
2. Дарабади П, Каспийский регион в современной геополитике, Центральная Азия и Кавказ, 3 (27), Швеция, 2003.
3. Ս. Հարությունյան, Կասպյան բնօրվը և Իրանը, Հանրապետական, թիվ 6, 2003:
4. Кляпцов В.М., Экологические проблемы Каспийского Бассейна. Новая Евразия: Россия и страны Ближнего зарубежья, М., 2002.

ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ ՀԱՅԿԱՐԱՄ
(ՀՀՀ)

**ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱԲՈՒԻ ՆԱՀԱՆՁԻ
ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ**

Եվրամիության անդամակցության գործընթացի պայմաններում հատկապես վերջին տարիներին նկատելի է Թուրքիայում տաբուների՝ որոշ ազգային թեմաներում հարուցված պետական արգելքների աստիճանական նահանջի միտում: Մա առնչվում է մասնավորապես քրդական խնդրին, Թուրքիայում ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների թեմային, ինչպես նաև Հայոց Եղեռնի հարցին: Թուրքական պետությունը շարունակում է մերժողական քաղաքականությունը Հայոց ցեղասպանության խնդրում, բայց գիտական շրջանակներում եւ մամուլում աստիճանաբար առավել լսելի են դառնում ազատական, օբյեկտիվ դիրքորոշումները Հայոց ցեղասպանության հարցում պետական հետապնդումները նախկինի համեմատ տեղի են տվել: «Հայկական տաբուն նահանջում է» խորագրով իր վերջին մեծագրության մեջ թուրք սոցիոլոգ Թաներ Աքչամը նկատում է. «Հասարակությունն ասես սկսել է հետաքրքրվել իր խնդիրներով, Հայկական հարցի շուրջ մամուլով եւ գիտական շրջանակներում աննախադեպ ողջամտությամբ քննարկումներ են անցկացվում»¹:

Թ. Աքչամն արձանագրել է Թուրքիայում հայկական տաբուի նահանջը դեռեւս 2000թ.: Անցնող տարիների կտրվածքով եւս կարելի է արձանագրել տաբուի հետընթաց, այսինքն Թուրքիայում Հայոց Եղեռնի հարցում պետական արգելքի նահանջը ստացել է շարունակական բնույթ, ինչը վկայում է, որ գործընթացն առավել հիմնավոր է դառնում:

Թուրք աշխարհահռչակ արձակագիր Օրհան Փամուքը եւս 2005թ. նոյեմբերին հայտարարել էր, թե «վերջին շրջանում Հայկական հարցը Թուրքիայում աստիճանաբար դառնում է հասարակական բաց քննարկման առարկա»²: Նույն թեմայով ամերիկյան «Քրիսչընգ սայնս մոնիստր» հանդեսը մեջբերում է պոլսահայ «Ակոս» շաբաթաթերթի գլխավոր խմբագիր Հրանա Դինքի խոսքը. «Աստիճանաբար սկսում ենք հարցնել, թե ինչ է տեղի ունեցել հայերի հետ: Այժմ եկել է դա հասկանալու ժամանակը»³: Հրապարակախոս Յիզադ Շլեյֆերը նշում է. «Մինչեւ վերջերս

թուրքական պետությունը կարող էր ազատորեն հրապարակել պաշտոնական տեսակետը նշված հարցերի շուրջ: Բայց, ըստ դիտորդների. գերազանցապես ԵՄ ճնշումների պայմաններում իրականացվող ժողովրդավարական բարեփոխումները՝ ավելի լայն դաշտ են ապահովում այս հարցում հասարակության համար ազատ քննարկումներ կազմակերպելու հարցում»⁴:

Տաբուի մահանջին նպաստող առաջնային գործոն է եվրահիմնեզման գործընթացում թուրքական կողմին եվրոպական տարբեր ատյաններից, հասարակական-քաղաքական, մտավորական շրջանակներից առաջադրվող ժողովրդավարացման պահանջը: Մեկ այլ իրողություն, որը եւս կարծում ենք անհրաժեշտ է կարհուրել, բուն Թուրքիայի ներսում հանուն ժողովրդավարացման, այդ շրջանագծում մատնեց հայկական տաբուի վերացման նպատակով տարվող որոշակի աշխատանքն է, որ պետական ճնշումների մասնակի թուլացման պայմանում առավել մկատելի է դարձել:

Հայոց Եղեռնի հարցում տաբուի մահանջի թերեւս ամենանշանակալի իրողություն կարող է համարվել մախորդ տարվա սեպտեմբերի 23-24-ը Ստամբուլի «Բիլգի» համալսարանում Հայոց Եղեռնի թեմայով գիտաժողովը, որի ընթացքում արձանագրվեցին գերազանցապես օբյեկտիվ դիրքորոշումներ, իսկ Գերմանիայի Բոխում քաղաքի «Ռուխ» համալսարանի պատմության պրոֆեսոր, ազգությամբ թուրք Ֆիքրեթ Ադաները կատարվածը հստակ բնորոշեց որպես «ցեղասպանություն»⁵: Թուրքիայի ակադեմիական կյանքում այս գիտաժողովը եզակի էր իր բնույթով, սակայն դրա մասնակից արտասահմանում ինչպես մատնեց բուն Թուրքիայում բնակվող պատմաբանները ավելի վաղ եւս արտահայտվել էին Մեծ Եղեռնի վերաբերյալ: Մասնավորապես Ստամբուլի «Սաբանջը» համալսարանի պրոֆեսոր Հալի Բերքբայը, անդրադառնալով թուրք արձակագիր Փամուքի հայտնի հայտարարությանն այն մասին, որ «Թուրքիայում ժամանակին սպանվել են 1 միլիոն հայ եւ 30 հազար քուրդ» նշել է. «1915-1916թթ. գուցե 800 հազար հայ է սպանվել, գուցե՝ 1 միլիոն: Երբ մախկինում, որպես պատմաբան, այդ մասին հայտարարում էի, ինչպես Փամուքն այս օրերին, եւ եւս ենթարկվում էի ազգայնամուլների հարձակումներին»⁶: Իսկ «Բիլգի» համալսարանից գրականագիտության պրոֆեսոր Մուրաթ Բելգեն հարցազրույցներից մեկում նշել էր, որ «1915թ. տեղի ունեցածը համահունչ է ՄԱԿ-ի ցեղասպանության մասին կոմպենցիային»⁷:

Ամնախաղեպ կարելի է համարել Թուրքիայի մարդու իրավունքների պաշտպանության կազմակերպության հայտարարությունը 2005թ. ապրիլի 24-ին: «90 տարի առաջ այս օրը Օսմանյան կայսրության վերջին ժամանակաշրջանի երիտթուրքական կառավարությունը Ստամբուլում լայնածավալ ձերբակալություններ սկսեց: Ձերբակալվածները Գլխա-

վոր շտաբի կամ նախարարությունների տեղեկատվական կայքերում բնորոշվում են որպես «հայ կոմիտաջիներ»: Մինչդեռ նրանց զգալի մասը հայ հասարակության ընտրյալ մտավորականներն էին՝ պատգամավորներ, գրողներ, բանաստեղծներ, երաժիշտ, արվեստագետ, բժիշկ, փաստաբան: Մենք որպես մարդու իրավունքների պաշտպաններ պահանջում ենք հրաժարվել ֆաշիստական արշավներից, «ցեղասպանություն» բառի շուրջ առկա հակաժողովրդավարական օրենսդիր սահմանափակումներից, Քրեական օրենսգրքի 305-րդ հոդվածի Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ մասից, որը խոչընդոտում է պատմության հետ առերեսումը», ասված էր տեքստում⁸: Հայտարարությանը սատարել էր գերազանցապես Թուրքիայի քրդերից բաղկացած «Դեմոկրատ ժողովրդի» կուսակցությունը: Նշված կառույցը զգալի տեղ ունի երկրի արեւելյան շրջանների տեղական ինքնակառավարման մարմիններում: Կարելի է որոշակի վերապահումով ասել, որ հանրապետական Թուրքիայի պատմության մեջ առաջին անգամ Հայոց ցեղասպանության փաստը ստացավ նաև քաղաքական օբյեկտիվ գնահատական:

Հայկական տաբուի նահանջի գործում կարծում ենք կարելու են նաև երկրի լրատվամիջոցներում ժամանակ առ ժամանակ լույս տեսնող ազատական հոդվածները: Այս իմաստով զգալի աշխատանք է տանում «Ռադիկալ» օրաթերթը: Այստեղ են հոդվածներ հրապարակում Մուրադ Բելզեն. էրոլ Զաքըրջըօղլուն, Իսմեթ Բերքանը, որ նաև «Ռադիկալ» օրաթերթի խմբագիրն է:

Հայտնի է, որ Թուրքիայում դատական կարգով հետապնդվում էին 5 լրագրողներ վերոնշյալ «Բիլզի» համալսարանի գիտաժողովի հանդես պուրքական պետական դիրքորոշումը քննադատելու պատճառով: Պետք է նշել, որ 5 լրագրողներից 4-ն աշխատում են «Ռադիկալ» օրաթերթում: 2006թ. փետրվարի 12-ից սկսած՝ թերթը հրատարակեց «91 ամյա առեղծվածը. Հայկական հարց» խորագրով Մեծ Եղեռնի վերաբերյալ թերեւս դեմ տեսակետներ արտահայտող հարցազրույցների շարք: Ընդհանուր թվով 7 հրապարակումների 14 հարցազրույցներից 11-ում, «ցեղասպանություն» բառերի ուղղակի կիրառումից խուսափելու հետ մեկտեղ, ներկայացվեց Հայոց Եղեռնը հաստատող տեսակետ (Հալիլ Բերքբայ, Հրամոտ Դինք, Էրդողան Այդըն, Բասքըն Օրան, Մասիս Զյուրքչյուզիլ, Այհան Աքթար, Այշե Հյուր, Թաներ Աքչամ, Դիլեք Չափթչըօղլու, Օսման Զյաքեր, Ֆուաթ Դյունդար) եւ միայն 2-ը՝ դեմ (Յուսուֆ Հալաչօղլու, Թուրքբայա Աթաօլ), իսկ կարսեցի Ֆաիք Բուլուքը միջանկյալ դիրք զբաղեցրեց⁹:

Հոդվածաշարում նաև պոլսահայ համայնքի ներկայացուցիչները արծարծում էին իրենց հիմնախնդիրների մասին, մասնավորապես պոլսահայ Լեդա Մերմերը պատմում է, որ մորական կողմը լինելով հայ, ընկույն է իսլամը եւ թաքցնում է իրական ծագումը¹⁰:

«Ռատիկալի» հողվածաշարը որոշ չափով կրկնում էր 2005թ. Մեծ Եղեռնի տարեկիցի օրերին «Հյուրիներ» քերթում լրագրող Սեֆա Զափլանի հրատարակած «Ինչ է տեղի ունեցել 1915թ.» շարքի մոտեցումը, որը եւս օրյեկտիվ դիրքորոշմամբ պատմաբաններին զուգահեռ ներկայացնում էր մերժողական կեղծ դիրքորոշումները, սակայն այստեղ լրագրողը հիմնականում պահպանել էր կողմերի միջեւ «հավասարակշռությունը»: Սակայն նկատելի է նաեւ, որ լրագրողն առավելապես համակարծիք է օրյեկտիվ կողմին: Սեֆա Զափլանն ավելի ուշ առանձին գրքով տպագրեց իր հողվածաշարը, որում նաեւ տեղադրեց Թալեաթի հեռագիրը Դիարբեքի մահանգապետին հայերի ջարդը շարունակելու վերաբերյալ¹¹:

Կա տեսակետ, որ Անկարան իրականացնում է մակերեսային, «կուսմետիկ» բարեփոխումներ՝ եվրոպական «տեսուչների» մոտ ժողովրդավարացման պատրանք ստեղծելու համար: «Եթե անգամ Թուրքիան խոսքի ազատության ուղղությամբ որոշ բարեփոխումներ կատարել է, դա ոչ թե համոզմունքներից է, այլ ասես շոու է», հայտարարել է արձակագիր Օրհան Փամուքը¹²:

Հայկական տարուի մահանջի գործում պետք է կարեւորել նաեւ պատմական իրականությունն արտացոլող գրքերի հրատարակումը Թուրքիայում: Նշված ոլորտում զգալի աշխատանք է տարել «Բելգե» հրատարակչությունը: «Թուրքիայում ամենակարեւոր տարումներից մեկը համարում ենք 1915թ. հայերի դեմ իրականացված ցեղասպանությունը: ...Պետությունները չպետք է խուսափեն իրենց պատմությունը քննարկելուց եւ նրա հետ առերեսումից: Իվ Թեռնոնի եւ Վահագն Դադրյանի գրքերը տպագրել ենք հենց այս գիտակցությամբ», - նշել է թուրքական «Բելգե» հրատարակչատան ղեկավարներից Այշե Նուր Չարաբուլուն¹³: 1977թ. հիմնված «Բելգեն» լույս է ընծայել Մեծ Եղեռնի վերաբերյալ պատմական իրականությունը ներկայացնող տասնյակից ավելի գրքեր, որոնց թվում Ֆ. Վերֆելի «Մուսա Լեռան 40 օրը», Ավետիս Ահարոնյանի «Ֆիդայիները», Վահագն Դադրյանի «Հայոց ցեղասպանության գործում կառույցների դերը» հողվածների ժողովածուն; Առնոլդ Թոյնբիի, հայ պատմաբան Արսեն Ավագյանի, իրավապաշտպան Եղա Օզքանի աշխատությունները:

Թուրքական «Փերի» հրատարակչատունը 2004թ. լույս է ընծայել Անդրանիկ Չելեպյանի «Անդրանիկ փաշա» գիրքը: Հատկանշական է, որ Չելեպյանի գիրքը լույս էր տեսել Բեյրութում 1986թ., Հայաստանում տպագրվել 4 տարի անց՝ 1990թ.՝ այս դեպքում արդեն խորհրդային համակարգի հարուցած արգելքների պատճառով: Արժանահիշատակ է նաեւ վերջին տարիներին պատմաբան Թաներ Աքչամի գրքերի հրատարակումն ու վերահրատարակումը Թուրքիայում, Ատոմ Էգոյանի «Արարատի» ցուցադրությունը «Կանալ Թյուրք» հեռուստաալիքով ապրիլի 13-ին: «Եւս մեկ հայկական տարու վերացվեց» հողվածում հրատարա-

կախոս Մ. Ալի Բիրանդը նշում էր, որ համարձակ մտածումի համար հեռուստաադիքի ղեկավարին պետք է շնորհավորել¹⁴:

Պետք է նաև նշել, որ առկա դրությամբ պաշտոնական Անկարան շարունակում է մերժողական քաղաքականությունը: Թուրքիայի պատմության ինստիտուտի Յուսուֆ Հալաչոլուի գլխավորությամբ իրականացնում է համապատասխան կեղծ գիտական եւ քարոզչական աշխատանք: Իր վերջին հարցազրույցներում Հալաչոլուն կրկին վերահաստատել էր դիրքորոշումը: Պնդելով, թե ջարդի ենթարկվածների թիվը սահմանափակվել է մի քանի հազարով, ինչը պատահական միջադեպերի արդյունք է եղել՝ նա շարունակում է. «Տեղեկանալով այս մասին՝ Թալեաթը միջոցառումներ ձեռնարկելու համար հեռագիրը հեռագրի հետևից էր ուղարկում: Տեղասպանությունը հրահանգողը դա կանե՞ր»¹⁵: Գերազանցապես մերժողական ուղղվածություն ունեւր նաև Ստամբուլի համալսարանում տեղի ունեցած վերջին գիտաժողովը¹⁶:

Սակայն զարգացնելով Թաներ Աքչամի միտքը՝ կարելի է արձանագրել, որ հայկական տարուի ոլորտում ընթանում է յուրատեսակ «ձնհալ»: Միանգամայն տրամաբանական համարելով, որ սա արվում է գերազանցապես հանուն ԵՄ անդամության գործընթացի՝ կարելի է արձանագրել, որ Եղեռնի հարցում հասարակության տեղեկացվածության մակարդակն աճում է, ինչը կարելի է նաև աստիճանական կարգով «ներքին ճնշում» ձեւավորելու եւ թուրքական պաշտոնական ղեկավարությանը սեփական անցյալի հետ «առերեսման» մղելու համար:

HAYKARAM NAHAPETYAN
(Public TV Company of Armenia)

THE PROCESS OF REMOVAL OF ARMENIAN TABOO IN TURKEY

During the recent years the Armenian Genocide issue has been discussed in Turkey more freely than in previous years and decades. The steps forward are conducted mostly due to the pressures by Western and especially European circles against Turkey. They demand that Turkish authorities create better conditions for discussing the Genocide question and accept the historical reality. Under these circumstances Ankara started suggesting some liberal viewpoints concerning the Armenian issue in the recent years. Many Turkish human rights activists, liberal-minded intellectuals, journalists, as well as political dissidents are contributing to the process of creating better atmosphere for discussing the realities of 1915 Genocide. On 24 April of 2005, the Human Rights Organization of Turkey issued a proclamation condemning Turkey's official position over Genocide issue and blaming the authorities for failing "to come face to face with their own history". Several books describing the historical reality of Genocide have been published mostly by "Belge" publishing house in Istanbul. The Conference held on 24-25 September 2005 in "Bilgi" University of Istanbul may also be considered as a step forward. Writer Orhan

Pamuk believes that Ankara is conducting a “make up” rather than reforms. In any case, year after year Turkish society is getting more and more informed about the Armenian Genocide issue.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Taner Akçam, Ermeni Tabusu Aralanırken. İstanbul, Su yayınları, 2000 s. 9.
2. Pamuk: Ermeni sorunu artık tabu değil, www.ntvmsnbc.com. 29.11.2005.
3. Yigal Schleifer, Armenian Taboo Removes, The Christian Science Monitor. 17.03.2005.
4. Նույն տեղում:
5. «Արմենպրես» լրատվական գործակալություն, www.armenpress.am 25.09.2005.
6. Orhan Pamuk Üzerine, Vatan gazetesi, 11.02.2005.
7. Umarım 100'üncü yıl İstanbul'da anırız, Milliyet, 01.05.2006.
8. Ermeni halkının acısına saygı göstermelidir, Radikal, 26.04.2005.
9. Ertuğrul Mavioglu, 91 yıllık duğum. Ermeni Sorunu, Radikal, 12-18. 02.2006.
10. Soykırım mı, değil mi?, Radikal, 12.02.2006.
11. Sefa Kaplam, 1915'te ne oldu? İstanbul, Hürriyet yayınları, 2005.
12. Pamuk: Reformlar kozmetik, Radikal, 11.12.2005.
13. Ayşe Nur Zarakolu Yazma ve Yayınlama Özgürlüğü İcin...”, s. 58, Belge Yayınları, İstanbul, 2002.
14. Yeni bir Ermeni tabusu yıkıldı, Milliyet, 14.04.2006.
15. Bu telgrafın neresinde Soykırım emri var?, Vatan, 13.03.2006.
16. Գիտատեղեկական մասնակիցների ամբողջական ցանկը տես՝ [http://www.hvetert.com/dosva/ PROGRAM13THMARCH.xls](http://www.hvetert.com/dosva/PROGRAM13THMARCH.xls)

ՆԱՎԱՍԱՐԴՅԱՆ ՆԱԶԵԼԻ
(ԱԻ)

ԱՆԳԼՈՒՌՈՒԻՍԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՆԸ ԵՎ ԻՐԱՆԻ
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՃԳՆԱԺԱՄՆ ԱՌԱՋԻՆ
ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻՑ ԱՌԱՋ

Առաջին Համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Իրանը շարունակում էր գտնվել Մեծ Բրիտանիայի և ցարական Ռուսաստանի միջև Միջին Արևելքում ընթացող քաղաքական, ռազմավարական և տնտեսական շահերի մրցակցության կիզակետում: Իրանի դաջարական կառավարությունը¹ գրեթե ամբողջովին կորցրել էր իր քաղաքական և տնտեսական կենսունակությունն ու ինքնուրույնությունը: Իրանն ապրում էր խոր սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամ. վտանգված էր երկրի ռազմական անվտանգությունը և վարչական կայունությունը: Ղաջարական կառավարությունը փորձում էր պահել իշխանությունը՝ որպես ճգնաժամից դուրս գալու միջոց կիրառելով հրաժարականների մեթոդը և լավագույնս խուսամասվել երկրում առկա անգլո-ռուսական մրցակցության և մերքին համայնքային հակասությունների միջև³:

XX դարի սկզբին անգլո-ռուսական մրցակցությունը Իրանում կարևոր գործոն էր, առանց որի ուսումնասիրության հնարավոր չէ հասկանալ միջինարևելյան, ինչպես նաև միջազգային քաղաքականության բազում հարցեր:

1912թ. փետրվարի 18-ին Ռուսաստանի և Անգլիայի ճնշման արդյունքում Իրանի կառավարությունը ստիպված էր պաշտոնապես ճանաչել⁴ դեռևս 1907թ. անգլո-իրանական համաձայնագիրը՝ Իրանն ազդեցության երեք գոտիների բաժանելու վերաբերյալ⁵: Փոխարենը Իրանին տրամադրվեցին նոր վտխառություններ՝ յուրաքանչյուր երկիրի կողմից 100 հազ. ֆունտ ստեռլինգ գումարով, տարեկան 7 տոկոս տոկոսադրույքով⁶:

Նշենք, որ համաձայնագրի IV-V կետերի համաձայն Իրանի բոլոր մաքսատների շահույթները պետք է մտնեին Անգլիայի հիմնադրած «Շահնշահական բանկ» և Ռուսաստանի հիմնադրած «Հաշվավարկատու բանկ»⁷ մարելով շահական կառավարության կողմից նախկինում վերցված բոլոր փոխառությունները և դրանց տոկոսները⁸:

XIX դարից սկսած Անգլիան և Ռուսաստանը փորձում էին առավել ամրապնդել իրենց ֆինանսատնտեսական դիրքերը Իրանում: Անգլիան երկրի հարավում, իսկ Ռուսաստանը՝ հյուսիսում սկսեցին իրականացնել ներդրումային մենաշնորհային ծրագրեր երկրի տնտեսության տարբեր ոլորտներում⁹: Օրինակ՝ Անգլիայի ներդրումը Իրանի հեռագրային ընկերությունում կազմում էր՝ 50 հազ. ֆունտ ստեռլինգ, «Շահնշական բանկ» հիմնելու նախնական կապիտալը կազմում էր՝ 100 000 ֆունտ ստեռլինգ¹⁰:

Վերոհիշյալ երկու երկրները՝ հատկապես Անգլիան, փորձում էին իրենց մենաշնորհային դիրքերը ապահովել նաև Իրանի նավթարդյունաբերության ոլորտում: Մասնավորապես 1901թ. Մոգաֆֆար էլ-Դին շահի կողմից անգլոնիպատակ ղ'Արսիին տրամադրվեց Իրանի տարածքում նավթի շահագործման մենաշնորհային կոնցեսիա, որի շրջանակների մեջ չէին մտնում հյուսիսային հինգ նահանգները, որոնք գտնվում էին ռուսական ազդեցության ոլորտում: 1909թ. այդ կոնցեսիայի հիման վրա հիմնվեց Անգլո-պարսկական նավթային ընկերությունը, որը պատերազմի տարիներին իրականացնում էր բրիտանական նավատորմի նավթի մատակարարումը¹¹:

Չնոք բերելով մենաշնորհային իրավունքներ, այս երկու տերությունները սահմանափակում էին շահի ինքնուրույնությունը, ընդհուպ մինչև նրա կողմից ինքնուրույն քաղաքական որոշումներ կայացնելու հնարավորությունը: 1911-1914թթ. շահական կառավարությունը ստացավ ևս հինգ նոր վտխառություններ: Այսպիսով, արդեն աշխարհամարտի նախօրեին Իրանի արտաքին պարտքը Ռուսաստանին և Անգլիային կազմում էր 6 մլն. 804 հազ. ֆունտ ստեռլինգ¹²:

Իրանը Ռուսաստանի և Անգլիայի համար ինչպես էժան հումքի, գյուղատնտեսական բնամթերքի արտահանման շուկա էր, այնպես էլ այդ երկրների արդյունաբերական ապրանքների խոշոր սպառող: Իրանի գյուղատնտեսական բնամթերքի նկատմամբ բարձր պահանջարկը և չձևավորված արդյունաբերական կապիտալի բացակայությունն ի վերջո հանգեցրեցին առևտրային ազատ կապիտալի կուտակմանը բարձր պաշտոնյանների, հոգևորականության, առևտրային բուրժուազիայի ձեռքում¹³: Կուտակված միջոցները (ազատ կապիտալը) գյուղատնտեսական ոլորտում ուղղվում էր վերջիններիս կողմից հողերի ձեռքբերմանը, քանի որ գյուղատնտեսական ոլորտում ներդրված միջոցներն ավելի շահութաբեր էին: Գյուղատնտեսական արտադրանքի ինքնարժեքի ցածր լինելն Իրանում հնարավորություն էր տալիս օտարերկրյա առևտրային ընկերություններին այդ արտադրանքն արտահանել միջազգային շուկա:

Ինչ վերաբերում է արդյունաբերական արտադրությանը, ապա Իրանում գերակշռում էր հիմնականում Ռուսաստանից և Անգլիայից ներ-

մութովոդ արդյունաբերական ապրանքները, քանի որ դրանք առավել մրցունակ էին: Իրանի Ռուսաստանի և Անգլիայի հետ առևտրի բնորոշ ձևերից էր առևտրային բացասական հաշվեկշիռը, ինչի վառ արտահայտությունն էր ներմութովոդ ապրանքների անընդհատ աճն՝ արտահանվող ապրանքների նկատմամբ¹⁴:

Ռոշակի վերապահումով մոտենալով մի շարք խորհրդային հեղինակների աշխատություններին, որոնցում նշվում է, թե օտարերկրյա կապիտալի մուտքն Իրան խոչընդոտեց և կասեցրեց իրանական տնտեսության զարգացմանը նշենք, որ ընդհակառակը, օտարերկրյա ներդրումների աճը դրական ազդեցություն ունեցավ իրանական բուրժուազիայի, ինչպես նաև կապիտալիստական հարաբերությունների և ազատ շուկայի ձևավորման վրա: Այլ է խնդիրը, որ իրանական իշխանություններն առաջնորդվելով իրենց անձնական և ոչ պետական շահերով, ինչպես նաև կաշկանդված լինելով ավատականության կապանքներով, հետևողական չգտնվեցին օտարերկրյա ներդրումները և փոխառությունները ի նպաստ երկրի տնտեսության զարգացմանն ուղղորդելու և դրանով իսկ խթանելու իրենց երկրի առաջադիմական զարգացմանը:

NAZELY NAVASARDYAN
(IOS)

BRITISH-RUSSIAN FACTOR AND IRAN'S ECONOMIC CRISIS BEFORE THE WORLD WAR I

The research of the British-Russian competition and Iran's economic crisis in the beginning of XX century is too important problem. Without it's analysis it will be too difficult to understand correctly Great Britain's and Russia's struggle for the strengthening of their strategical and economical profits in Middle Asia, especially in Iran, before the World War I.

The Qajar dynasty (1796-1925) bounded with feudal limits wasn't able to create acting system of security of great vitality and administrative government. As a result Iran was in deep social-political and economical crisis. In spite of foreign investments and credits (in this case British and Russian) which mostly promoted the development of Iranian economy the authorities, leaded by their personal not the state profits, couldn't use them in favour of the progressive development of the country.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ղաջարական դինաստիան իշխել է Իրանում 1796-1925 թթ., տե՛ս Մոհամմադ Ջավադ Մաշկուր, Թարիխ-ե Իրան զամին, Թեհրան, էջ 385-123 (պարսկերեն):
2. Abrahamian Er., Iran Between Two Revolutions, New Jersey, 1982, p. 41.
3. Նույն տեղում. էջ 42:

4. Международные отношения в эпоху империализма, сер. 2, т. XIX, ч. 2, с. 306. (Из ноты персидского министра иностранных дел Восуг од-Доуле русскому посланнику в Тегеране Поклевскому-Козелу от 7 (20) марта 1912г.).
5. Հատ համաձայնագրի՝ Իրանի հյուսիսային հատվածը համարվեց Ռուսաստանի ազդեցության ոլորտ, հարավայինը՝ Անգլիայի, իսկ կենտրոնական հատվածը՝ չեզոք գոտի՝ որպես ազատ մրցակցության դաշտ:
6. Международные отношения в эпоху империализма, сер. 2, т. XIX, ч. 2, с. 155-156. (Из совместной ноты русского и английского посланников в Тегеране персидскому министру иностранных дел Восуг од-Доуле 18/5 февраля 1912г.).
7. Այս մասին մանրամասն տե՛ս՝ P. Sykes A History of Iran, vol. 2, L., 1921. Кулагина Л.М., Экспансия английского империализма в Иране в конце 19 - начале 20 вв., М., 1981, с. 50-57.
8. Новая история Ирана. Хрестоматия, с. 202-203, см. Советско-иранские отношения, М., 1988, с. 51-54.
9. Բայրրորդյան Վ. Իրանի պատմություն, Եր., 2005, էջ 483-503, նույնի՝ Իրանն առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի տարիներին, ուսումնական ձեռնարկ և մեթոդական օժանդակ նյութեր, Եր., 1984, էջ 3-11:
10. Кулагина Л.М., Экспансия английского империализма в Иране в конце 19 - начале 20 вв., М., 1981, с. 110, таб. 8.
11. Elwell-Sutton L.P., Persian Oil. A Study in Power Politics, L., 1955, p. 11-51.
12. Иванов М.С., Очерк истории Ирана, М., 1952, с. 250.
13. Гореликов С.Г., Иран. Экономико-географическая характеристика, М., 1961, с. 151-152.
14. Իրան անգլիական - ռուսական ապրանքների արտահանման - ներմուծման մասին մանրամասն տե՛ս Бобынин Н.Н., Персия ее экономическое положение и внешняя торговля 1901-1923гг., Тифлис, 1923, с. 114-167.

ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ ԼՈՒՄԻՆԵ
(ԱԻ)

ԱՐԴԻԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆ ԻՐԱՆՈՒՄ 20-ՐԴ
ԴԱՐԻ 20-40 ԱԿԱՆ ԹԹ. ԵՎ ԴՐԱ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ
ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

1921թ. փետրվարի 21-ին Իրանում տեղի ունեցած հեղաշրջումից հետո մտնելով քաղաքական քառերաբեմ՝ Ռեզա խանը ձեռնամուխ եղավ միասնական և կանոնավոր բանակի ստեղծմանը և երկրում կենտրոնական հզոր իշխանություն ու կայունություն հաստատելու գործընթացին: Հետևողական քայլերի միջոցով աստիճանաբար իր ձեռքերում կենտրոնացնելով Իրանի ինչպես զինվորական, այնպես էլ քաղաքացիական իշխանությունները՝ Ռեզա խանը փորձեց օգտագործել 1923թ. երկրում սկիզբ առած հանրապետական վարչակարգ ստեղծելու շարժումը՝ Ղաջարների դինաստիան տապալելու և իր դիրքերը ամրապնդելու նպատակով:

Սակայն, հանդիպելով ավատական ազնվականության և ազդեցիկ հոգևորականության հուժկու դիմադրությանը, նա ստիպված եղավ հրաժարվել հանրապետական շարժմանը սատար կանգնելու իր քաղաքանությունից: Նա անգամ մի հռչակագիր հրապարակեց, որտեղ հայտարարում էր, որ ինքը միշտ ջատագով է եղել իսլամի ծաղկմանը և հոգևորականության դիրքերի անսասանությանը¹: Հենց այդ ժամանակաշրջանից էլ ձևավորվեց Ռեզա խանի, իսկ ապագայում Ռեզա շահի քաղաքականությունը կրոնի և մասնավորապես հոգևորականության հանդեպ: Քաջ գիտակցելով, որ կրոնի դերն Իրանում չափազանց կարևոր է, իսկ հոգևորականության դիրքերը՝ ամուր, նա որդեգրեց հոգևորականությանը սիրաշահելու և նրանց իր կողմնակիցը դարձնելու քաղաքականություն, որն ուներ ևս մեկ հենահար նպատակ. հոգևորականության աջակցությունը ձեռք բերելով՝ նա կստանար հավատացյալների մի ստվար զանգվածի հավանությունն ու աջակցությունը:

Հետամուտ լինելով իր որդեգրած քաղաքականությանը՝ Ռեզա խանը մի հայտարարություն հրապարակեց, որի համաձայն իր հիմնական խնդիրն էր համարում. «իսլամական օրենքների իրագործումը և ժողովրդի բարօրությունը»²:

Նշված քայլերի արդյունքում նրան հաջողվեց ստանալ հոգևորականության մի մասի աջակցությունը, որի շնորհիվ էլ 1925թ. դեկտեմբերի 12-ին Մեջլիսի որոշմամբ Ռեզա խանը հռչակվեց Իրանի շահ: Իրանում հիմնվեց նոր միապետական դինաստիա, որն ընդունեց Փահլավի գահակալական անունը:

Լիարժեք իշխանություն հաստատելուց և երկրի կայունությունն ապահովելուց հետո՝ Ռեզա շահը ձեռնամուխ եղավ մի շարք միջոցառումների իրագործմանը, որոնք ուղղված էին երկրի արդիականացմանը և արևմտականացմանը: Իրանի պարագայում արդիականացման քաղաքականությունը անխուսափելիորեն ենթադրում էր երկրի աշխարհիկացում, որն էլ իր հերթին՝ հոգևորականության դերի և ուժի թուլացում: Ըստ Ռեզա շահի՝ Իրանի արդիականացման ճանապարհին առկա էր երեք կարևորագույն խնդիր՝ հոգևորականության ավանդական ազդեցությունը, բնակչության անգրագիտությունը և կանանց կախյալ վիճակը³:

Այսպիսով, հենց այդ խնդիրների լուծմանն էր, որ իր ուշադրությունը բևեռեց Ռեզա շահն առաջին հերթին, քանի որ աշխարհիկ տիպի կրթական համակարգի հիմնադրումը և կանանց վիճակի բարելավումը ոչ միայն երկրի առաջընթացի գրավականն էին, այլև հոգևորականության ազդեցությունը թուլացնելու լավագույն միջոց: Հոգևորականության անձեռնմխելիությունը խափանվեց նաև 1938թ. հունիսի 19-ին ընդունված՝ Համընդհանուր զինվորական պատրաստականության մասին վերանայված օրենքով, որի 62-րդ հոդվածի համաձայն բոլոր հոգևորականները ենթարկվում էին երկամյա պարտադիր զինվորական ծառայության⁴:

Հոգևորականության ազդեցությունը թուլացնելու՝ Ռեզա շահի քաղաքականությունը առավել կտրուկ ձևով արտահայտվեց արդարադատության համակարգի բարեփոխումների գործընթացում: Դեռևս 1907թ. Թեհրանում հիմնվել էին աշխարհիկ տիպի առաջին դատարանները, սակայն աշխարհիկ օրենսգրքերի բացակայության պատճառով դրանք առաջնորդվում էին շարիաթով⁵:

Այսպիսով, դատական ռեֆորմը նպատակ ուներ շարիաթական օրենսգրքերը փոխարինել եվրոպական իրավունքի նորմերով⁶: Այս դեպքում ևս, զիտակցելով հոգևորականության ուժը և ներգործության աստիճանը հավատացյալ զանգվածների վրա, Ռեզա շահը գերադասեց ճակատային պայքարի մեջ չմտնել, որի արդյունքում Սահմանադրության Լրացման երկրորդ հոդվածի համաձայն նոր օրենքները ոչ մի դեպքում չպետք է հակասեին շարիաթին⁷:

Այսպիսով, չնայած ընդունվեցին եվրոպական տիպի Քրեական (1927թ.) և Քաղաքացիական (1929թ.) օրենսգրքեր՝ սակայն Քաղաքացիական օրենսգիրքը իրենից ներկայացնում էր շարիաթի և արևմտյան աշխարհիկ օրենքների ընդհանրացում, քանի որ ոչ մի այլ բնագավառում շարիաթի գաղափարներն այնքան հարատև չէին, որքան ամուս-

նությանը, ապահարգանքին, ընտանեկան հարաբերություններին և բարոյականության դեմ հանցագործություններին վերաբերող հարցերում⁸:

Հետագա քայլերի արդյունքում շարիաթական դատարանների գործունեության իրավական դաշտը նեղացվեց: Ի վերջո, 1931թ. նոյեմբերի 30-ին Մեջլիսը վավերացրեց օրենք, որտեղ ասվում էր, որ «Շարիաթական դատարանները ստեղծված են՝ քննելու այն դեպքերը, որոնք պետության օրենքներով մտցված են նրանց իրավասությունների շրջանակների մեջ»⁹: Այսինքն, շարիաթական դատարանների իրավասության մեջ էին մտնում միայն ընտանեկան և կրոնական բնագավառների խնդիրները: Նույն օրենքով շարիաթական դատարանների բոլոր գործողությունները մտցվեցին Գլխավոր դատախազի վերահսկողության ներքո, դրանք զրկվեցին դատավճիռ հրապարակելու իրավունքից, նրանց դատավճիռները պետք է ուղարկվեին պետական այն դատարան, որը և գործը ուղղել էր նրանց, և այդ իսկ դատարանը կարող էր հրապարակել դատավճիռը: Պետական դատարանները ստացան նաև շարիաթական դատարանների դատավճիռները բողոքարկելու իրավունք¹⁰:

1939թ. Զաղաքացիական օրենսգրքում կատարված փոփոխությունների արդյունքում շարիաթական դատարանները ընդհանրապես զրկվեցին գործելու հնարավորությունից¹¹: Հոգևորականության դերը երկրի արդարադատության բնագավառում էլ ավելի թուլացավ 1936թ. դեկտեմբերի 27-ին, երբ Մեջլիսի կողմից ընդունվեց արդարադատության համակարգի վերակառուցման և դատավորների վերաբերյալ օրենքը, որի համաձայն դատավորները պետք է համապատասխան մասնագիտական կրթություն ունենային, իսկ նախկինում արդեն գործող դատավորները պետք է քննություններ հանձնեին իրանական և միջազգային օրենսդրության վերաբերյալ, որպեսզի կարողանային շարունակել իրենց գործունեությունը¹²: Դատավորների ծառայողական վերոհիշյալ որակավորումների կիրառման հետևանքով հոգևորականության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ դուրս մնացին արդարադատության համակարգից:

Ռեզա շահի քաղաքականությունը հետապնդում էր հոգևորականության ոչ միայն հասարակական, այլև ֆինանսական դիրքերը թուլացնելու նպատակ: Դատական բարեփոխումների շրջանակներում 1932թ. մարտի 17-ին Մեջլիսն օրենք ընդունեց, որի համաձայն օրինական փաստաթղթերի, սեփականությանը և ունեցվածքին վերաբերող այլ գործարքները պետք է կատարվեին միայն պետական աշխարհիկ դատարաններում¹³: Այդ գործառնությունը նախկինում լինելով շարիաթական դատարանների մենաշնորհը՝ ամուսնությունների և ապահարգանքների գրանցման հետ միասին մոջթահիդների ու ցածր խավի հոգևորականության օրինական եկամուտների աղբյուրն էր կազմում: Հոգևորականության ֆինանսական դիրքերը խարխիլելու ուղղությամբ կատարված քայլերից էր նաև նվիրատվությունների միջոցով կուտակված՝ մզկիթա-

պատկան հարստությունների (վակուֆների) բռնագրավումը¹⁴։ Հատկանշական է, որ վակուֆների մի մասը մտցվեց Լուսավորության նախարարության վերահսկողության ներքո՝ աշխարհիկ կրթական համակարգի տարածման կարիքները հոգալու նպատակով։ Բնականաբար դա անցանկալի հետևանքներ ունեցավ հոգևորականության համար, քանի որ եկամտուտների աղբյուր հանդիսացող միջոցների կորուստը կախման մեջ էր գցում նրանց կառավարությունից։ Կատարված բարեփոխումների հետևանքով բազմաթիվ հոգևորականներ ստիպված եղան հանել կրոնավորի հագուստը և աշխարհիկ աշխատանք փնտրել։

Այսպիսով, ամփոփելով Ռեզա շահի կառավարման շրջանի իրողությունները, հարկ է նշել, որ կատարված բարեփոխումները, լինելով թերի և ոչ հետևողական ու հաճախ իրականացվելով բռնապետական մեթոդներով, այնուամենայնիվ, նպաստեցին պետության ղեկավար դերի ուժեղացմանը երկրի տնտեսական ու հասարակական կյանքում, ինչպես նաև Իրանի կայացմանը որպես անկախ պետություն։ Երկրի կենտրոնացումից և կայունացումից հետո, ըստ Ռեզա շահի, կարևորագույն խնդիր էր արդիականացումը, որը կնպաստեր Իրանի առաջընթացին։ Իշխանության գալու ընթացքում և դրանից հետո իր ճանապարհին խոչընդոտ համարելով հոգևորականությանը, որը մեծ դեր ուներ երկրի կյանքում, Ռեզա շահը կարևոր էր համարում իր «մրցակիցների» դիրքերի թուլացումը։ Նրա պայքարը կրում էր նաև հոգեբանական բնույթ։ Որպես ոգեշնչման աղբյուր փառաբանելով ոչ թե իսլամական անցյալը, այլ նախաիսլամական Իրանի նվաճումները, սահմանափակելով մահմեդական կրոնական տոների զանգվածային անցկացումը և իրականացնելով ինչպես կանանց, այնպես էլ տղամարդկանց հագուստի բռնի արևմտականացում, նա կործանարար հարված էր հասցնում հոգևորականության գաղափարական դիրքերին ևս։ Անգամ առողջապահության ոլորտում կատարված բարեփոխումները՝ պարտադիր պատվաստումները, բժշկական զննումները և այլն, որոշ առումներով դիտվում էին որպես հակահոգևորական տրամադրությունների դրսևորում։

Այդուհանդերձ, իր բարեփոխումների ողջ ընթացքում հանդիպելով հոգևորականության դիմադրությանը, Ռեզա շահը բավականին զգույշ էր պահում իրեն նրանց հանդեպ։ Չնայած իր կառավարման շրջանում հոգևորականության ուժը թուլացնելու ուղղությամբ կատարված բոլոր քայլերին՝ նա հաճախ իր ելույթներում և հայտարարություններում հանդես էր գալիս որպես հավատացյալ մահմեդական և նույնիսկ պնդում էր, որ բարեփոխումների իրականացումը ամենևին էլ չի հակասում հավատքի սկզբունքներին¹⁵։ Այսպիսով, «մտրակի և բլիթի» հայտնի քաղաքականության շնորհիվ Ռեզա Շահին հաջողվեց իրականացնել սեփական նպատակները, որը, սակայն չի կարելի վերագրել միայն նրա ուժեղ անհատականությանը։ Շահի հաջողության գրավականը նաև մտավորա-

կանության մեծ մասի, քաղաքային նորաստեղծ միջին խավի՝ պետական պաշտոնյաների, արհեստավորների և ուսանողների, իսկ ամենակարևորը՝ բանակային սպաների աջակցությունն էր:

LUSINE STEPANYAN
(IOS)

**THE RESULTS OF MODERNISATION POLICY IN IRAN FOR CLERGY
IN 1920-1940's OF XX CENTURY**

Having undisputed political power, during years of his reign Reza Shah Pahlavi initiated a number of reforms to modernize the country. Three factors, according to him, that hindered the realization of the reforms, were Shiah religion in its traditional form, illiteracy and the status of women.

So the shah initiated a number of reforms that dealt successive blows to the body of organized Islam and radically undermined the position of the clergy. One and the most trenchant reform was the confiscation by the government of the ecclesiastical possessions, called waqf in Islamic countries, which meant not only decisive loss of power, but also deprived them of their independence and made them government officials and state functionaries. The second and may be the most important step was the establishment of modern secular educational system in Iran. Not less important were the reforms in judiciary sphere. The displacement by secular law of the religious law, the Sharia'h, was fatal for the clergy.

Analyzing all modernizing reforms that took place in Iran we can say that due to Reza Shah's customary vigor and support of intellectual and newly established urban middle classes, there were great changes, which resulted in decisive loss of power for clergy not only in the social, but also economic sphere of the country.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Keddie N.R., Iran. Religion, Politics and Society (Collected Essays), London, 1980, p. 98, Վ.Քայրուրդյան, Իրանի պատմություն, Եր., 2005, էջ 603:
2. Նույն տեղում, էջ 605.
3. Haas W.S., Iran, Columbia University Press, New York, 1946, p. 153.
4. Տվյալ խնդիրները արդեն քննարկվել են՝ Ստեփանյան Լ., Կրթական բարեփոխումները Ռեզա շահ Փահլավիի կառավարման շրջանում, Մերձավոր Արևելք. Պատմություն, քաղաքականություն, մշակույթ (հոդվածների ժողովածու), Եր., 2002, էջ 134-147, Կանանց վիճակը Ռեզա շահ Փահլավիի կառավարման շրջանում, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ XXII, Եր., 2003, էջ 145-156, Իրանական բանակը որպես երկրի կենտրոնացման քաղաքականության կարևորագույն երաշխիք XX դարի առաջին կեսին, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ XXIII, Եր., 2004, էջ 277-289 հոդվածներում:

5. Banani A., *Modernization of Iran: 1921-1941*, Stanford, California, 1961, p. 69, Avery P., *Modern Iran*, London, 1965, p. 286, Haas W.S, *Iran*, p. 158.
6. Վ. Բայրոնդյան, նշվ. աշխ., էջ 610:
7. Banani A., նշվ. աշխ., էջ 77.
8. Ibid., p. 80, Lenczowski G., *Iran Under The Pahlavis*, Stanford, California, 1978, p. 92, Арабаджян З.А., *Иран: власть, реформы, революции (XIX-XXвв.)*, М., "Наука", 1991, с. 49.
9. Նույն տեղում, էջ 50, Banani A., նշվ.աշխ., էջ 78.
10. Նույն տեղում, էջ 79, Վ. Բայրոնդյան, նշվ. աշխ., էջ 610:
11. Keddie N.R., *Religion and Politics in Iran (Shi'ism from Quietism to Revolution)*, New Haven and London, 1983, p. 60, Banani A., նշվ.աշխ., էջ 79.
12. Նույն տեղում, էջ 73, Վ. Բայրոնդյան, նշվ. աշխ., էջ 621, Lenczowski G., նշվ. աշխ., էջ 92.
13. Նույն տեղում, էջ 92, Avery P., նշվ. աշխ., էջ 291, Арабаджян З.А., նշվ. աշխ., էջ 50, Banani A., նշվ. աշխ., էջ 72.
14. Նույն տեղում, էջ 92, Keddie N.R., նշվ.աշխ., էջ 60, Haas W. S., նշվ.աշխ., էջ 157.
15. Lenczowski G., նշվ.աշխ., էջ 39, Վ. Բայրոնդյան, նշվ. աշխ., էջ 617:

**ՎԱՐԴԵՐԵՍՅԱՆ ԱՐԵՆ
(ԱԻ)**

**ԻՐԱՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԷՆԵՐԳԵՏԻԿ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆ. ԳԱԶԱՏԱՐԻ
ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ**

21-րդ դարում էներգետիկ անվտանգության հարցը զուտ տնտեսական հասկացությունից վերածվել է քաղաքականի: Ներկայումս էներգակիրների ներմուծման խնդրի հետ կապված ցանկացած հարց ուղղակիորեն առնչվում է երկրի ազգային անվտանգության հարցերին: Էներգետիկ անվտանգությունը կարևոր է հատկապես այն երկրների համար, որոնք կախված են այս կամ այն երկրից՝ էներգակիրների ներմուծման հարցում: Էներգակիրների ներմուծման բազմականացումը տարբեր երկրներից դառնում է ռազմավարական նշանակություն ունեցող խնդիր:

21-րդ դարը կարելի է բնութագրել որպես էներգակիրների այլընտրանքի ստեղծման դար, որտեղ անկախ է մա, ով ունի այդ այլընտրանքի հնարավորությունը կամ ով իր համար ստեղծում է այդ այլընտրանքը: Նկատենք, որ Հարավային Կովկասի հանրապետությունները ևս վարձում են գտնել էներգակիրների ներմուծման նոր աղբյուրներ: Էներգետիկայի բնագավառում հայ-իրանական հարաբերությունները կարելի է դիտարկել հենց այս՝ այլընտրանքի տեսանկյունից:

1992թ. դեկտեմբերին Իրանում Հայաստանի Հանրապետության և ԻԻՀ միջև ստորագրվեցին մի շարք պայմանագրեր, այդ թվում՝ Հայաստանի գազամուղի կառուցման համաձայնագիրը:

Այդ համաձայնագիրը ստորագրվեց այն ժամանակ, երբ երկու երկրների կապերի զարգացման համար բավական նպաստավոր պայմաներ կային: Հակառակ բոլոր սպասումների՝ տարբեր պատճառներով համաձայնագիրը կյանքի չկոչվեց:

1995թ. գազամուղի կառուցման հարցի շուրջ հնարավոր դարձավ Իրանի հետ կնքել մի լրացուցիչ համաձայնագիր, ըստ որի Հայաստանը գազամուղի կառուցումից հետո տարեկան կալոդ էր ստանալ 700 մլն խմ. գազ: Եվ հարկ է ավելացնել, որ մինչև վերջ հստակեցված չէր, թե ով է իր վրա վերցնելու գազամուղի Թավրիզ-Մեղրի հատվածի շինարարությունը¹:

2000թ. նոյեմբերի 8-9-ը ՀՀ պաշտպանության նախարար Սերժ Սարգսյանն այցելեց Թեհրան և հանդիպումներ ունեցավ Իրանի որոշ պաշտոնյաների, այդ թվում նախագահ Խաթամիի հետ: Բանակցությունների առանցքային հարցը եղել է Իրան-Հայաստան զազատարի կառուցումը, որի շինարարության աշխատանքները պետք է սկսվեին 2001թ. փետրվարին: Նույն թվին հայտարարվեց, որ Իրան-Հայաստան 140 կմ երկարությամբ զազատարի կառուցումը գնահատվել է 138 մլն Իրան, և որ նախագիծն իրականացնելու է ռուսական «Գազպրոմ», ֆրանսիական «Ֆրանսգազ», իրանական զազի ազգային ընկերությունների և ՀՀ էներգետիկայի նախարարության մասնակցությամբ ստեղծված կոնսորցիումը²:

Ինչպես նախորդ համաձայնագրերը, այդ համաձայնագիրը ևս կյանքի չկոչվեց: Դրա հիմնական պատճառներից էին ռուսական կողմի հրաժարվելը վերը նշված կոնսորցիումից, ինչպես նաև Իրանի առաջարկած բարձր սակագինը³:

Հարկ է նշել՝ 1992թ.-ից ի վեր զազամուղի թեման եղել է հայ-իրանական բոլոր բանակցությունների առանցքային խնդիրներից մեկը:

2001թ. հուլիսի 3-5-ը Թեհրան ժամանեց ՀՀ կառավարական պատվիրակությունը: Նրա ունեցած հանդիպումներում մասնավորապես քննարկվեցին էներգետիկայի և հաղորդակցության ոլորտի մի շարք համատեղ ծրագրեր՝ կարևորելով Իրան-Հայաստան զազատարի, Արաքս գետի վրա հիդրոէլեկտրակայանի և Քաջաբանի թունելի կառուցումը⁴:

Իրան-Հայաստան զազատարի շինարարության կապակցությամբ առկա էր այն տեսակետը, որ ԱՄՆ-ը կարող էր դեմ լինել նրա իրագործմանը: Այդ հարցի շուրջ հայ-ամերիկյան քննարկումները ցույց տվեցին, որ Վաշինգտոնը ընթրումով է մոտենում Հայաստանի էներգետիկ անվտանգության խնդիրներին և դեմ չէ զազատարի այդ ծրագրի կենսագործմանը:

2001թ. դեկտեմբերին ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը պաշտոնական այցով եղավ Իրանում, որտեղ տեղի ունեցած բանակցությունների առանցքային թեմաներից է եղել Իրան-Հայաստան զազատարի շինարարության հարցը⁵:

ՀՀ վարչապետ Անդրանիկ Մարգարյանը 2003թ. դեկտեմբերին այդ հարցի առնչությամբ իր հայտարարություններից մեկում ասել է. «Ռուսաստանի Դաշնությունը չի ժխտում նախագծի իրագործման կարևորությունը, ավելին՝ հայկական կողմը Ռուսաստանին հրավիրում է զազատարի շինարարության գործում ակտիվ դեր խաղալ»:

Տևական բանակցություններից հետո վերջապես Հայաստանը և Իրանը 2004թ. մայիսի 13-ին ստորագրեցին Իրան-Հայաստան զազատարի կառուցման վերջնական պայմանագիրը⁷:

2004թ. սեպտեմբերին ԻԻՀ նախագահ Մոհամմադ Խաթամիի Հայաստան կատարած պաշտոնական այցի ժամանակ երկու նախագահների ներկայությամբ Երևանում մի շարք համաձայնագրեր ստորագրվեցին, որոնցից մեկը վերաբերում էր Իրան-Հայաստան գազատարի Մեդրի-Քաջարան հատվածի ֆինանսավորմանը, որը պարտավորվում էր կատարել իրանական կողմը¹⁰:

ԻԻՀ նախագահի երևանյան այցի ընթացքում ՀՀ էներգետիկայի նախարար Արմեն Մովսիսյանը և Իրանի նավթի նախարար Բիժան Ջանգանեն ստորագրեցին փոխըմբռնման մի հուշագիր՝ էներգետիկ բնագավառում հետագա աշխատանքների վերաբերյալ¹¹:

Հանդիսավոր արարողությամբ 2004թ. նոյեմբերի 30-ին մեկնարկեցին «Իրան-Հայաստան» գազատարի շինարարության աշխատանքները, միաժամանակ Շինուհայրում շահագործման հանձնվեց «Ազարաե-Շինուհայր» էլեկտրահաղորդման բարձրավոլտ օդային երկրորդ գիծը¹²:

Իրանական կողմում կառուցվելիք գազատարի երկարությունը 100 կմ է և ընդգրկում է Թավրիզ-Նորդուզ (Մեդրի սահմանային կետը) տարածքը:

Այդ հատվածի շինարարությունը պետք է իրականացնի իրանական կողմը: Գազատարի առաջին 40 կիլոմետրը, որի շինարարությունն արդեն սկսվել է, կառուցվելու է իրանական կողմի հատկացրած 30 մլն դոլար վարկի միջոցներով: Վարկի տրամադրման մասին համաձայնագիրը ՀՀ էներգետիկայի նախարարության ու Իրանի արտահանման և զարգացման բանկի միջև ստորագրվել էր սույն թվականի սեպտեմբերին՝ ԻԻՀ նախագահ Մոհամմադ Խաթամիի Հայաստան կատարած այցի ժամանակ¹³:

Այդ նույն ժամանակ գազատարի 40կմ շինարարության մասին պայմանագիր էին ստորագրել նաև «Հայաստանի բարձրավոլտ էլեկտրական ցանցեր» ընկերությունը և, որպես կապալառու, Իրանի «Մանիր» ընկերությունը¹⁴: Ըստ հիշյալ պայմանագրի՝ շինարարությունը պետք է ավարտվի մինչև 2007թ. հունվարի 1-ը, որից հետո Իրանի և Հայաստանի գազի համակարգերը կարող են միանալ և սկսել աշխատանքը, սակայն ավելի փոքր թողունակությամբ, քան նախատեսված էր գլխավոր պայմանագրում (2004թ. մայիսի 13-ին), համաձայն որի Հայաստան ներմուծվող գազի ծավալը սկզբնական շրջանում կհասնի մինչև տարեկան 1,1 մլրդ խմ, իսկ 2019թ.՝ 2,3 մլրդ խմ-ի¹⁵:

Ըստ «Մանիր» ընկերության փոխտնօրեն Համիդ Ռեզա Ջամանի արած հայտարարության՝ կառուցվող գազատարը տարեկան առավելագույնը 2,8 մլրդ խմ. գազ Հայաստան առաքելու հզորություն ունի. գազի խողովակն ունի 711 մմ տրամաչափ և իջեցվում է 1,7 մ խորության խրամատներում¹⁶:

Պայմանագիրը ստորագրված է 20 տարով: Նախատեսված հզորությամբ գազատարը շահագործելու համար Հայաստանում պետք է կառուցվի ևս 197 կմ խողովակաշար, որը կընդգրկի Քաջարան-Սիսիան-Ջերմուկ-Արարատ տարածքը:

Ըստ Իրանի հետ ձեռք բերած համաձայնության՝ հայկական կողմը Իրանից ստացվող 1000 խմ գազի դիմաց իրանական կողմին կտրամադրի 3000 կվտ ժամ էլեկտրաէներգիա «գազ էլեկտրաէներգիայի դիմաց» սկզբունքով:

Ըստ համաձայնագրի՝ նախատեսվում է 1:3 հարաբերակցությամբ ստանալ գազ և հատկացնել էլեկտրաէներգիա: Համաձայն հաշվարկի՝ 1,1 մլրդ խմ. գազ տարեկան ստանալով Իրանից՝ Հայաստանը Իրանին կմատակարարի 3,3 մլրդ կվտ ժամ էլեկտրաէներգիա:

Պետք է նկատի առնել, որ Հայաստանը, գազի խողովակաշարի և բարձրավոլտ էլեկտրացանցի միջոցով կապվելով հարևան Իրանի Իսլամական Հանրապետության հետ, ստեղծում է էներգետիկ անվտանգության այն համակարգը, որը ռազմավարական նշանակություն ունի մեր երկրի զարգացման համար թե՛ ներտնտեսական և թե՛ արտաքին քաղաքական ոլորտների տեսանկյունից:

AREN VARDERESYAN
(IOS)

IRAN-ARMENIAN COOPERATION IN POWER ENGINEERING: CONSTRUCTION OF THE GASLINE

The article deals with the construction of the gasline between Iran-Armenian within the framework of agreement in power engineering signed between Armenia and Iran, in 1992.

The developments concerning the project have also been touched upon.

The article concludes the importance of the gasline for both countries.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Ազգ, 10.12.2000
2. Հայաստանի Հանրապետություն, 20.11.2001
3. Հայաստանի Հանրապետություն, 20.11.2001
4. IRAN NEWS, 06.07.2001 (նաև տես «Ազգ», 07-07-2001)
5. www.iran.gov.mfa
6. Առավոտ, 23.12.2003
7. Հայաստանի Հանրապետություն, 20.05.2004
8. Ազգ, 09.09.2004
9. Հայաստանի Հանրապետություն, 20.05.2004

10. Հայաստանի Հանրապետություն, 01.12.2004
11. Ազգ, 03.12.2004
12. Սիհր, դեկտեմբեր, 2004
13. Հայաստանի Հանրապետություն, 09.01.2006
14. Հայաստանի Հանրապետություն, 09.01.2006
15. Հայաստանի Հանրապետություն, 01.12.2004
16. Հայոց Աշխարհ, 03.12.2004

ՓԱՇՏԱՆԱՆ ԱՐԱՔՍ
(ԱԻ)

«ՀԵՏԻՍԼԱՄԻՉՄ». ԱՆԽՈՒՄԱՓԵԼԻ ԷՎՈԼՅՈՒՑԻԱ

Արևմտյան վերլուծարաններից շատերի կարծիքով՝ Սառը պատերազմի ավարտից հետո քանի դեռ «նոր» աշխարհը բնութագրող չափորոշիչները մշուշապատ են ու վտփոխական, ապա կարիք ունեն սահմանվելու «հետ» նախդիրով¹: Այս տեսանկյունից հետաքրքրական է «հետիսլամիզմ» ("Post-Islamism") եզրի նշանակությունը:

Արևմտյան արևելագիտության կողմից բնութագրված «հետիսլամիզմը» սկսեց ձևավորվել 1990-ականներից և պատմականորեն համարվում է երրորդ փուլը նախաիսլամիզմից (կամ ազգայնականությունից) և իսլամիզմից հետո: Ընդ որում, յուրաքանչյուր շրջան իր նախորդի էվոլյուցիայի արդյունքն է: «Հետիսլամիզմի» ֆրանսիացի տեսաբան Ժիլ Կեպելի համոզմամբ՝ 20-րդ դարի վերջին քառորդը նշանավորվեց իսլամիստական շարժումների վերելքով, ապա և մայրամուտով, ինչը որքան տպավորիչ, նույնքան անսպասելի էր²:

Համարձակ և վիճարկելի է թվում այն տեսակետը, թե իսլամիզմը կարելի է հաղթահարված համարել այն դեպքում, երբ վերջինս, ինչպես նշում է ամերիկացի ուսումնասիրող Դանիել Փայփսը, դեռևս կենսունակ է և ձգտում է իշխանության գալ: Իսլամիստական շարժումների գծով եզրակացի վտրձագետ Դիա Ռաշվանի համոզմամբ՝ «հետիսլամիզմի» ի հայտ գալն ամենևին չի նշանակում, թե իսլամիզմը սպառվել է: Նրա կարծիքով՝ թե՛ «իսլամիզմը» և թե՛ «հետիսլամիզմը», որպես հայեցակարգեր, կարող են հանդես գալ միաժամանակ:

Կասկածից վեր է սակայն, որ վերջին շրջանում քաղաքական իսլամի գաղափարախոսական դաշտում տեղի են ունեցել առանցքային վտվոխություններ, ի հայտ են եկել զարգացման նոր միտումներ, ինչն էլ բնորոշում է «հետիսլամիզմ» տեսությունը: Այս իմաստով «հետիսլամիզմը» կարելի է դիտարկել որպես մի տարրունակ հասկացողություն, որ իսլամիզմի հետ համեմատած աչքի է ընկնում գաղափարախոսական նոր բաղադրիչներով:

«Հետիսլամիզմի» տեսաբանները նոր իրողություն են համարում այն, որ մարտնչող իսլամիզմը նահանջ է ապրել՝ ընդհանուր առմամբ հրա-

Ժարվելով իր մի շարք սկզբունքներից ու մեթոդներից, այդ թվում՝ բոնուս-բոնուսից ու հեղափոխությունից: Ֆրանսիացի ուսումնասիրող Օլիվեր Ռոյը «Քաղաքական իսլամի ճախողումը» գրքում նշում է, որ իսլամիստները, պարտություն կրելով «մերձավոր թշնամուց», այսինքն՝ սեփական վարչակարգերից, իրենց պայքարն ուղղորդեցին «հեռավոր թշնամու», այն է՝ Արևմուտքի և մասնավորապես ԱՄՆ-ի դեմ⁵:

Օ.Ռոյի կարծիքով՝ 1990-ականներին ճախողվեց նաև «իսլամական ինտերնացիոնալը» և Մերձավոր Արևելքի մի շարք երկրներում իսլամիստական շարժումները «ազգայնականացվեցին»⁶:

Իսլամիզմն այժմ հանդես է գալիս չափավոր դիրքերից և հայտ է ցերկայացրել՝ գործելու քաղաքական դաշտում, ինչպես Ժիլ Կեպելն է նշում վերաճելով ժողովրդավարական շարժումների՝ Ասվաժի ապացույցը, «հետիսլամիզմի» մեկ այլ տեսաբան Ասեֆ Բայաթի կարծիքով, Եգիպտոսում, Սիրիայում⁸, Ալժիրում, Զուվեյթում, Հորդանանում, Պաղեստինում, Մուղանում «Մահմեդական ելքայրների»⁷ կամ իսլամական լիբերալների որդեգրած ուղեգիծն է Սաուդյան Արաբիայում¹⁰:

Փաստորեն, «հետիսլամիզմն» իսլամական մտքի մեջ ի հայտ է բերել մի նոր մոտեցում, որն աչքի է ընկնում չափավոր ու ազատական ուղղվածությամբ: Այն էապես նոր որակ է ստեղծում ժամանակակից իսլամական գաղափարախոսության մեջ¹¹:

Իսլամական չափավորների համոզմամբ՝ իսլամն իր կրոնական, քաղաքական, սոցիալական և գաղափարախոսական կողմերով լիովին համատեղելի է արդիականության հետ և կարող է ընդառաջ գնալ 21-րդ դարի պահանջներին: Եթե իսլամիզմին հատուկ է կրոնական ճշմարտության բացարձակացումը, իսլամի բացառիկության սկզբունքը և իսլամական արժեհամակարգն աշխարհում գերակա դարձնելու այլընտրանք չունեցող անհրաժեշտությունը, ապա «հետիսլամիզմին» հատուկ է տարակարծությունը, բազմազանությունը, փոխհամաձայնությունը, ինչպես նաև անհանդուրժողականության և կրոնական մոլեռանդության ժխտումը:

Իսլամական չափավորները ժամանակակից աշխարհի արժեվորման սեփական տեսակետն ունեն՝ հիմնված շարիաթի ընդհանուր սկզբունքների վրա: Ըստ այդմ՝ շարիաթը ոչ թե քարացած տեքստ է, այլ որոշակի արժեքների վրա հիմնված ուղի, որը մեկնաբանելիս պետք է հաշվի առնել նոր իրողությունները: Չպետք է կուրորեն հետևել արդեն հնացած կարծրատիպերին կամ որոշակի կրոնսփրավական ուղղության: Քաջալերվում է ստեղծագործական միտքը, կարևորվում *իջթիհադը*, որպես՝ իսլամական սկզբունքների ազատ մեկնության մեթոդ: Բազմակարծության իրականացման համար առաջարկվում է հիմնավոր փաստարկումներով ամրագրված երկխոսությունը՝ ինչպես ներիսլամական միջավայրում, այնպես էլ այլ կրոնների և մշակույթների շրջանակներում: Անընդունելի

են համարվում իսլամական սկզբունքների միակողմանի մեկնությունները և այդ համատեքստում՝ ընդդիմախոսներին անհավատության մեջ մեղադրելն ու նրանց սեփական տեսակետները պարտադրելը: Իսլամական մոլեռանդության հիմնական պատճառներ են համարվում ինքնամեկուսացումն ու ներփակվածությունը:

Բացի այդ, կարևորում է արևմտյան մի շարք հիմնարար արժեքների ներդրումն իսլամական հասարակություններում: «Հետիսլամիզմի» շրջանակներում հանդես եկող առանձին ուղղությունների բնորոշ է դառնում նաև որոշակի աշխարհիկ ուղղվածությունը: Ասվածի ապացույցը եզրահանգող «Մահմեդական եղբայրներից» 1995թ. առանձնացած «Ալվասատ» կուսակցության գաղափարախոսությունն է¹²:

Ամերիկացի ուսումնասիրող Ջոն Էսպոզիտոյի կարծիքով՝ անկախ «իսլամիզմ» և «հետիսլամիզմ» եզրերի կիրառությունից, ակնհայտ է, որ քաղաքական իսլամն այժմ աչքի է ընկնում ավելի սոցիալական, քան քաղաքական շեշտադրմամբ¹³: Իսկ դա նշանակում է, որ իսլամիզմը ձեռք է բերել նոր հատկանիշներ:

Չնայած առկա բազմակողմ մոտեցումներին, անժխտելի է այն փաստը, որ «հետիսլամիզմն» աչքի է ընկնում նոր հարցադրումներով, որի ի հայտ գալը դեռևս չի նշանակում իսլամիզմի պատմական ավարտ:

Արդի գլոբալ մարտահրավերների առջև «հետիսլամիզմը» կարող է դառնալ արդյունավետ ռազմավարություն ժամանակակից իսլամի համար: Ժիլ Կեպելի համոզմամբ՝ 21-րդ դարում իսլամական աշխարհը վերջնականորեն մուտք կգործի արդիականություն՝ նպաստելով իսլամական ժողովրդավարության տարածմանը:

ARAKS PASHAYAN
(IOS)

"POST-ISLAMISM": AN ANA VOIDABLE EVOLUTION

According to western political theory, since the end of Cold War the intellectual, political and social characteristics of the "old" world have given way to a radically different, "new" world, which is still vague. There any no terms to describe it except prefix "post". The purpose of this article is to discuss the term and substance of "Post-Islamism" – as a moderate direction in Islamic thought, applying for modernization of Islam.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Այս մասին տե՛ս՝ Diaa Rashwan, Wishful thinking, present and future, Al-Ahram Weekly Online, 7-13 February 2002, Issue No. 572, <http://weekly.ahram.org.eg/2002/572/op2.htm>

2. Жиль Кепель, Джихад. Экспансия и закат исламизма, М., 2004, с. 19.
3. www.meforum.org/article/447
4. Diaa Rashwan. Wishful thinking, present and future, նշվ. տեղում:
5. St'u Olivier Roy. The Failure of Political Islam, Cambridge MA: Harvard University Press. 1995.
6. <http://www.ssrc.org/sept11/essays/rov.htm> - Ասվածի ապացույցը «հետխլամիզմի» շրջանում իսլամիստական մի շարք շարժումների որդեգրած ուղեգիծն էր սեփական երկրներում, որոնցից ուշագրավ է «Հիզրալլահի» օրինակը: Վերջինս Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի ավարտից և քաղաքական դաշտ մտնելուց հետո հրաժարվեց Լիբանանում իսլամական պետություն ստեղծելու գաղափարից և պայքարում էր իսրայելական օկուպացիայի դեմ՝ համագործակցելով ման քրիստոնեական առանձին շրջանակների հետ:
7. Gilles Kepel, Islamism Reconsidered, Harvard International Review, vol. 22, No. 2, p. 24.
8. Այս մասին տե՛ս՝ Манукян С., Зигзаги развития исламистского движения в Сирии в 1982-2000гг., Страны и народы Ближнего и Среднего Востока, т. XXIV, Ер., 2005, с. 181-194.
9. <http://www.crassh.cam.ac.uk/events/abstracts/revolution/ABavat.pdf>- St'u՝ Աստֆ Բայաթի մաս՝ What is Post-Islamism?, ISIM Review, No. 16, Autumn, Leiden, 2005, p.5.
10. Այս մասին տե՛ս՝ Stephane Lacroix. Between Islamists and Liberals: Saudi Arabia's New "Islam Liberal" Reformists. Middle East Journal, vol. 58, No. 3, Summer, 2004, p. 349.
11. «Հետխլամիզմի» պատմական ակունքներում 19-րդ դարի վերջին սկիզբ առած իսլամական *խլահի* (բարեփոխման) շարժումն է, համաձայն որի՝ իսլամը պետք է ընդառաջ գնա ժամանակի պահանջներին: Գաղափարախոսության առաջատարներից մեկի՝ եգիպտացի մշակավոր կրոնական և մշակութային գործիչ Սուհամմադ Արդոյի (1849-1905) կարծիքով՝ պետք է հրաժարվել կրոնական և հասարակական գիտակցության մեջ առկա կարծրատիպերից և ամբողջությամբ վերականգնել *խլահի* շրջանը:
12. Joshua A. Stacher, Post-Islamist Rumbblings in Egypt: the Emergence of the Wasat party. The Middle East Journal, Summer, 2002, v.56, i3 p415(18), <http://arabist.net/post-islamist-rumbblings-in-egypt-the-emergence-of-the-wasat-party>
13. www.meforum.org/article/447

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՂԱԲԱԲՅԱՆ ՀՐԱՅԻ
(ԵՊՀ)

ՈՒՂԻՂ ԽՆԴՐԻ ԸՄՐԱՀՅՈՒՍԱԿԱՆ ԴԻՐՔՆ
ԱՐԱԲԵՐԵՆՈՒՄ ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅԱՆ
ՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵԶՍՈՒՄ

Արաբական լեզվաբանական ավանդույթն (այսուհետև՝ ԱԼԱ) առանձնացնում է այնպիսի բայական շարքեր, որոնցով կազմված ստորոգական միջուկը կարող է ընդլայնվել միաժամանակ երկու կամ երեք *ակուզատիվ* անվանական միավորներով, որոնք պայմանավորված լինելով բայի կառավարման գործառույթով՝ նախադասության մեջ գործառնում են իբրև ուղիղ խնդիրներ¹: Ակուզատիվ շարահյուսական լրացական միավորների նման մեկնաբանությունը ոչ միշտ է համապատասխանում ժամանակակից լեզվաբանական տեսության մոտեցումներին: Թերևս դրանով է պայմանավորված արևմտյան լեզվաբանների կողմից այդ դիրքերը նկարագրելիս *ուղիղ խնդիր* եզրի փոխարեն *ակուզատիվ* անուն կամ *լրացում* եզրերին դիմելը՝ դրանով իսկ կասկածի ենթարկելով արաբ քերականագետների կողմից առաջարկվող բայերի ստորաբաժանումը միակի, երկակի և եռակի անցողիկ բայական շարքերի: Ստորև քննության կառնվեն արաբերենի երկակի և եռակի անցողիկությամբ բնութագրվող բայական շարքերը, որոնք, ինչպես կտեսնենք, որոշ դեպքերում ցուցաբերում են միակի անցողիկ բայերին բնորոշ առանձնահատկություններ:

1. Կրկնակի անցողիկությամբ բնութագրվող բայերը (*al-'af'āl al-muta'addiya ila maf'olayn*) ըստ իրենց կողմից կառավարվող խնդրառված անվանական միավորների բնույթի և շարահյուսական առանձնահատկությունների կազմում են երկու տարբեր շարքեր: Առաջին շարքի բայական միավորների կողմից կառավարվող խնդիրներն իրենց ելքային տարբերակում փոխկապակցված են անվանական ստորոգական կառույցի ստորոգական միջուկը կազմող ենթակայի և ստորոգյալի միջև առկա հարաբերություններով (*zanna wa 'axawātuba*): Չուգահեռներ

անցկացնելով հայերենի բայական շարքերի հետ, կարող ենք նկատել, որ այս շարքը կազմող միավորները ցուցաբերում են մանություններ վերացական բայերի անցողականությամբ բնութագրվող տեսակի հետ, որոնք չունենալով յիարժեք նյութական կամ բայական իմաստ իրենց սեմանտիկ բեռնվածքը ամբողջությամբ իրացնելու նպատակով վերջադաս խնդրառված անվանական միավորի հետ (ԱԼԱ-ում՝ երկրորդ ուղիղ խնդիր) կազմում են բաղադրյալ անվանաբայական ստորոգյալ:

Երկրորդ շարքը կազմող պատճառական իմաստով բեռնված բայերի կողմից կառավարվող խնդրառված միավորների միջև չկա որևէ տեսակի շարահյուսական հարաբերություն: Այս շարքի բայերի հոլովական համակարգ ունեցող այլ լեզուների նույն սեմանտիկ բեռնվածքով բայերի հետ համադրության արդյունքում պարզ է դառնում, որ խնդրառված միավորներից մեկը գործառնում է իբրև ուղիղ խնդիր, մինչդեռ մյուսը ցուցաբերում է անուղղակի, մեծամասամբ հանգման անուղղակի խնդիրն բնորոշ առանձնահատկություններ: Խնդիրների տարբերակումը ստուգաբանելու նպատակով առաջարկում ենք այդ շարքի բայերով կազմված ստորոգական կառույցների առաջին խնդրառված անվանական միավորի փոխարինումը *հարակցական մասնիկ + գեներտիվ անուն* կառույցով. (1) *'a'taytu Zaydan kitāban (Ձեռքին զիրք տվեցի) ⇒ (2) 'a'taytu lizaydin kitāban*: Կարելի է ենթադրել, որ երկրորդ տեսակին պատկանող փոխակերպված մախադասությունները ժամանակակից արաբերենում հանդես են գալիս որպես առաջին տեսակի ելքային մախադասությունների փոխակերպման արդյունք²:

2. ԱԼԱ-ում առանձնանում է պատճառական սեմանտիկ բեռնվածքով երկակի անցողականություն ցուցաբերող բայերի շարք (*xabbara, 'axbara, nabba'a, 'a'lama, 'ara*), որոնք գործառնելով մեկ այլ բայի նյութական իմաստով՝ տվյալ դեպքում՝ *'a'lama սովորեցնել, հսկակացնել, ցույց տալ*. որակվում են իբրև եռակի անցողականությամբ բայեր: Այսպես *'arayu Sa'idan (1) al-'amra (2) sahlān (3) «Հասկացրի Սալիդին, որ խնդիրը պարզ է»* մախադասության մեջ առաջին և երկրորդ խնդրառված անունները համապատասխանաբար գործառնում են իբրև հանգման անուղղակի և ուղիղ խնդիրներ, մինչդեռ երրորդ խնդրառված անվանական միավորը չի կարող բնութագրվել իբրև ուղիղ խնդիր, քանի որ իմաստային առումով բայի հետ գտնվելով վիճակային հարաբերությունների⁴ մեջ ցուցաբերում է սիրկոնստանտներին բնորոշ պարագայական առանձնահատկություններ:

3. Կարելի է եզրակացնել, որ արաբերենի բայը հիմնականում միակի անցողական է, որոշ դեպքերում՝ կրկնակի, իսկ վերջինիս կառավարման գործառույթով պայամանավորված երկու խնդրառված անուններից մեկը ստորոգական կառույցի սահմաններում գործառնում է իբրև *հանգման անուղղակի*, իսկ մյուսը՝ իբրև *ուղիղ խնդիր*:

HRAYR AGHABABYAN
(YSU)

**THE SYNTACTICAL POSITION OF THE DIRECT OBJECT IN ARABIC IN
THE CONTEXT OF GOVERNMENT THEORY**

The traditional Arabic linguistics distinguishes between verbs which have one, two & three direct objects. This thesis is not estimated identically by modern linguistic theory. As the 1st, 2nd & 3rd accusative nominal units which follow the verb (depending on its valency) do not function as direct objects in all cases. The transitive Arabic verbs which need 2 direct objects are divided into 2 groups. According to traditional Arabic linguistics between the 2 direct objects of the first group initially lies a syntactical relation of a predicate and a subject of a nominal sentence. But in reality the 1st group verbs should be regarded as abstract verbs having no verbal meaning and which form a compound nominative-verbal predicate. The 2 accusative nominal units of the verbs of the second group shouldn't be regarded as direct objects as one of them, in fact, functions as an indirect object. As for the verbs which need 3 accusative names, they, in fact, are nothing else than transitive verbs which need 2 objects. They need the 3rd accusative nominal unit when they function with a semantic filling of another verb. If the 1st and the 2nd accusative nominal units function as direct and indirect objects, the 3rd one functions as an adverbial modifier.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Al-Galāṭī Muṣṭafa, Jāmi'u ad-durūs al-'arabiyya, Bayrut. 1989, p. 35.
2. W. Wright, A Grammar of the Arabic Language, Beirut, 1981, vol. III, p. 10.
3. Naphtali Kinberg, Studies in The Linguistic Structure of Classical Arabic, Brill, Leiden- Boston-Köln, 2001, p. 15.
4. Գ. Ջահուկյանը շարահյուսական երկրորդական անդամները բաժանում է երկու տեսակի՝ խնդրային և պարագայական, նշելով, որ առաջինների դեպքում բայի և խնդրի միջև առկա են *առարկայական* հարաբերություններ, իսկ երկրորդի դեպքում *վիճակային*: Տե՛ս Ջահուկյան Գ.Բ., Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքներ, Եր., 1974; էջ 421:

**ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ ԷՄՍԱ
(ՈՂ(Մ)Վ)**

**ԱՐԱՔԵՐԵՆ ԼԵԶՎԻ ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ**

Արաքական լեզվաբանությունը, իր հիմքում ունենալով հունական լեզվաբանության և հնդկական հնչյունաբանության ազդեցությունը, սկզբնավորվեց իսլամի տարածումից և արաքական խալիֆայության ստեղծումից հետո: Արաքական լեզվաբանական մտքի և հատկապես քերականության զարգացումը պայմանավորված էր պետության քաղաքական իշխանությունն ամրապնդելու, Ղուրանի սուրբ տեքստերը մեկ միասնական քերականական համակարգով մշակելու, ինչպես նաև՝ արաքերենը այլալեզու ժողովուրդների ազդեցությունից զերծ պահելու պահանջով:

Արաքական քերականական դպրոցների առաջացումը վերագրվում է 7-րդ դարի երկրորդ կեսին: Դա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ արաք բանասերները փորձեցին բացատրել լեզվական առանձին երևույթներ, ինչպես նաև այաբերենի զարգացման օրինաչափությունները:

Արաքական քերականության հիմնադիրն, իրավամբ, համարվում է 7-րդ դարի գործիչ Աբու ալ-Ասուադ ալ-Դաուլին, որին, ըստ ավանդության, չորրորդ արդարադատ խալիֆա Ալին հանձնարարել է զբաղվել լեզվի ուսումնասիրությամբ՝ նախապես մատնանշելով բառերի հիմնական խմբերն արաբերենում: Ալ-Դաուլին խաջողվել է մշակել արաբերենի ձայնանշանները, որոնք հնարավորություն են տվել ճիշտ ընթերցել Ղուրանը: Դա առաջին լեզվական նվաճումն էր արաքական լեզվաբանության մեջ¹:

Արաբերենը և նրա քերականական միտքը զարգացել են Բասրայի, Զուֆայի և Բաղդադի դպրոցների ուղղություններով: 7-րդ դարի վերջին 8-րդ դարի սկզբին հիմնված Բասրայի դպրոցի ներկայացուցիչները (Միքավեյիհի գլխավորությամբ) հիմք էին ընդունում դասական հեղինակների լեզուն և խստապահանջ էին քերականական նորմերի պահպանման հարցում: Բասրայի լեզվաբանական դպրոցի ականավոր ներկայացուցիչներից էին Աբդալլահ ալ-Հադրամին և Իսա բին Ամմի ալ-Սակաֆին: Խալիլ բին Ահմադ ալ-Ֆարախիդին և Յուսուբ բին Նաջիբը շարահյուսա-

կան ուսումնասիրությունների հետ մեկտեղ զբաղվում էին նաև բառի խոսքի մաստախյին առանձնահատկությունների հետազոտմամբ: Դպրոցի հիմնադիր Կ. Սակաֆին փորձել է ամբողջացնել լեզվական բոլոր ուսումնասիրություններն իր «Ալ-իքմալ» («Ամբողջացում»), «Ալ-ջամու» («Համակարգում») և «Ալ-Սուհամմադ» տրակտատներում՝ տալով արաբերենի քերականական նորմերի կանոնավորված շարադրանքը: Բասրացիները հիմնականում զբաղվում էին լեզվական առանձին իրողությունների ուսումնասիրմամբ, այդ թվում՝ բառագիտությամբ և ձևաբանությամբ²:

Քուֆայի քերականական դպրոցը հիմնվել է 8-րդ դարում, որի հիմնադիրն է Աբու Ջա'ֆար Սուհամմադ Կ. Ռուասին: Դպրոցը մեծ տեղ էր հատկացնում խոսակցական լեզվի առանձնահատկությունների ուսումնասիրմանը:

Քուֆայի և Բասրայի լեզվաբանական դպրոցների միջև ստկա տարածայնություններն, ընդհանուր առմամբ, հաջողվել է հաղթահարել Սիբրավեյհին և Կ. Սակաֆին: Հակառակ դրան՝ ընդունված է այն տեսակետը, որ 126 լեզվաբանական հիմնահարցեր այդպես էլ մնացել են անլուծելի:

Քուֆայից և Բասրայից դուրս եկան առաջին կրթված քերականներն ու գրականագետները³:

Բաղդադի կամ Էլեկտիկ քերականների դպրոցը հիմնադրվել է 9-րդ դարում: Այս դպրոցի ներկայացուցիչները հիմնականում համակարգում և մշակում էին բասրացի և քուֆացի քերականների աշխատանքները: Այս տեսանկյունից ուշագրավ է Սիբրավեյհիի «Ալ-քիթաբ» հիմնարար աշխատության Կ. Ֆարիսիի կատարած մշակումը:

Դպրոցի ամենականավոր ներկայացուցիչն Օսման բին Ջիննին էր, որն զբաղվել է լեզվի երկտառ արմատների ուսումնասիրությամբ, անունների ծագումնաբանությամբ: Նրա հայտնի երկերից են՝ «Ալ-քիթաբը», «Ալ-խասախը» («Առանձնահատկությունները»), «Ասրաբ Կ. արաբիյան» («Արաբերենի գաղտնիքները»)՝⁴:

Լեզվական առանձին հարցերին նվիրված բավական արժեքավոր ուսումնասիրություններ են կատարել բաղդադցիներ Իբն Զուբայրը, Կ. Ջաուհարին և Աբդ Կ. Ռահմանը:

Հարկ է նշել, որ հիշյալ երեք դպրոցները հիմնարար դեր են խաղացել արաբերենի և նրա քերականական մտքի զարգացման հարցում, իսկ արաբական լեզվաբանությունը հիմնականում զարգացել է Աիբրավեյհիի, Կ. Ջուրջանիի (10-րդ դար) և Կ. Ջամախշարիի (12-րդ դար) մշակած ուղղություններով:

Աիբրավեյհիի «Ալ-քիթաբը» ներառում է այն բոլոր ուսումնասիրությունները, որոնք արվել են մինչև իր ժամանակաշրջանը: Նրա քերականական ուսումնասիրությունն այնքան լիարժեք է և ամբողջական, որ

դրանից հետո ոչ ոք նոր խոսք չի ասել: Ալ-Ջուրջանին քերականության մեջ հիմնավոր տեղ է տվել մասնիկներին և անցողիկ բայերին: Խիստ արժեքավոր է նրա՝ հազար տողից կազմված «Ալֆիյա» տրակտատը, ուր հեղինակը չափածոյով շարադրել է արաբերենի քերականությունը: Ալ-Ջամալիզարին իր «Ալ-քիթաբ ալ-մուֆասսալ» («Հանգամանալից տրակտակ») աշխատության մեջ բառերը բաժանում է բայերի, անունների և մասնիկների՝ կատարելով դրանց շարահյուսական, ձևաբանական և հնչյունաբանական վերլուծությունը:

11-12-րդ դարերում արաբական լեզվաբանության կենտրոններ դարձան Եգիպտոսն ու Միրիան, սակայն եգիպտացի, սիրիացի և ավելի ուշ շրջանի քերականները ընդհանուր առմամբ որևէ նոր բան չեն ավիլացրել արաբական դասական քերականական ուսմունքին:

EMMA KHACHATRYAN
(RA(S)U)

ABOUT THE FOUNDATION OF GRAMMAR OF ARABIC LANGUAGE

Awarding achievements of Hellenic and Indian Grammar, the Arabs since the mid of 7th century founded the basic of own Grammar, which came to his apogee in 8-12th century and was developed by Basra, Kufa and Baghdad Grammar Schools. In that period the Grammar of Literary Arab language was finally developed and was conserved up today without any essential changes.

The development of Grammar of Arabic was mainly conditioned with the spread of Arabic Language and regulation of the holy texts of Quran, which has to be unanimous for all believers. There are three famous grammarians in the intellectual history of Arabs. They are Sibawayhi /VIII/, al-Gurgani /X/ and al-Zamahshari /XII/ opening a new path for development of Arabic Grammar.

ԾԱՆՈԹՍՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Մանրամասն տե՛ս՝ Звегинцев В., История арабского языкознания, М., 1958.
2. Մանրամասն տե՛ս՝ Г.Габучян, О проблеме слова в свете факторов арабского литературного языка, М., 1968.
3. Մուրհի ալ-Սալիհ, Դիրասաթ ֆի ֆիկհի ալ-լուղա, Դիմաշկ, 1994, սաֆհա 177-178 (արաբերեն):
4. Մուհամմադ Ալ-Մուրարիք, Ֆիկհու ալ-լուղա վա խասաիս ալ-արաբիյյա, Դիմաշկ, 2002, սաֆհա 48 (արաբերեն):
5. Արդալլահ Թատավի, Ուղ իլա ալ-սիհա ալ-լուղավիյա, ալ-Կահիրա, 2004, սաֆհա 23-24 (արաբերեն):

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ԼԻԼԹ
(ԵՊՀ)

«ԽՆԴՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՄԿԱՑՈՒԹՅԱՆ
ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՈՒՄ

Ինչպես հայտնի է, նախադասությունը գործարկվում է բառերի օգնությամբ, ամբողջություն է կազմում և չի մասնատվում նրա մասերի առանձին արժեքայնությամբ: Մյուս հատկությունների նկատմամբ այս հատկությունն առաջնային է: Մի միավորը բավական է ստորոգականություն արտահայտելու համար, ինչպես նաև պարտադիր չէ «սուբյեկտի» (ենթակա) առկայությունը ստորոգյալի առկայության դեպքում: Շարահյուսությունը համարվում է նախադասության միայն քերականական կողմը, որը ապահովում է նրա անդամների ճիշտ զուգակցումը: Տարբեր ինտոնացիոն ուրվագծերը ունիվերսալ չեն և գտնվում են սուբյեկտիվ զնահատականների ոլորտում: Հետևաբար նախադասության միակ հատկությունը համարվում է նրա ստորոգականության հատկությունը¹:

Միջնադարյան արաբ բանասերները, ուսումնասիրելով պարզ նախադասությունը կառուցվածքային և գործառական առումներով, լեզվաբանական վերլուծության յուրաքանչյուր ոլորտում հստակեցրել են իրենց ուսումնասիրության օբյեկտը: Դա կառուցվածքային ոլորտում յառև-ն է (նախադասություն), իսկ գործառական ոլորտում՝ al-kalam-ը²: Համաձայն արաբական լեզվաբանական ավանդույթի՝ նախադասությունները բաժանվում են 4 խմբի՝ ա) Բայական նախադասություններ, որոնցում առաջին բաղադրիչն արտահայտված է բայով, օրինակ՝ *Zahaba Zeydun* (Գնաց Չեյդը): բ) Անվանական նախադասություններ, որոնցում առաջին բաղադրիչը արտահայտված է անունով, օրինակ՝ *A'mru Zāhibun* (Ամրը զնացողն է): գ) Պայմանական նախադասություններ, որոնցում առաջին բաղադրիչը պայմանի մասնիկն է, օրինակ՝ *Zeydun in taqramahu yakramuka* (Եթե մեծարես Չեյդին, նա էլ քեզ կմեծարի): դ) Պարագայական նախադասություններ, որոնցում առաջին բաղադրիչն արտահայտված է պարագայով կամ առաջադաս ստորոգյալի հետ հանդես եկող հետադաս պարագայով, օրինակ՝ *Khalidun amamaka*³ (Խալիդը քո առաջ է):

Անվանական նախադասություններում բայական ստորոգական ձևերի բացակայությունը նման շարահյուսական կառույցներում բերում է այնպիսի լեզվական երևույթների, որոնք հանգեցնում են նման կառույցներում ստորոգման առաջացմանը: Այս խնդրի լուսաբանումը կապված է արաբերեն գրական լեզվում որոշյալության և անորոշության շարահյուսական ռեկանտության վարկածի ճշտման հետ: Այս հիմնախնդրի լուծումը ենթադրում է բաղադրիչների վերլուծության, անվանական բառաձևերին համապատասխանող որոշյալ-անորոշության իմաստի տարրերի անդամատում⁴:

Միաժամանակ ստորոգական միավորների կառուցվածքային համակարգի քերականական վերլուծությունը միջնադարյան արաբ բանասերների մոտ չի սահմանափակվում միայն նրանց ձևակազմական տարբերի կոնկրետ քերականական ներկայացմամբ, այլ ընդլայնվում է՝ վերացարկվելով «թեմայի» (Al-musnad ilayhi) և «ռեմայի» (Al-musnad), նաև նրանց վերացական օրինակների կառուցվածքային սխեմաների տեսքով:

Ստորոգական կառույցի բնորոշ առանձնահատկությունները նրանց հնարավորություն է տվել այս միավորների կառուցվածքում առանձնացնել 2 հատկություն՝ ստորոգում՝ (Al-isnad) կառուցվածքային ոլորտում և անհրաժեշտ տեղեկատվություն՝ (Al-ifada) հաղորդակցական ոլորտում⁵:

Բայական նախադասության կառույցի բնորոշ գծերից մեկը նրա բաղադրիչների դիրքային որոշարկումն է: Նշված վիճակը բխում է կառավարման տեսությունից (Al-'amal), որի համաձայն՝ բայը կառավարող գործառույթ ունի, այսնինքն՝ al-'amil-է, իսկ ենթական կառավարվողն է՝ al-ma'mul⁶:

Ալ-Ջուրջանին (XI դար) իր «Al-awamil al-mi'a» աշխատության մեջ դասակարգում է նախադասության շարահյուսական պատկերը ձևավորող բոլոր գործոնները՝ նախ քիչ գործածական ma'nawiya-ն, իսկ ապա՝ հաճախ գործածվող lafziya-ն, ինչն էլ իր հերթին բաժանվում է qiyasiya-ի և samai'ya-ի⁷:

Համապատասխանաբար 'amil-ի⁸ ազդեցությունը բառի վրա հանգեցնում է բառավորության՝ al-'i'rab-ի: 'Amil-ի և al-'i'rab-ի փոխկապակցվածությունն արաբ ժամանակակից քերականագետ ալ-Ղալախինին ներկայացնում է այսպես՝ որոշ բառեր վախում են վերջավորությունները՝ կապված նախադասության մեջ իրենց ունեցած դիրքից և այն միավորից, որը նախորդում է բառերին: Նրանցից որոշները երբեք չեն վախում իրենց վերջավորությունը, ինչ 'amil էլ նախորդի: Առաջինները կոչվում են m'sa'rab, իսկ երկրորդները՝ mabni, իսկ 'amil-ի ազդեցությամբ բառերի վերջավորության վավտիությունը կոչվում է al-'i'rab և համապատասխանաբար՝ վտվտիության բացակայությունը՝ al-bina'⁹: Al-'i'rab-ը 'amil-ի գործունեության ազդեցությունն է բառի վերջավորության

վրա, լինի այն marfu', majrur, mansub, majzum բառափոխական վիճակների՝ համաձայն 'amil-ի պահանջի: Mu'arab են ներկա ժամանակի բայերը, որոնց չեն հավելվել ուս al-taukidi-ն (ուժեղացման նունը) և բոլոր անունները՝ որոշ բացառություններով:

Բառի վերջավորության փոփոխման պաճառ կարող են լինել կառավարող բառերը՝ 'awamil, որը անունները և բայերը դնում է որոշակի քերականական ձևի մեջ: Որպես կառավարող գործոն կարող են հանդես գալ անունները, բայերը, բայանունները (դեբբայերն ու մասդարները), նախդիրները և այլն:

Արաբական քերականական ավանդություն (ԱԶԱ) կարևոր տեղ է հատկացվել նախադասության ենթադրյալ անդամին՝ taqdir: Համաձայն ԱԶԱ-ի՝ գոյություն ունի առաջնային որոշակի կառուցվածք, որով ենթական հանդես է գալիս ուղիղ ձևով, լրացումը՝ խնդրաոված, իսկ ստորոգյալը (բանավոր խոսքում)՝ բայով, սակայն իրական լեզվական իրավիճակը առավել քան բարդ է՝ առաջ են գալիս նախադասություն հիշեցնող տարբեր փոփոխական կառույցներ: Այդ նպատակին է ծառայում՝ ա) նախադասության անդամի գրաված դիրքը, բ) հնարավոր ենթադրյալ կառավարող բառը (Al-mahkum), գ) կառավարող բառի բացթողումը: Այսպես, օրինակ՝ 1. marartu bi Zaydin^{id} (Անցա Չեյդին կողքով) ասույթը բայական է, որում ստորոգյալը բայ է և վերջավորությամբ արտահայտելով կցյալ ենթական խնդրառական նշանակությամբ, իսկ "Zeydin" ուղիղ խնդիրն է հարակցական նշանակությամբ դրված, bi նախդիրով պայմանավորված, քանի որ ուղիղ խնդիրը միշտ դրվում է հայցական հորվով, ապա տեսականորեն այստեղ ուղիղ խնդիրը համարվում է հայցական հորվով դրված: 2. Բայը ենթադրվում է a'Abdu al-lahi darabtabu (Մի՞թե դու Աբդուլլահին ես ծեծել) նախադասության մեջ, որն ընկած է a' հարցական մասնիկի ու հատուկ անվան միջև: 3. Zaydun fi d-dari (Չեյդը տանն է) նախադասությունում բայը բաց է թողնված, որը ենթադրյալ՝ istaqarra է (բառացի՝ հաստատվեց):

Խնդրառությունը իրագործվում է ինչպես մեկ այնպես էլ մի քանի նախադասությունների անդամների միջև, որոնք գտնվում են մեկ բարդ նախադասության կազմում: ԱԶԱ-ի համաձայն՝ խնդրառման հատկությամբ առանձնանում է բայ-ստորոգյալը: Խնդրառությունը կարող է իրագործվել ինչպես առաջընթաց, այնպես էլ հետընթաց ուղղությամբ: Հետընթաց ուղղությամբ ներգործում են միայն անուններն ու բայերը, նախդիրները ներգործում են միայն առաջընթաց ուղղությամբ: Անվանական նախադասության ենթական (Al-mubtada) նախորդում է ստորոգյալին (Al-khabar), հետևաբար այն կառավարում է ստորոգյալը նույնիսկ այն դեպքում, երբ ստորոգյալը առաջադաս է, քանի որ ստորոգյալը mahkumun 'alyhi է¹¹: "Muntaliqun Zeydun" նախադասության մեջ անվա-

նական նախադասության ստորոգյալը նախորդում է ենթակային, սակայն ենթական պահպանում է իր mahkum 'alyhi դիրքը:

Տարակարծությունները Բասրայի և Քուֆայի քերականական դպրոցի ներկյացուցիչների միջև այս ասպարեզում առաջ են եկել երկու ուղղություններով. 1.քուֆայականները որոշ շարահյուսական կառույցներում ընդունում էին այնպիսի սկզբունքներ, որոնք բասրայականները գրական լեզվի համար համարում էին անթույլատրելի, 2.քերականական երկու դպրոցների ներկյացուցիչներն էլ, ընդունելով գրական լեզվի համար այս կամ այն կառույցի պիտանելությունը, դրան տալիս էին բոլորովին այլ տեսական գնահատական:

LILIT HARUTYUNYAN
(YSU)

THE FRAME OF "GOVERNMENT" MEANING IN ARAB GRAMMER TRADITION

The effect of an abstract 'āmil such as ai-ibtidā is produced only when a syntactical connection exists between the subject affected by it and its predicate in the nominal sentence. Similarly, it can be inferred that the imperfect verb takes the nominative produced by its abstract 'āmil only when a syntactic connection exists between the verb and another part of the sentence. Some 'āwāmil are particular to nouns and others are particular to imperfect verbs. No 'āmil can affect both a noun and a verb.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Бенвенист Э., Общая лингвистика, Уровни лингвистического анализа, М., 1974, с. 138.
2. Юсупов И. М., Основные структурные модели простого предложения в современном арабском литературном языке, со.дис., с. 4.
3. Sharh anmuzaj fi an-nahu, lil'alamiti az-Zamakhshari,al-Ardabin Jamal ad-Din,al-Qahira, 1990, p. 30.
4. Габучян Г. М., Теория артикла и проблемы арабского синтаксиса, с.118.
5. Юсупов И. М., Основные структурные модели простого предложения в современном арабском литературном языке, со. дис., с. 4.
6. Петросян С. С., Глагольное предложение в концепции аз-Занахшари, автр. на со. уч. степ. канд. фил. наук, М., 1988, с.18.
7. Al-Jurjani, Al-'awamil al-mi'a fi an-nahu, p. 3.
8. Այս տերմինը Խ.Կ.Բառամովի "Арабско-русский словарь"-ում քերականական իմաստով տրվում է որպես 'կառավարող մասնիկ, կառավարող բառ:
9. Al-Galaini, Jami' ad-durus al-'arabiyya,Beirut, 2002, p.16.

10. Ахбледианина В.Г., Арабское языкознание средних веков, в кн.: Истор. лингв.уч. Средн. Вост., Л., 1978, с. 72.

11. Sharh anmuzaj fi an-nahu, lil'alamiti az-Zamakhshari, al-Ardabin Jamal ad-Din, al-Qahira, 1990, p. 32.

ՄԱՅՐԱՍՏՅԱՆ ԼԻԼԻԹ
(ԵՊՀ)

ԿԱՆԱՆՑ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ ՄՈՂՁԵՆ ՄԱԽՄԱԼԲԱՖԻ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Սկսած 1980թ. արդի իրանական գրականության և կինոարվեստի մեջ առանձնահատուկ կարևորություն ստացան կանանց հիմնախնդիրներին նվիրված թեմաները:

Աշխարհահռչակ պարսիկ կինոբեմադրիչ, արձակագիր և սցենարիստ Մոհզեն Մախմադիաֆը այն եզակի արվեստագետներից է, որը թե՛ իր արձակատեղծագործություններում և թե՛ կինոնկարների մեջ կանանց հիմնախնդիրներին անդրադառնում է արվեստագետի ինքնատիպ մտածողությամբ:

Ավանդապահ հասարակության մեջ սիրո, ամուսնության, կնոջ իրավագրության խնդիրներն են շոշափվում Մախմադիաֆի «Գարե» (1995թ.) չափազանց գրավիչ ու գունեղ կինոնկարում: Ֆիլմը պատմում է հարավարևելյան Իրանի տեղաբնիկ կին գորգագործների մասին: Գարերը շարունակ այս կանայք հյուսել են «գարե»¹, յուրաքանչյուր գորգի հետ մեկտեղ պատկերելով իրենց իսկ կյանքը, հուզումներն ու վշտերը: Գարեն ընտանեկան-տոհմական ասքապատում է, որտեղ կանայք գրկված են սեփական ճակատագրին տնօրինելու իրավունքից: Ազատությունը ապրում է միայն կնոջ երևակայական աշխարհում, որն էլ գույների միջոցով փոխանցվում է «գարեին»:

Մահմեդական կանանց իրավունքների ոտնահարման և նրանց դեմ կիրառվող հոգևոր ու ֆիզիկական բռնության խնդիրն է շոշափում Մախմադիաֆի մեկ այլ կինոստեղծագործությունը՝ նրան մեծ համբավ բերած աղմկահարույց «Ղանդահար» (2001թ.) ֆիլմը: Այն նկարագրում է սեփական ինքնություն չունեցող, սովի, բռնության զոհ, մարդկային տարրական իրավունքներից զուրկ աֆղան կանանց կյանքը թաղիքների իշխանության օրոք: Ֆիլմի հիմքում Կանադայում ապաստան գտած երիտասարդ աֆղանուհի Նաֆասի պատմությունն է, որի ճանապարհորդությունը վերածվում է մղձավանջի, երբ նա տարիներ անց վերադառնում է Աֆղանստան՝ փրկելու ինքնասպանության եզրին հայտնված իր հարազատ քրոջը: «Իրականությունը Աֆղանստանում ինքն իր մեջ արդեն իսկ սյուրռեալ է, սա մի հրկիթ է, որտեղ կանայք չունեն դեմք: Անա-

պատում դեգերող աֆղան կանանց քարավանները դիտելուց հետո, ավելի սյուրտեալ պատկեր չես կարող երևակայել», - իր հարցազրույցներից մեկում շեշտում է Մախմաբաֆը²:

«Ղանդահար» ֆիլմը մախմաբաֆյան հումանիզմի բացառիկ դրսևորումներից մեկն է: 2002թ. այն վերածվում է գրքի՝ կրելով «Բուդդան չքանդվեց Աֆղանստանում, այն փշրվեց ամոթից» խորագիրը: Գրքի վերաբերյալ արվեստագետը տալիս է իր ինքնատիպ մեկնաբանությունը. «Բամիանում Բուդդայի արձանը փուլ եկավ, որպեսզի աշխարհին պատմի իր երկրի աղքատության, բռնության, անտարբերության ու բարոյականության մասին, այն փշրվեց Աֆղանստանի նկատմամբ աշխարհի ցուցաբերած անտարբերության ամոթից»³:

Կնոջ անձնական ողբերգության, սիրո, հուսալքության և պայքարի մասին են պատմում Մախմաբաֆի «Սիրո ժամանակը» (1990թ.), «Օրհնված ամուսնություն» (1988թ.), «Արտիստը» (1993թ.) ֆիլմերը:

Իրանական անդրոցեմտրիկ հասարակության մեջ կնոջ հասունության խնդրի շուրջ ստեղծված հիվանդագին ընկալման երևույթին են անդրադառնում Մախմաբաֆի սցենարների հիման վրա էկրանավորված «Այն օրը, երբ ես կին դարձա» (2000թ.) և «Խնձորը» (1998թ.) ֆիլմերը:

Ժամանակակից Իրանի կանանց սոցիալական և իրավական դրությունը շահական վարչակարգի օրոք, ինչպես նաև իրանա-իրաքյան պատերազմի տարիներին նրանց կրած բարոյահոգեբանական ճգնաժամը, փայլուն կերպով նկարագրված են Մոհզեն Մախմաբաֆի «Համբուրի ինձ» (1994թ.)⁴ և «Բյուրեղապակյա այգին» (1986թ.)⁵ արձակ ստեղծագործություններում:

«Համբուրի ինձ» պատմվածքում հեղինակը պատկերում է շահական բռնապետության դեմ պայքարող, մարքսիստական շարժման հայտնի մասնակիցներ Մարգիյե Օսկուի և Մոսթաֆա Շոայանի սիրո, հայրենասիրության, ՍՍՀՄ-ի կողմից բանտում կրած նրանց տանջանքների ու մահվան իրական պատմությունը⁶: Պատմվածքի գլխավոր հերոսուհու՝ Մարգիեյի միջոցով Մախմաբաֆը ամողջացնում է նախահեղափոխական Իրանում հակաշահական շարժման մեջ ներգրավված այն հազարավոր կանանց կերպարը, ովքեր սեփական կյանքը գոհաբերեցին հանուն գաղափարական պայքարի:

Իրանա-իրաքյան պատերազմի դաժան հետևանքներին, նահատակության երևույթին, կանանց բարդ սոցիալական ու հոգեբանական խնդիրներին է անդրադառնում հեղինակը իր «Բյուրեղապակյա այգին» վեպում, որը նա նվիրել է իր երկրի բոլոր ճնշված կանանց:

Վեպը պատկերում է իրանա-իրաքյան պատերազմի ընթացքում նահատակված զինվորների այրիներին, ովքեր այդ ծանր տարիներին, առանց ամուսնու, փորձում էին պայքարել հանուն կյանքի ու միայնակ մեծացնել իրենց զավակներին: Մախմաբաֆի վեպի հերոսուհիները, չնայած պատե-

րազմի կրած դժվարություններին, ասպարեզ են հանում իրենց անընկճելի ոգին ու մաքառման կամքը՝ հաստատելու ապրելու իրենց մարդկային իրավունքը: Վեպն ունի հումանիստական խոր բովանդակություն և ավարտվում է կյանքի լավատեսական հեռանկարի պատկերով:

«Բյուրեղապակյա այգին» վեպի միջոցով հեղինակը կարողացավ ցույց տալ, որ իրանցի կանայք անհանդուրժողականության, կաղապարված ու հետադիմական հայացքների զոհն են:

Իր գեղարվեստական ստեղծագործություններում, անդրադառնալով կանանց հիմնախնդիրներին, Մ.Սախմալբաֆը շեշտադրում է ժամանակակից իրանական արվեստի հումանիստական ուղղվածությունը, արվեստ, որը չի ճանաչում բռնություն և խտրականություն:

LILIT SAFRASTYAN
(YSU)

WOMEN'S ISSUES IN THE WORKS OF MOHSEN MAKHMALBAF

Mohsen Makhmalbaf became a famous writer and filmmaker of the post-revolutionary Iran. His literary and scientific activities include research into the arts, novels, short stories and screenplays.

After the victory of the Islamic Revolution Iranian cinema was also revolutionized and the general nature of films and the role of women in the films changed in a positive manner.

The films of M. Makhmalbaf redefine the humanitarian themes of contemporary Iranian cinema, firstly, by treating all aspects of women social and private lives in modern Iran

His famous films such as "Gabbeh", "Kandahar", "Time of Love", "Marriage of Blessed" and "Actor" make very strong statements about the women rights issues, social and psychological problems that women face in Iran and Afghanistan.

Women's issues predominate in M. Makhmalbaf's fictional works such as "Kiss Me", and "The Crystal Garden". Mohsen Makhmalbaf, dedicated his novel, "The Crystal Garden", to "the women, the oppressed women of his land".

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. «Գաբեն» գորգի յուրահատուկ տեսակ է Իրանում:
2. The Gurdian. August 11, 2001.
3. Նույն տեղում:
4. Տե՛ս՝ Մախմալբաֆ Մ., Գոնգե Խարիդե, Նաշրե-Նեյ, Թեհրան, 1994 (պարսկերեն):
5. Տե՛ս՝ Մախմալբաֆ Մ., Բադե Բոլոր, Նաշրե-Նեյ, Թեհրան, 1986 (պարսկերեն):
6. Talattof K., The Politics of Writing in Iran, Syracuse, New York, 2000, p. 119.

**ՓԱՇԱՅԱՆ ԱՆԻ
(ԳԻ)**

**ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՆՐՔԵՐԱՆԳՆԵՐՆ ԱՂԱՍԻ
ԱՅՎԱԶՅԱՆԻ ԱՐՉԱԿՈՒՄ**

Արևելքն իր ինքնատիպ գույներով ու բնավորությամբ միշտ էլ հետաքրքրել է հայ գրողներին: Արևելյան իրողություններին իրենց ստեղծագործություններում անդրադարձել են Խ.Աբովյանը, Հովհ.Թումանյանը, Ավ.Իսահակյանը, Ե.Չարենցը, Հ.Շիրազը և ուրիշներ:

Ժամանակակից հայ արձակի նշանավոր ներկայացուցիչներից մեկի՝ Աղասի Այվազյանի արվեստը, կարելի է ասել, առնչվում է արևելյան աշխարհին, նրա հոգեբանությանը, նիստուկացին: Առանձին ստեղծագործություններ պարզապես հազեցած են արևելյան շեշտադրությամբ ու նրբերանգներով: Այդ են ասում և վերնագրերը՝ «Արևելյան դուքան», «Մուխամբազ՝ դուրուկով», «Թիֆլիս», «Պուճուր մի տեղ Բուդդայի կողքին», «Նախշուն բաղնիքը», «Դարդ-աղյուսը» և այլն:

Հեղինակի նախընտրած բոլոր ժանրերում էլ (վիպակներ, պատմվածքներ, պիեսներ, էսսեներ) կարելի է գտնել արևելյան կյանքի ցայտուն տեսարաններ. «Հավլաբարում եկեղեցիներ կային, Օայթանբազարում՝ մզկիթներ, Հավլաբարում արևելյան պանդոկ կար, Օայթանբազարում՝ պարսկական բաղնիքներ, ուղտերն էին տնգտգալով քայլում»¹:

Արևելյան քաղաքին բնորոշ պատկերներ կան «Նախշուն բաղնիքը» պատմվածքում, որը ոչ միայն արևելյան քաղաքի, այլև արևելյան մտածողության շեշտեր ունի: Բաղնիքն այստեղ խորհրդանշում է ոչ միայն արևելյան տաք գույները, առույգ, աշխույժ, կենդանի ժամանակը, այլև պատմվածքում հասունացող տազնապը, անլուծելի թվացող հարցերը, մարդկային ինքնատիպ հարաբերությունները: Եվ ոչ միայն. արևելյան նախշուն բաղնիքն այստեղ առաջին հերթին խորհրդանշում է արևելյան գեղեցկուհիների թե՛ արտաքինը, թե՛ ներաշխարհը. «Պճնագարդ ու խատուտիկ, քարթիչներին սուրմա քաշած, կապտագույն աչքերը կոսերի տակ, ծանր հետույքը ցեխաջրում, կլկլոցը աղիքների մեջ, նախշուն բաղնիքը նստել է Թուրքի մեյդանում: Մեյդանը՝ Թիֆլիսի վտսի մեջ, Նախշուն բաղնիքը՝ մեյդանի փոսի մեջ, բաղնիքի ջրավազանները՝ էլ ավելի խորը»²:

Գրողի պատկերած արևելյան բաղնիքը, որ խորհրդանշում է կանանց, ձևավորում է մարդկային յուրահատուկ հարաբերություններ. «Նախշուն բաղնիքը շարունակում էր իր կյանքը: Գալիս էին Թիֆլիսի կանայք, գալիս էին իրենց բոխչաներով, բոխչաների մեջ՝ խինկալ ու խաշ, բուժքար ու փիթի...»³:

Շատ հաճախ քաղաքի (Թիֆլիսի) նկարագիրը հեղինակի գրչի տակ ձեռք է բերում նաև արևելյան հոգեբանության արտահայտություններ. ինչպես՞ են ապրում այստեղ, ինչպես՞ են սիրում. «Հավիարարում մարդիկ թասիք են պահում, նամուսի համար իրար աչք են հանում, իրար սպանում, իրենք իրենց են սպանում...Ու սիրում են սպանելու չափ, ատելու չափ, փախչելու չափ»⁴:

Գինու հրապույրով և դուրուկի հնչյուններով է բնորոշում գրողն իր կողմից կերպավորած բացատիկ արևելյան քաղաք Թիֆլիսը: Դա երևում է հատկապես «Ավետարան ըստ Հավիարարի», «Երկրպագություն միաձայնությամբ», «Մուխամբազ՝ դուրուկով» և այլ պատմվածքներում: Արևելյան երաժշտությունը՝ լի անսովոր գեղզեղանքով և քաղցրածորությամբ, մեղեդային ինքնատիպ լուծումներով հաճախ լրացնում է այն զլխավոր ասելիքը, որը վաղուց է մտապահվել գրողի կողմից. «Զառասուրդ դուրուկի հնչյունները տարածվում էին Թիֆլիսի վրա՝ ինչպես շոտայ, մեծ քեֆի սեղանին՝ ընդարձակ ծածկոցը. Եկեղեցիների խաչերը ուռենիների նման օրորվում էին նրանց հնչյունների ուժից»⁵, կամ. «Իսկ դուրուկը ամեն տեղ լինում էր. Սիրաչխանայով բարձրանում էր դարձիվեր, շունչը բերանը հասնում, հետո լոթիավարի պարում Հավիարարի նշանդրեքում, հետո իջնում ցած՝ Գուրուրեթ, դարդ անում Փեփանի մեռելի վրա, հետո մտնում Պեսկի ու հուսակտուր սեր բացատրում կոկիկ, խալավոր Քեթևանին...»⁶:

Արևելյան հնչյուններով ու նրբերանգներով են պարուրված Այվազյանի հատկապես այն ստեղծագործությունները, որոնք միտված են արևելյան քաղաքի ոչ միայն նկարագրությանը, այլև այնտեղ ապրող արևելցուն: Մարդն անսահման կարոտում է այն վայրը, որտեղ անցկացրել է մանկությունն ու պատանեկությունը, իր քաղաքը: Շատ տարիներ հետո նա տենչում է տեսնել քաղաքը, իր ընկերներին ու ծանոթներին: Այդքան ժամանակ իր ծննդավայրի հարուստ գույները ուղեկցել են նրան, տեղ գտել նրա հոգում, և նա անգոր է մոռանալ դրանք:

Հանդիպման ժամանակ նորից հնչում է դուրուկը՝ որպես անցյալի մեծ սիմվոլ, իսկ «...մի քանի շիշ կախեթի գինով, լոքո ձկով, մշաղիով, կծու լոբիով ու ջոնջուրով սեղանը առնված էր մարդկային պատկառելի կերպարանքների օղակի մեջ...»⁷:

Արևելյան կյանքի պատկերներ են ամփոփված «Դարդ-աղյուսը» գողտրիկ մի պատմվածքում ևս: Արևելյան ինքնատիպ նկարագիր ունեցող զլխավոր հերոսի հոգեկան ապրումներն անդրադառնում են նաև

պատմվածքի գործողություններին. «Քուռը ամբողջ քաղաքով գալիս հասնում էր Շեյթան բազար, կայչում Շահ-Աբասի մզկիթի պատերին, խրտնած պտտվում, տակուվրա լինում, իր պոչի ետևից ընկած շան նման ոլորան տալիս... Ու եթե կինտոների նավակը ընկնում էր այդ ջրապտույտի մեջ, մի ամբողջ օր այդպես էլ պտտվում էր տեղում կարուսելի նման: Նավակի միջի մաճառը գինի էր դառնում, ու հարբածից հարբած կինտոները գիշերը անկողնում ոտուձեռով փաթաթված սեփական կնիկներին, աչքները փակ պատնում էին իրենց ճամփորդության մասին Արևելքում՝ հազար ու մի միմարեթի շուրջը»⁸:

Այվազյանի հերոսի և Քուռ գետի ինքնատիպ միաձուլում կա «Մատանայի օգնությունը» պատմվածքում, որն ավարտվում է գլխավոր հերոսի՝ Ակոփի ինքնասպանությամբ: Կրկին կերպավորվում են արևելյան տաք գույներն ու մեղեդիները՝ արդեն տխուր, շատ տխուր հնչյուններով. «Քոնի երկու ափերը ուղեկցում էին Ակոփին: Չախ ափի բոլոր պատշգամբներում թառ էին նվագում, աջ ափի բոլոր տներում՝ քյամանչա, և հրաժեշտ էին տալիս դարդիմանդ Ակովիին...»⁹:

«Աղասի Այվազյանը նկարիչ է,- գրում է Մ.Հարությունյանը:- Նկարիչ է ոչ միայն մասնագիտությամբ, այլև որպես գրող: Նրա ընկալումը տեսողական է: Այդ է պատճառը, որ մի քանի ցայտուն շտրիխով նա մեր առաջ է կանգնեցնում իր հերոսներին՝ լիարյուն ու հավաստի»¹⁰:

Հեռավոր Հնդկաստան ուղևորված Խոսրոյին («Պուճուր մի տեղ Բուդդայի կողքին») ապշեցնում է այդ երկիրն իր անսովորությամբ ու նորությամբ: Չարմացնում են բոլորը՝ արևելյան այդ աշխարհի մարդիկ՝ թե՛ ծերերը, թե՛ երեխաները և թե՛ կանայք. «Հնդիկները ընտանիք-ընտանիք մերկ պատկած էին մայթերին, փողոցով մեկ: Նրանց ամբողջ ունեցվածքը մի քանի սավան էր: Մեկը վտել էր տակը, մյուսը՝ վրան: Խոսրոն ու Կուկուջանովը քայլ էին անում նրանց վրայով: Միայնակ հնդիկները հարմարվել էին ամենազարմանալի տեղերում՝ պատերի տակ, փայտե հարթակների վրա... Սի սայիտակ սավան մարմնին և մի սայիտակ փաթեթոց գլխին, ու նրանք արև էին վայելում...»¹¹:

Պարսկական կյանքի նկարագրություններ կան «Պոեն վասն շենքի և շինության» վիպակում: Այստեղ հնչող սազը ևս խորհրդանշում է Արևելքն ու այստեղ ապրող բնակչին. «Կույր պարսիկը սազի վրա մեղրածոր մի մեղեդի էր հնչեցնում Թավրիզի փողոցում: Եվ ասես փողոցը մեղեդու շարունակությունը լիներ: Նա ծուլորեն հալչում էր իր հեռապատկերի մեջ՝ տների և տանկների կլկլոցով... Մեղեդին ծանոթ էր քունջ ու պուճախին և հեշտությամբ էր կողմնորոշվում տեղանքում»¹²:

Ինքնատիպ ու գեղեցիկ աշխարհ Արևելքն իր տաք գույներով, բույրերով ու ներկայությամբ, անշուշտ, հարստացնում է գրողի ստեղծագործական տարածքը նոր ձայնով ու ռիթմով. «Թիֆլիսում ծիածանի բոլոր գույներով Կախեթի գինիներ կային, Երևանի ծիրան, Թավրիզի խաղողը

եր ինքն իրեն փարվում զամբյուղների մեջ, պարսիկները տապալկած «քյալլա» էին գլխի վրա թավալով ման ածում ու ցրում նրա բուրմունքը, սրսկում ամեն քունջ ու պուճախ...Թիֆլիսում հնդկական խուրմա կար, դարչին ու մեխակ, արաբական գունավոր քաղցր ջրեր, դալիան...ու թ-
ևածում էին նրանց հոտերը քաղաքի վրա, միանում իրար, մի կախարդիչ ու գունավոր ամպ դառնում...»¹³:

Այսպիսով՝ արևելյան պատկերներն ու արևելյան մարդու նկարագիր պարունակող կերպարներն ավելի պատկերավոր ու արտահայտիչ են դարձնում Աղ. Այվազյանի ստեղծագործությունները. Արևելքը՝ աշխարհի մի մեծ մասը, իր նրբերանգներով հեռու չի մնացել արձակագրի տեսադաշտից: Նա կարողացել է զգալ և վերարտադրել արևելյան աշխարհին բնորոշ շատ նրբերանգներ:

ANI PASHAYAN

(IL)

THE ORIENTAL SHADES IN PROSE WORKS OF AGHASI AYVAZYAN

The Orient with its peculiarities and warm colors is present in prose works of Aghasi Ayvazyan such as "Arevelyan Doukan", "Nakhshun Baghnik", "Avetaran Est Havlabari", "Mukhambaz Dudukov", "Puchur Mi Tegh Buddayi Koghkin" etc. In all of the author preferred genres (tales, short stories, pieces, essays) we can find scenes of oriental life, specifics of oriental city, elements of oriental mentality. The oriental realities make the prose works of Ayvazyan more descriptive, reach and expressive.

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1. Աղ. Այվազյան, Ընտիր երկեր, Եր., 1987, էջ 359:
2. Աղ. Այվազյան, Դիպլիպիտո, Եր., 1985, էջ 3:
3. Նույն տեղում, էջ 7:
4. Աղ. Այվազյան, Ընտիր երկեր, Եր., 1987, էջ 321:
5. Նույն տեղում:
6. Աղ. Այվազյան, Թթի ամիսը, Եր., 1989, էջ 56:
7. Նույն տեղում, էջ 40:
8. Աղ. Այվազյան, Ընտիր երկեր, Եր., 1987, էջ 409:
9. Նույն տեղում, էջ 542:
10. Սովետական գրականություն, Եր., 1969, թիվ 7:
11. Աղ. Այվազյան, Դիպլիպիտո, Եր., 1985, էջ 32:
12. Աղ. Այվազյան, Պոեմ վասն շենքի և շինության, Եր., 2002, էջ 111:
13. Աղ. Այվազյան, Ընտիր երկեր, Եր., 1987, էջ 360:

Հ ա պ ա վ ո մ ն Ե ր

**ՀՀ ԳԱԱ – Հայաստանի Հանրապետության Գիտությունների ազգային
ակադեմիա**

ԱԻ – ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտ

ԳԻ - Գրականության ինստիտուտ

ՀՅԹԻ – Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ

ԵՊՀ – Երևանի պետական համալսարան

ՌՀ(Ս)Հ – Ռուս-հայկական (Սլավոնական) համալսարան

ԻԱՀ - Իսֆահանի Արվեստի համալսարան

ՀՀՀ - Հայաստանի Հանրային Հեռուստատեսություն

ԱՐՍԵՆՊՐԵՍ լրատվական գործակալություն

Abbreviations

NAS RA – National Academy of Sciences, Republic of Armenia

IOS – Institute of Oriental Studies, NAS RA

IL – Institute of Literature

MIAG – Museum-Institute of Armenian Genocide

YSU – Yerevan State University

RA(S)U – Russian-Armenian (Slavonic) University

AUI - Art University of Isfahan

Public TV Company of Armenia

ARMENPRESS NEWS AGENCY

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԻՆ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԴԱՐԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Բարսյան Անի	
Նոր Ջուղայի և Սպահանի որմնակարչության փոխառնությունները XVII դարում	5
Գրիգորյան Մոնա	
Ուրարաա-հայկական լեզվաաղերսները ակադ. Գր. Ղափանցյանի աշխատություններում	10
Հմայակյան Հասմիկ	
«Թուխ Մանուկների» պաշտամունքը և միջնադարյան Հայաստանի արհեստակցական միությունները	18
Մարսոյան Գագիկ	
Հայոց 30-րդ օրանվան և ուրարտական Թեյշերա աստծո պատկերագրության խնդրի շուրջ	22
Մարտոյան Թեհմինե	
Կարմեյանների և ջուղահայերի հարաբերությունները	25
Շաքարյան Արտակ	
Օսմանյան կայսրության բնակչության խուսափումը դեվչիրմեից (համաձայն օսմանյան փաստաթղթերի)	29

ՆՈՐ ԵՎ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Անումյան Մելինե	
Մեծ Եղեռնը հավաստող վկայություններ Օսմանյան «Ալեմդար» օրաթերթում (1919թ.)	34
Արշակյան Գրիգոր	
Թուրքիայի գործունեությունը Բաքու-Թբիլիսի-Ջեյհան նավթամուղի նախապատրաստական աշխատանքների գործընթացում	42
Գևորգյան Գոռ	
Եգիպտոսում 2005թ. կայացած նախագահական ընտրությունների շուրջ	47
Դումանյան Արթուր	
Թուրքիայի 1980թ. ռազմական հեղաշրջման պատճառների շուրջ	51
Իսկանդարյան Գոհար	
Քրդական շարժումը Իրանում (Մեհաբադի Հանրապետության ստեղծումը) ...	56
Խաչատուրյան Ալբերտ	
Միջազգային նավթային կոնսորցիումի գործունեությունը Իրանում 1950-ական թթ.	62
Կնյազյան Դավիթ	
Գեներալ Անտոն Դենիկինը Ադրբեջանական Հանրապետության մասին .	67

Հարությունյան Աղավնի	
Չինաստանը՝ որպես մերձավորարևելյան էներգետիկ շուկայի նոր դերակատար.....	72
Հովսեփյան Լևոն	
Թուրքիայի զինված ուժերի արդիականացման խնդրի շուրջ.....	77
Ղարիբջանյան Գևորգ	
Քաղաքական և տնտեսական վերնախավերի սերտաճման գործընթացը Սիրիայում 1990-ական թթ.....	82
Սահլյան Բենիամին	
Հանչինահայ համայնքը որպես ռազմաքաղաքական գործոն Սոչի-Գագրա տարածաշրջանում 1919թ.....	87
Մանուկյան Մուրեմ	
Իսլամական շարժումը Սիրիայում 2000-2005թթ.....	95
Մարգարյան Նարինե	
Արաքների վերաբերմունքը Սիրիայում հաստատված հայ որբերի նկատմամբ.....	101
Յարայան Ռուդիկ	
Կասպից ծովի իրավական կարգավիճակի խնդիրը.....	106
Նահապետյան Հայկարամ	
Թուրքիայում հայկական տարուի նահանջի գործընթացը.....	109
Նավասարդյան Նազելի	
Անգլո-ոտոսական գործոնը և Իրանի տնտեսական ճգնաժամն առաջին աշխարհամարտից առաջ.....	115
Ստեփանյան Լուսինե	
Արդիականացման գործընթացն Իրանում 20-րդ դարի 20-40-ական թթ. և դրա հետևանքները հոգևորականության համար.....	119
Վարդերեսյան Արեն	
Իրան-Հայաստան էներգետիկ համագործակցություն. գազատարի շինարարությունը.....	125
Փաշայան Արաքս	
«Հետխլամիզմ». անխուսափելի էվոլյուցիա.....	130

Լ Ե Ջ Վ Ա Բ Ա Ն Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն Ե Վ Գ Բ Ա Կ Ա Ն Ա Գ Ի Տ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Աղաբաբյան Հրայր	
Ուղիղ խնդրի շարահյուսական դիրքն արաքերենում խնդրառության տեսության համատեքստում.....	134
Խաչատրյան Էմմա	
Արաքերեն լեզվի քերականության սկզբնավորման հարցի շուրջ.....	137
Հարությունյան Լիլիթ	
«Խնդրառություն» հասկացության շրջանակներն արաքական քերականական ավանդույթում.....	140
Սաֆրաստյան Լիլիթ	
Կանանց հիմնահարցերը Մոհզեն Մախմադբախի ստեղծագործումներում... 145	
Փաշայան Անի	
Արևելյան նրբերանգներն Աղասի Այվազյանի արձակում.....	148

CONTENTS

ANCIENT AND MIDDLE AGES

Ani Babayan	
Mutual Influences New Julfa and Isfahan Mural Painting in Seventeenth Century	5
Sona Grigorian	
The Similarities of the Armenian and Urartian Languages in the Works of G.Ghapantsian	10
Hasmik Hmayakyan	
Cult of "Tukh Manuks" and Medieval Armenian Guilds	18
Gagik Martoyan	
On the Matter of Denomination of the 30 th Day's of the Armenian Calendar and the Iconography of the Urartian God Teišeba	22
Tchmine Martoyan	
The Relations between the Carmelites and the Armenians of New Julfa	25
Artak Shakaryan	
Devshirme Evasion of the Ottoman Population (According to Ottoman Documents)	29

MODERN AND CONTEMPORARY HISTORY

Meline Anumyan	
Evidences in Ottoman Daily "Alemdar" (1919) confirming the Armenian Genocide	34
Grigor Arshakyan	
The Activity of Turkey during the Process of Construction of Baku-Tbilisi- Gcyhan Pipeline	42
Gor Gevorgyan	
About Presidential Elections in Egypt 2005	47
Artur Dumanyan	
About the Question of the Causes of the 1980 Military Intervention	51
Gohar Iskandaryan	
Kurds Movement in Iran: Mehabad Republic	56
Albert Khachaturyan	
The Activities of International Oil Consortium in Iran in 1950's	62
David Knyazyan	
General Denikin on the Azerbaijani Republic	67
Aghavni Harutyunian	
China as a New Actor in the Middle Eastern Oil Market	72
Levon Hovsepyan	
The Modernization of Turkey's Armed Forces	77

Gevorg Gharibjanian	
The Process of Accretion of Political and Economic Elites of Syria in the Early 1990's	82
Beniamin Mallyan	
Hamshin Armenian Community as Military and Political Factor in Sochi – Gagra Region in 1919.....	87
Suren Manukyan	
Islamic Movement in Syria in 2000-2005	95
Narine Margaryan	
The Arabs' Stance on Armenian Orphans Found in Syria	101
Rudik Yaralyan	
The Problem of Legal Status of the Caspian Sea	106
Haykaram Nahapetyan	
The Process of Removal of Armenian Taboo in Turkey.....	109
Nazely Navasardyan	
British-Russian Factor and Iran's Economic Crisis before the World War I	115
Lusine Stepanyan	
The Results of Modernisation Policy in Iran for Clergy in 1920-1940's of XX Century	119
Aren Varderesyan	
Iran-Armenian Cooperation in Power Engineering: Construction of the Gasline	125
Araks Pashayan	
"Post-Islamism": an Anavoidable Evolution.....	130

LINGUSITICS AND LITERARY CRITICISM

Hrayr Aghababyan	
The Sintactical Position of the Direct Object in Arabic in the Context of Government Theory	134
Emma Khachatryan	
About the Foundation of Grammar of Arabic Language.....	137
Lilit Harutyunyan	
The Frame of "Government" Meaning in Arab Grammer Tradition	140
Lilit Safrastyan	
Women's Issues in the Works of Mohsen Makhmalbaf.....	145
Ani Pashayan	
The Oriental Shades in Prose Works of Aghasi Ayvazyan	148

ՄԵՐՁԱՎՈՐ ԱՐԵՎԵԼՔ
III

NEAR EAST
III

Հրատարակչության տնօրեն՝ Է.Ս. Սկրտչյան
Գեղ. խմբագիր՝ Ա.Ա. Բաղդասարյան
Համակարգչ. էջադրող՝ Գ.Ա. Հարությունյան

Տպագրությունը օֆսեթ: Թուղթը օֆսեթ: Չափսը՝ 60x84/16:
Ծավալը՝ 10 մամ.: Տպաքանակը՝ 200: Գինը՝ պայմանագրային:

Տպագրված է «Զանգակ-97» հրատարակչության տպարանում.
0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2, հեռ.՝ (+37410) 23-25-28,
ֆաքս՝ (+37410) 23-25-95, էլ. փոստ՝ Info@zangak.am,
էլ. կայք՝ www.zangak.am